

REPUBLIKA E SHQIPËRISË
UNIVERSITETI I TIRANËS
FAKULTETI I HISTORISË DHE I FILOLOGJISË
DEPARTAMENTI I HISTORISË
Tel/Fax: +355 4 369987, www.fhf.edu.al
Adresa: Rruga e Elbasanit, Tiranë

Disertacion në kërkim të gradës shkencore “DOKTOR”

**ZHVILLIMET POLITIKO - SHOQËRORE NË DIBËR
NË VITET 1920-1939**

Specialiteti: HISTORI

**Punoi
Ma. Marjeta Novaku**

**Udhëheqësi shkencor
Prof. dr. Fatmira Rama**

Tiranë, 2021

REPUBLIKA E SHQIPËRISË
UNIVERSITETI I TIRANËS
FAKULTETI I HISTORISË DHE I FILOLOGJISË
DEPARTAMENTI I HISTORISË
Tel/Fax: +355 4 369987, www.fhf.edu.al
Adresa: Rruga e Elbasanit, Tiranë

Disertacion në kërkim të gradës shkencore “DOKTOR”

**ZHVILLIMET POLITIKO - SHOQËRORE NË DIBËR
NË VITET 1920-1939**

Specialiteti: HISTORI

Punoi
Ma. Marjeta Novaku

Udhëheqësi shkencor
Prof. dr. Fatmira Rama

Mbrohet më datë ____ . ____ . 2021

1. _____ (Kryetar)
2. _____ (Anëtar Oponent)
3. _____ (Anëtar Oponent)
4. _____ (Anëtar)
5. _____ (Anëtar)

Tiranë, 2021

PASQYRA E LËNDËS

PARATHËNIE	I
HYRJE	X
KREU I NGRITJA E PREFEKTURËS SË DIBRËS DHE ROLI I SAJ NË LËVIZJET POLITIKE NË VEND 1920-1924.....	1
1.1 Territoret dibrane në të djathtë të rrjedhës së Drinit të Zi dhe popullsia e saj kundër pushtuesve serbë, janar- gusht 1920.....	1
1.2 Prefektura e Drinit, kryengritja antiserbe e Dibrës dhe kundërsulmi jugosllav	14
1.3 Krahina e Dibrës në Lëvizjen e Marsit të vitit 1922 dhe Elez Isufi	33
1.4 Çështja e kufijve dhe prefektura e Dibrës, 1922- janar 1923.....	41
1.5 Aspekte të zhvillimeve social-politike në Dibër dhe personalitete të njohura të zonës.....	49
KREU II DIBRA NË VITET E REPUBLIKËS, 1925-1928	64
2.1 Ardhja e Ahmet Zogut në pushtet dhe prefektura e Dibrës.....	64
2.2 Forcimi i pushtetit administrativ	74
2.3 Zhvillimet politiko-shoqërore në Dibër gjatë viteve 1925-1928.....	84
2.4 Emigracioni politik dibran	92
KREU III PUSHTETI VENDOR GJATË MONARKISË, 1928-1935.....	97
3.1 Shpallja e Monarkisë dhe qëndrimi i popullsisë së prefekturës	97
3.2 Konsolidimi i mëtejshëm i qeverisjes vendore	101
3.3 Hapa drejt stabilitetit të rendit dhe çarmatimi i popullsisë.....	109
3.4 Probleme social-ekonomike përgjatë krizës ekonomike në vend	116
3.5 Të arratisurit politikë në Jugosllavi dhe ndikimi i tyre në Dibër	127
KREU IV ZHVILLIMET POLITIKO-SOCIALE NË VITET 1935-1939	135
4.1 Thellimi i konflikteve në gjirin e parisë dibrane dhe me administratën lokale.....	135
4.2 Zhvillimet e reja politiko-sociale	142
4.3 Aktiviteti i grupeve politike dibrane në Jugosllavi	150
4.4 Reagimi i parisë dhe popullsisë dibrane ndaj sulmit italian.....	154
PËRFUNDIME	158
BIBLIOGRAFIA.....	167
ABSTRAKTI.....	172

PARATHËNIE

Zhvillimet politiko-shoqërore në Dibër në vitet 1920-1939, paraqesin një interes të veçantë në kuadër të zhvillimit të përgjithshëm të shtetit shqiptar, si krahinë e gjerë veriore me ndikime të ndjeshme në historinë e vendit tonë, dhe si një zonë kufitare me pozitë të rëndësishme gjeopolitike. Nisur nga ky fakt, mund të themi se ky punim doktoral synon të pasqyrojë këto zhvillime në vitet 1920-1939, në raport me përpjekjet e shtetit të ri shqiptar për konsolidimin e tij në të gjitha krahinat e vendit; krijimin e një administrate vendore mbështetur në një legjislacion të ri kombëtar; të parashtrijë veçoritë e këtij administrimi në krahinën e Dibrës dhe rolin e saj në zhvillimet politike të jetës së vendit në këtë periudhë; dhe të evidentojë aspekte të zhvillimit ekonomik e social të saj, si arsimor e kulturor.

Në këtë studim, në kërkim të gradës “Doktor i shkencave” vëmendja përqendrohet në tri etapa shumë të rëndësishme: së pari, në vitet 1920-1924, në përpjekjet për shtrirjen e autoritetit shtetëror në krahinën e Dibrës, një pjesë e së cilës mbi lumin Drin, ishte nën pushtetin e trupave ushtarake serbe deri në fund të vitit 1921 dhe konsolidimi i tij; periudha e dytë e Republikës Shqiptare, 1925-1928; dhe në periudhën e tretë, instalimi dhe konsolidimi i regjimit të Monarkisë Shqiptare, më 1928-1939. Analiza e secilës etapë ka si qëllim, jo thjesht trajtimin dhe analizën e të gjithë treguesve të jetës politike e sociale të prefekturës së Dibrës, por duke u thelluar për evidentimin e veçorive të këtyre zhvillimeve në këtë krahinë, ashtu dhe në rolin dhe kontributin e popullsisë së saj në kontekstin kombëtar.

Për më tepër, në këtë punim doktoral, fokusi i analizës bie në realitetin e prefekturës së Dibrës përgjatë periudhës 1920-1939, duke shtjelluar në mënyrë të veçantë përpjekjet e popullsisë për çlirimin e zonës nga trupat pushtuese jugosllave; çështjen e përcaktimit të vijës kufitare shqiptaro-jugosllav; që prekte drejtpërsëdrejti në shumë aspekte të kësaj zonë; ndryshimet administrative e sociale që ndikuan në zhvillimin dhe emancipimin e shoqërisë së kësaj treve malore, ku jetesa tradicionale kishte qenë e pranishme ndër shekuj. Më pas do të përqendrohemi në tiparet kryesore të ecjes politike e sociale të zonës, ku regjimi zogist i viteve 1925-1939, gjeti mbështetje të konsiderueshme, shoqëruar me konsolidimin e mëtejshëm të pushtetit vendor, si në aspektin administrativ, në çarmatimin e popullsisë, në përkushtimin ndaj xhandarmërisë, si një organ i rëndësishëm në ruajtjen e rendit e të qetësisë, në

aspektin ekonomik në përmirësimin e jetës shoqërore, në zbutjen e analfabetizmit etj. Por në këtë punim një rëndësi e veçantë i kushtohet edhe shtresëzimit të popullsisë dhe konkretisht parisë dibrane, marrëdhëniet e saj me popullsinë dhe me pushtetin vendor. Gjithashtu edhe veprimtaria e emigracionit politik dibran është një tregues domethënës në ecurinë e ngjarjeve të brendshme politike të trevës në fjalë në veçanti, dhe të vendit në përgjithësi. Motivimi për të hulumtuar dhe analizuar zhvillimet politiko-shoqërore në Dibrë në këto vite, si bijë e kësaj krahine, më lindi dhe si dëshirë për të pasuruar e thelluar më tej informacionin dhe këndvështrimet historike për këto ngjarje, në dritën e të dhënave të reja e të dokumentacionit të pasur arkivor edhe pas konsultimeve të bëra me udhëheqësen shkencore prof.dr. Fatmira Rama. Vlen të theksohet se, gjatë punës sonë kërkimore, kanë dalë në dritë shumë fakte të reja interesante për këto zhvillime në këtë trevë.

Meqenëse bën pjesë në historiografinë lokale, zhvillimet politiko-shoqërore të viteve 1920-1939 në krahinën e Dibrës, në studimet tona historike, janë trajtuar kryesisht në vija të përgjithshme e sipërfaqësore, pa përfshirë në studime edhe zonën e Matit për vitet 1920-1924, si njësi administrative në prefekturën e Dibrës. Gjithashtu, çështja e përcaktimit të kufirit shqiptaro-jugosllav, e parë në dritën e burimeve të reja arkivore, është një risi për këtë rajon, e trajtuar në mënyrë jo të detajuar nga studiues të tjerë, si p.sh. kryengritjet kundër pushtimit jugosllav të pashtjelluar plotësisht nga autorë të tjerë, apo shtjellimi i qëndrimit të popullsisë së kësaj zone në kryengritjen e qershorit të vitit 1924, që paraqitet i detajuar, dhe kjo gjithashtu falë burimeve arkivore. Periudha e viteve të Republikës dhe të Monarkisë Shqiptare më 1925-1939, shtjellohet mbështetur në një fond të pasur arkivor, kur ndërkohë literatura është e pakët, sidomos në trajtesat e ndërtimit të pushtetit vendor, në fushën e çarmatimit të popullsisë, në çështjen e raporteve të parisë dibrane me administratën vendore etj.

Analiza rreth emigracionit politik dibran është një tjetër risi e kësaj teme, i patrajtuar deri më sot si një çështje më vete, kur studiues të tjerë e kanë parë të përfshirë në kuadrin e përgjithshëm të emigracionit politik shqiptar. Gjithashtu, në mënyrë më të plotë janë trajtuar dhe aspektet themelore të zhvillimeve ekonomike, sociale e kulturore si një proces i pandarë, për të kuptuar vijimësinë e zhvillimit shoqëror të prefekturës së Dibrës.

Për këtë disertacion jemi konsultuar me burime të shumta bibliografike, sidomos ato arkivore, që kanë qenë dhe themeli i këtij punimi. Kemi shfrytëzuar Arkivin Qendror të Shtetit (AQSH), Fondi 149 (Kryeministria), Fondi 190 (Ministria e Oborrit Mbretëror), Fondi 152 (Ministria e Punëve të Brendshme), Fondi 228 (Prefektura e Dibrës), Fondi 234 (Nënprefektura e Zërqanit), Fondi 416 (Ahmet Zogu) etj. Janë shfrytëzuar dhe dosje të shumta të viteve 1920 -1938, të Arkivit të Ministrisë së Punëve të Jashtme të Shqipërisë (AMPJ).

Gjithashtu për realizimin e këtij punimi janë shqyrtuar një seri dokumentesh arkivore të botuara: Muin Çami *“Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920 (Përmbledhje dokumentesh)”*, vëll.I, Tiranë:1975; Muin Çami, (përgjegjës), Luga (Bejtja) *“Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920 (Përmbledhje dokumentesh)”* vëll.II, Tiranë:1976; Arben Puto *“Çështja shqiptare në aktet ndërkombëtare pas Luftës së Parë Botërore”* (Përmbledhje dokumentesh), Tiranë: 2001; Bisedimet e Kuvendit Kushtetues, 1925; Bisedimet e Asamblesë Kushtetuese, 1928; Bisedimet e Parlamentit, 1928, 1932, 1937; Fletorja zyrtare e viteve 1923, 1928, 1929, 1930,1934, 1935, 1937, 1938, 1939.

Punimi është mbështetur edhe në të dhënat e nxjerra nga shtypi i kohës, ku do të veçonim disa gazeta e revista si: *“Bashkimi”* Tiranë, 1924; *“Besa”*, Tiranë, 1932, 1935; *“Buletin i Armës”*, Tiranë, 1932; *“Dajti”*, Tiranë, 1924; *“Demokratia”*, Gjirokastrë, 1937; *“Drita”*, Tiranë, 1937; *“Gazeta e Korçës”*, Korçë, 1928, 1931, 1937; *“Gazeta Shqiptare”*, Tiranë, 1928, 1930,1937; *“Hylli i Dritës”*, Shkodër, 1938; *“Koha”*, Tiranë, 1925; *“Liria Kombëtare”*, Gjenevë, 1925, 1927; *“Shekulli i Ri”*, Tiranë, 1929; *“Telegraf”*, Tiranë, 1927, 1928; *“Zani i Ri”*, Tiranë, 1920 etj.

Si literaturë janë shfrytëzuar vepra të shumta të autorëve shqiptarë dhe të huaj të shkruara në kohë të ndryshme. Nga literatura shqiptare do të citonim ato më të rëndësishmet si: *“Historia e popullit shqiptar”*, vëll.III, përgatitur nga Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë: 2007; Teki Selenica, *“Shqipëria më 1927”*, Tiranë 1928; Kristo Frashëri *“Historia e Dibrës (Që nga lashtësia deri në mars 1939”*, Tiranë, 2012, Zoi Xoxa, *“10 vjet mbretëri 1928-1938”*, Tiranë, 1928; *“Shqipëria më 1937”*, vëll.I, Tiranë, 1937; Muin Çami *“Shqipëria në rrjedhat e historisë (Përmbledhje studimesh) 1912-1924”*, Tiranë, 2007; Paskal Milo *“Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927”*, Tiranë,1992; Valentina Duka, *“Histori e Shqipërisë 1912-2000”*, Tiranë, 2007; Halim Purellku, *“Zona e Pushtimit Jugosllav në Shqipëri 1918-1921”*, Tiranë, 2012; Ismail Strazimiri, *“Lufta kundër Pavarësimit të Shqipërisë (Kujtime historike për lëvizjen kombëtare në Qarkun Dibër)”*, Tiranë, 2010, Bajram Xhafa, *“Lufta e Dibrës 1920”*, Shkodër, 2001; Kastriot Dervishi, *“Historia e shtetit shqiptar 1912- 2005”*, Tiranë, 2006 etj. Ndër libra të autorëve të huaj përmendim: Joseph, Swire, *“Shqipëria – Ngritja e një mbretërie”*, Tiranë, 2005; Bernd J.Fischer *“Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri”*, Tiranë, 2000; Robert J.Stevens, *“Zhvillimet politike në Shqipëri (1925-1939”*, Tiranë, 2004 etj. Gjithashtu janë shfrytëzuar edhe artikuj të ndryshëm në revistën *“Studime historike”* si të prof.dr. Fatmira Rama; prof.dr. Valentina Duka etj .

Punimi i këtij disertacioni është konceptuar me një parathënie, hyrjen dhe katër kapituj të cilët janë: *“Ngritja e prefekturës së Dibrës dhe roli i saj në lëvizjet politike në vend, 1920-1924”*; *“Dibra në vitet e Republikës 1925-1928”*; *“Pushteti vendor gjatë Monarkisë 1928-1935”* si dhe *“Zhvillimet politiko-sociale në vitet 1935-1939”*. Ai përmbyllet me përfundimet dhe me bibliografinë përkatëse.

Hyrja trajton së pari shtrirjen gjeografike të Dibrës, me qëllim që të parashtrohet qartë si relievi i saj i veçantë malor dhe copëzimi i atij territori më 1913 nga Konferenca e Ambasadorëve të Londrës, ku një pjesë jo e vogël mbeti jashtë kufijve politikë të Shqipërisë. Më pas shtjellohen ngjarjet themelore politike në një shtrirje kohore, që nga fillesat e Rilindjes Kombëtare të Shqipërisë, deri në fund të Luftës së Parë Botërore, në Konferencën e Paqes së Parisit më 1919. Një vend të rëndësishëm në Hyrje zënë aspektet themelore të Lëvizjes Kombëtare në Dibrë, e cila për shkak të pozitës së saj gjeostrategjike, u bë një qendër e organizimit të disa kuvendeve kombëtare, me qëllim shkëputjen e Shqipërisë nga sundimi osman dhe formimin e shtetit shqiptar. Një vëmendje të veçantë kanë zënë përpjekjet dhe sakrificat e popullsisë dibrane, në prag të Shpalljes së Pavarësisë së vendit dhe në vazhdimësi gjatë Luftës së Parë Botërore, si kundër pushtuesve serbë e malazezë, dhe më pas atyre bullgarë e austro-hungarezë. Hyrja mbyllet me vendosjen e pushtimit serb në zonën e Dibrës, në përfundim të Luftës së Parë Botërore, në nëntor 1918, fati i së cilës do të përcaktohej me vendimin e nëntorit 1921 të Konferencës së Paqes së Parisit.

Kapitulli i parë “Ngritja e prefekturës së Dibrës dhe roli i saj në lëvizjet politike në vend, 1920-1924” trajton në mënyrë të detajuar periudhën e viteve 1920-1924, në aspektin politik, administrativ dhe atë shoqëror. Ai është i ndarë në pesë çështje themelore: “Territoret dibrane në të djathtë të rrjedhës së Drinit të Zi dhe popullsia e saj kundër pushtuesve serbë, janar-gusht 1920”, është nënçështja e parë, e cila fillon me shqyrtimin e vendimeve të Konferencës së Paqes së Parisit të vitit 1919-1920, për kufirin shqiptaro-jugosllav, meqenëse Dibra është një zonë tipike kufitare. Sipas vendimeve të kësaj Konference, territoret në të djathtë të rrjedhës së Drinit të Zi i bashkëngjiteshin Mbretërisë Serbo-Kroate-Sllovene, ku përfshiheshin këto krahina: Peshkopia, Luma, Kukësi etj. Këtu është evidentuar e analizuar dhe veprimtaria e forcave esatiste, që synuan rrëzimin e qeverisë së Sulejman Delvinës dhe ardhjen në pushtet të Esat Pashë Toptanit. Kjo për arsye se, Dibra me elementë të parisë së saj, u bë strehë e këtyre forcave për shkak të pozitës gjeografike, në kufi me Jugosllavinë, shtrirjes së trupave jugosllave deri në të ashtuquajturën vijë strategjike, pra, që përfshihej në zonën e pushtimit jugosllav. Pjesa vazhdon me përgatitjen e kryengritjes dibrane të muajit gusht 1920, për çlirimin e territoreve të pushtuara nga trupat jugosllave. Çështja e dytë, “Prefektura e Drinit, kryengritja antiserbe e Dibrës dhe kundërsulmi jugosllav”, pasqyron kushtet dhe rrethanat e ngritjes së prefekturës së Drinit në korrik 1920, me qendër në Peshkopi, ku do të përfshiheshin edhe nënprefekurat e Lumës, të Hasit dhe të Homeshit. Qëllimi i krijimit të saj ishte shtrirja e autoritetit të qeverisë së dalë nga Kongresi i Lushnjës, në krahinën e Dibrës edhe në zonat e pushtuara nga trupat jugosllavë. Gjithashtu përshkruhen hollësisht kryengritjet për çlirimin e territoreve dibrane nga trupat pushtuese jugosllave, nga muaji gusht 1920, deri në tërheqjen e trupave jugosllave në

dhjetor të vitit 1921 nga zona në fjalë, si edhe njëkohësisht kundërmësymja jugosllave. Në këto luftime dalin në pah përpjekjet, sakrificat dhe kontributi i popullsisë dibrane për të rifituar pavarësinë.

Në çështjen e tretë, “Krahina e Dibrës në Lëvizjen e Marsit të vitit 1922 dhe Elez Isufi” analizohen shkaqet dhe shtrirja e kësaj lëvizjeje në prefekturën e Dibrës, që drejtohej kundër qeverisë, si dhe pasqyrohen forcat e kryesuara nga protagonistët kryesorë dibranë, ndër të cilët është edhe E.Isufi. Më pas, evidentohen disa nga sukseset që arritën të korrnin forcat e kryesuara nga E.Isufi, megjithëse kjo kryengritje dështoi, si dhe shkaqet, pasojat dhe masat që u ndërморën nga qeveria për pjesëmarrësit në këtë lëvizje. Çështja e katërt, “Çështja e kufijve dhe prefektura e Dibrës (1922- janar 1923)”, shpjegon hollësisht çështjen e rregullimit të kufijve, lidhur me zbatimin e vendimeve të Konferencës së Ambasadorëve të 9 nëntorit 1921, për rektifikimin në disa pika të kufijve shqiptaro-jugosllavë. Sigurisht, kjo çështje ishte e një rëndësie të veçantë, sepse vendimi i lartpërmendur prekte drejtpërsëdrejti zonën e Dibrës, duke lënë jashtë saj krahinën e Gollobordës. Në këtë pjesë pasqyrohen pretendimet e Jugosllavisë për depërtimin e saj më në brendësi të zonës së Dibrës, duke përfshirë fshatrat Vojnik e Pocest të krahinës Fusha (nënprefektura Peshkopi). Gjithashtu, trajtohet qëndrimi i qeverisë shqiptare, në lidhje me territoret që i jepeshin Jugosllavisë në bazë të vendimit të lartpërmendur që argumentonte karakterin shqiptar të këtyre territoreve, si në aspektin gjeografik, demografik dhe historik. Me vendimet e 10 nëntorit 1922 dhe të 13 janarit 1923, Konferenca e Ambasadorëve miratoi përfundimisht vijën kufitare në veri dhe në verilindje, sipas së cilës, vija kufitare në zonën e Dibrës linte fshatrat Gjoricë, Çerenec, Viçisht, Sërptevo, Miresh, Pasinskë, Vladimirica (Lladamericë), Tuçep, Ostren, Vernicë dhe Trebisht në Shqipëri dhe fshatrat Selokuçe, Konjare, Banovo, Egliniç, Hotishan, Djepishtë, Drenok dhe Modriç në Jugosllavi.

Në këtë çështje jemi përqendruar në mënyrë të veçantë në prefekturën e Dibrës si njësi administrative e rregullt, që prej largimit të trupave pushtuese jugosllave në territoret në veri të lumit Drin, që nuk kishte pasur më parë një njësi të plotë administrative. Aty analizohen edhe arsyet e ndryshimit të emrit, nga prefektura e Drinit në atë të Dibrës. Gjithashtu përshkruhet fati i deputetëve të Drinit në krizën e dhjetorit 1921 dhe vazhdimësia e tyre, deri në zgjedhjet e reja, përkatësisht të organizuara për ata në korrik 1922. Çështja e pestë, “Aspekte të zhvillimeve social-politike në Dibër dhe personalitete të njohura të zonës”, analizon gjendjen ekonomike dhe arsimore të kësaj prefekturë në vitet 1922-1924, si dhe aspekte të organizimit të disa shoqërive, ku spikati krijimi dhe ecuria e shoqatave joqeveritare si “Djelmënia Dibrane” dhe dega e shoqërisë kombëtare “Bashkimi”, programi i të cilave, synonte gjallërimin e demokratizimit të jetës shoqërore e politike në vend. Gjithashtu në fokus të kësaj çështjeje, ka qenë evidentimi i rolit të popullsisë dibrane në Kryengritjen e Qershorit 1924, ku patrioti i njohur dibran E.Isufi, me forcat e tij,

iu bashkëngjitën atyre të Bajram Currit, i cili udhëhiqte ndërkohë veprimet ushtarake në prefekturat e Dibrës e të Kosovës. Më pas jemi ndalur dhe në problematikat e qeverisë së Nolit në prefekturën e Dibrës. Një rëndësi e posaçme i kushtohet dhe raporteve të Ahmet Zogut me segmente të parisë bajraktare të krahinës së Dibrës dhe rolit të tyre, në rikthimin e A.Zogut në Shqipëri në dhjetor 1924.

Në kapitullin e dytë “Dibra në vitet e Republikës 1925-1928”, janë evidentuar dhe analizuar hollësisht të gjitha ngjarjet politike e shoqërore në prefekturën e Dibrës, duke e inkuadruar atë në zhvillimet e përgjithshme kombëtare. Ky kapitull është i ndarë në katër çështje. Çështja e parë, “Ardhja e Ahmet Zogut në pushtet dhe prefektura e Dibrës”, ndalet së pari në përgatitjet ushtarake të A.Zogut për të rimarrë pushtetin, edhe me mbështetjen jugosllave. Ai e konsideroi trevën dibrane si një sektor me rëndësi vendimtare në planin e tij ushtarak për rrëzimin e qeverisë së Fan Nolit, për disa faktorë, si të pozicionit gjeografik të Dibrës me rrethina në kufi me Jugosllavinë, ashtu dhe të lidhjeve me një pjesë të madhe të parisë së Dibrës, në mbështetje të tij, me grupe të armatosura dibrane e matjane. I kemi kushtuar vëmendje dhe analizës rreth shkaqeve të kësaj mbështetjeje, që do të linte gjurmë në raportet e mëvonshme të parisë bajraktare të Dibrës me qeverisjen zogiste, në veçoritë administrative të prefekturës së Dibrës dhe në zhvillimet politiko-sociale në këtë trevë. Në këtë kontekst është pasqyruar dhe analizuar dhe qëndrimi i nënprefekturave të Matit dhe të Zerqanit, ndaj shpalljes së Republikës më 21 janar 1925 me president A.Zogun. Çështja e dytë, “Forcimi i pushtetit administrativ”, ndalet gjerësisht në rindërtimin e këtij pushteti në ndarjen administrative të prefekturës së Dibrës, në funksionimin e organeve të njësive administrative dhe kompetencat e tyre. Një rëndësi e posaçme i kushtohet elementëve të rinj të këtij organizimi dhe problematikave me të cilat kjo prefekturë u përball në këtë etapë, si çarmatimi i popullsisë, rritja e nivelit të saj profesional, veprimtaria e nëpunësve të administratës në shërbim të popullsisë; raportet e saj me parinë, problemet financiare etj., që ndikonin drejtpërsëdrejti në forcimin e administratës vendore dhe në ruajtjen e rendit e të qetësisë.

Në çështjen e tretë, “Zhvillimet politiko-shoqërore në Dibër gjatë viteve 1925-1928”, jemi ndalur së pari në rolin e deputetëve dibranë në pushtetin legjislativ, konkretisht në Senat, një nga dhomat e parlamentit shqiptar gjatë Republikës, ku përfshiheshin dhe dy figura të njohura dibrane, Hafëz Xhemali dhe Abdurrahman Dibra. Gjithashtu vend të veçantë zënë situata politike në qarkun e Dibrës përgjatë zgjedhjeve për Dhomën e Deputetëve, si dhe zhvillimet ekonomike, arsimore, shëndetësore, të punëve botore etj., që ndikonin direkt në rritjen e nivelit të përgjithshëm shoqëror të popullsisë. Çështja e katërt, “Emigracioni politik dibran”, ndalet së pari në kryengritjen e Dukagjinit të nëntorit 1926, që mori ngjyrimë antikombëtare, e nxitur dhe nga Jugosllavia për interesat e saj politike. Ndikimi i fortë i autoritetit të Zogut në qarkun e Dibrës, si dhe karakteri përçarës e

fetar i saj, ku u manipulua kryesisht elementi i krishterë katolik, do të ndikonin në pjesëmarrjen e mjaft vullnetarëve nga Dibra e Mati, për shtypjen e kryengritjes në fjalë. Por, njëkohësisht shumë mbështetës dibranë të regjimit zogist, do ta braktisnin më pas atë, për shkak të qasjes politike të Zogut me Italinë. Ata do të arratiseshin në Jugosllavi dhe do të gjenin aty mbështetje, por njëkohësisht do të shfrytëzoheshin prej saj për rrëzimin e A.Zogut nga pushteti.

Kapitulli i tretë, “Pushteti vendor gjatë monarkisë, 1928-1935”, përfshin pesë çështje. Çështja e parë, “Shpallja e Monarkisë dhe qëndrimi i popullsisë së prefekturës” parashtrohet qëndrimin e popullsisë së Dibrës, që përgjithësisht e mbështeti atë dhe A.Zogun si mbret i shqiptarëve, megjithë rolin zyrtar të kryepleqësive e nënprefekturave në Zerqan e Mat etj. Por njëkohësisht analizohet fakti, se jo e gjithë popullsia e mbështeti ndërrimin e formës së regjimit republikan, që u vërejt dhe në heshtje te disa elementë të parisë dibrane. Në çështjen e dytë, “Konsolidimi i mëtejshëm i qeverisjes vendore”, shtjellohet në mënyrë të detajuar organizimi administrativ i prefekturës së Dibrës gjatë monarkisë, shoqëruar me një sërë ndryshimesh administrative, duke evidentuar arritjet e pushtetit lokal, vlerat e të cilit parashtrohen në reformat dhe në kompetencat e tij. Mbështetur në burime të pasura arkivore, këtu analizohen njëkohësisht dhe mangësitë e problemet e shumta, të asaj administrate, si roli i parisë dhe influenca e saj e dukshme në këto organizma, apo pakënaqësitë e banorëve ndaj kryetarëve të komunave, të cilët shfrytëzonin postin, për përfitime vetjake, të parisë etj. Çështja e tretë, “Hapa drejt stabilitetit të rendit dhe çarmatimi i popullsisë”, ndalet posaçërisht në organizimin e xhandarmërisë dhe në funksionimin e saj në këtë prefekturë në vitet e regjimit monarkik, ku shtjellohet gjerësisht ecuria e çarmatimit në funksion të ligjit. Ky rezultoi një problem tejet i komplikuar për shkak se, paria vendase mbështetur në trajtimin e privilegjuar nga qeveria e A.Zogut, e favorizuar me grada ushtarake, nga aspirantë në major, po bëhej pengesë për rendin e qetësinë në zonat përkatëse, duke ngjallur konflikte të armatosura me rivalët. Ky problem është parë në kontekstin e politikave qeveritare ndaj parisë së Dibrës, për të siguruar mbështetjen e saj politike. Çështja e katërt, “Probleme social- ekonomike përgjatë krizës ekonomike në vend” është ndalur në mënyrë të detajuar tek treguesit ekonomikë të zonës, sidomos në kuadër të krizës ekonomike në vend të viteve 1929-1935, duke analizuar pasqyrat buxhetore të disa komunave, ku megjithë rënien ekonomike, pati një mbledhje të rregullt të taksave shtetërore, që rëndoi më tej fshatarët. E rëndësishme në këtë periudhë të regjimit monarkik, ishte dekretimi i Ligjit të Reformës Agrare nga A.Zogu, në maj të vitit 1930. Megjithëse të dhënat statistikore për këtë prefekturë mungojnë, vërehet qartë, që paria preferoi të lidhej pas sistemit të pronësisë çifligare, pra nuk e mirëpriti atë. Si një vend gjeografikisht malor, kjo trevë e ndjeu thellë krizën ekonomike, pavarësisht disa masave të ndërmarra nga qeveria gjë që pasqyrohet gjerësisht në këtë pjesë. Gjithashtu, meqenëse Dibra është zonë kufitare, ne jemi

ndalur dhe në procedurat e dorëzimit të bagëtive, që kalonin kufirin shqiptar apo dhe atë jugosllav, pra anasjelltas. Në aspektin social, me gjithë një jetë të varfër kulturore, në këtë krahinë, janë evidentuar zhvillimet arsimore të Dibrës me rrethinë, apo veprimtaria e disa personaliteteve të botës kulturore të Dibrës, si dhe e degëve të shoqërisë “Gruaja shqiptare”, përgjatë vitit 1929 në Burrel dhe në Peshkopi, qëllimi i së cilës ishte lartësimi i gruas, që e ndërpreu aktivitetin e saj si rrjedhojë e krizës ekonomike që kishte përfshirë vendin.

Çështja e pestë, “Të arratisurit politikë në Jugosllavi dhe ndikimi i tyre në Dibër”, shqyrton lëvizjen e emigrantëve politikë, të kësaj krahine, në Jugosllavi, të cilët kishin formuar grupet e tyre, si: ai i udhëhequr nga Aqif Lleshi, në Dibër të Madhe; grupi i drejtuar nga Ibrahim Kaba në Strugë, në radhët e të cilit kishte dhe emigrantë jopolitikë, të arratisur për gjakmarrje, për shkaqe ekonomike etj. Këtu trajtohen marrëdhëniet e të arratisurve politikë me shtetin jugosllav, i cili i përkrahte financiarisht, dhe u përpoq t’i shfrytëzonte për interesat e veta, për dobësimin e shtetit shqiptar e rrëzimin e regjimit zogist. Gjithashtu në fokusin tonë kanë qenë marrëdhëniet midis vetë emigrantëve politikë, duke mos anashkaluar dhe përkrahësit e tyre në prefekturën e Dibrës. Janë evidentuar edhe raste, kur të përkrahur nga shteti jugosllav, ata kanë synuar të kryenin dhe kryengritje, ose të shkaktonin turbullira, me qëllim prishjen e qetësisë brenda territorit shqiptar, por që rezultuan pa sukses.

Kapitulli i fundit, “Zhvillimet politiko-sociale në vitet 1935-1939”, përmbyll dhe analizat rreth këtyre zhvillimeve në krahinën e Dibrës me rrethina, si dhe veçoritë e tyre, në periudhën e regjimit monarkik, i cili pati një rëndësi të veçantë në ndërtimin e konsolidimin e shtetit shqiptar. Ky kapitull ndahet në katër çështje. Çështja e parë, “Thëllimi i konflikteve në gjirin e parisë dibrane dhe me administratën lokale”, bazuar krejtësisht në dokumente të reja arkivore, analizon dhe shtjellon hollësisht marrëdhënien pari- pushtet, kur në këtë prefekturë, paria ka pasur pushtet të madh si edhe privilegje të trashëguara e të njohura deri diku dhe nga pushteti zogist. Gjithashtu analizohen edhe marrëdhëniet midis vetë grupeve të parisë: nga njëra anë Dine Hoxha me përkrahësit e tij, dhe nga ana tjetër Murat Kaloshi me mbështetësit e tij ku del në pah, ambicia e secilit për të rritur ndikimin e pushtetit të tyre, si dhe evidentohej e analizohet dominimi i parisë në popullsinë e zonës, një raport i kushtëzuar me rrënjë mesjetare, kur ndërkohë në Shqipëri ishin ndërmarrë reforma me frymë perëndimore. Çështja e dytë, “Zhvillimet e reja politiko-sociale”, ndalet së pari në rolin e disa protagonistëve kryesorë të kryengritjes së Fierit, si lëvruesi i shquar dibran Ramiz Dibra, apo disa majorëve rezervistë të prefekturës së Dibrës. Aty trajtohet gjerësisht ligji i majit të vitit 1938 mbi ndryshimin e juridiksioneve administrative ku prefektura e Dibrës iu nënshtrua këtij ligji. Një vend të veçantë i kushtohet edhe çështjes së ndryshimit të emërtesave të fshatrave me gjuhë të huaj, në shqip, sipas vendimit të Këshillit të Ministrave, më 6

korrik 1938, megjithëse këto ndryshime nuk arritën të zbatoheshin, meqenëse vendi u pushtua nga Italia më 7 prill 1939. Vëmendje i është kushtuar dhe reformës për ndalimin e mbulimit të fytyrës së grave të vitit 1937, që ishte një hap përpara për emancipimin e saj, ku deputetët e prefekturës së Dibrës e mbështetën atë. Më pas shqyrtohet dhe hapja e kurseve kundër analfabetizmit për vajzat e rritura dhe gratë, që pati relativisht efekte të kënaqshme, do të ndikonte disi në zhvillimet e mëtejshme. Çështja e tretë, “Aktiviteti i grupimeve politike dibrane në Jugosllavi”, pasqyron vazhdimësinë e veprimtarisë së emigrantëve politikë dibranë, që erdhi duke u zbehur, me probleme në marrëdhëniet mes tyre, kur ndërkohë, në fund të viteve 30-të, politika e jashtme e Jugosllavisë u drejtua drejt një politike miqësie me Italinë. Çështja e katërt, “Reagimi i parisë dhe popullsisë dibrane ndaj sulmit italian”, trajton qëndrimin e popullsisë së kësaj krahine, ndaj agresionit fashist italian, të 7 prillit 1939, organizimin e saj duke analizuar dhe qëndrimin e elementëve të parisë dibrane ndaj këtij agresioni.

Në përfundim, dua të falënderoj Departamentin e Historisë, të Fakultetit Histori-Filologji të Universitetit të Tiranës, për pranimin e tezës time të doktoraturës dhe mbështetjen e dhënë në kryerjen e këtij punimi. Falënderimi i veçantë, shkon për udhëheqësen time, prof. dr. Fatmira Rama për drejtimin, këshillimin dhe udhëheqjen profesionale të saj. Me sugjerimet e bëra gjatë diskutimeve me kontrollin dhe ristrukturimin e materialit, ka qenë një ndihmë e jashtëzakonshme për mua, në realizimin e saktë të këtij punimi. Falënderoj të gjithë pedagogët që kanë marrë pjesë në diskutimet e kryera rreth punimit tim si dhe Përgjegjësen e Departamentit të Historisë, prof. asoc.dr. Eva Tafili (Hyskaj), për ndihmën dhe sugjerimet e dhëna. Në fund, falënderimet shkojnë për familjen time, për përpjekjet e bëra në krijimin e kushteve lehtësuese, gjatë procesit të studimit.

HYRJE

Dibra është një nga krahinat kryesore të Shqipërisë. Gjurmët e historisë njerëzore në këtë krahinë janë të lashta. Vendbanimet më të lashta në trevën dibrane i përkasin periudhës së Neolitit të Hershëm (mijëvjeçarëve VIII-VII p.e.s.) si rrjedhojë dhe e kushteve të përshtatshme gjeografike. Gjetjet arkeologjike të kësaj epoke në fshatrat Burim (Maqellarë), Cetush (Peshkopi) dhe Kronëz (Fushë-Alie) dëshmojnë për popullimin e hershëm të trevës së Dibrës.¹

Dibra shtrihet në të dy anët e luginës së Drinit të Zi. Ajo përbëhet nga Dibra e Vogël, që shtrihet brenda kufirit të Republikës së Shqipërisë dhe ka qendër qytetin e Peshkopisë dhe nga Dibra e Madhe, që banohet kryesisht nga shqiptarë në trojet e tyre në Maqedoni, me qendër qytetin e Dibrës.² Treva e Dibrës rrethohet nga të katër anët nga vise shqiptare malore. Në perëndim kufizohet me Matin, në veriperëndim me Mirditën, në veri me Lumën, në verilindje me Sharrin, në lindje me Rekën, në juglindje me Kërçovën, dhe në jugperëndim me Martaneshin. Në shumicën e rasteve, kufijtë e trevës i ka përcaktuar vetë natyra me male të larta, të vështira e të pakapërcyeshme. Nga perëndimi, Dibra shtrihet deri në malet me dëborë gati të përhershme të Lurës, të Dejës, të Allamanit dhe të Lopës. Nga lindja ajo shtrihet deri në malet e Korabit, Deshatit dhe Stogovës të cilat e ndajnë Dibrën në pjesën brenda kufijve politikë të Shqipërisë dhe në Dibrën jashtë kufijve.³

Lumi Drini i Zi e ndan trevën dibrane në dy pjesë me tipare fiziko-gjeografike të ndryshme. Në të majtë ndodhet Malësia e Dibrës, ku dominojnë malet, në të djathtë shtrihet Ultësira Dibrane, me vise kryesisht fushore. Nën ndikimin e kushteve historike dhe në mbështetje me sistemin orografik, banorët e kanë ndarë Malësinë në njëmbëdhjetë mikrozona, nga të cilat nëntë i kanë quajtur “male” dhe dy më të mëdhatë “krahina”. Duke filluar nga veriu në jug, emrat e maleve janë: Reçi, Dardha, Çidhna, Muhurri, Luznia, Katër Grykët (Murra), Bulqiza, Gryka e Vogël dhe Gryka e Madhe. Emrat e krahinave janë Lura në veriperëndim, në kufi me Mirditën dhe Golloborda në jug, në kufi me Çermenikën. Ndërsa pjesa më e madhe e Ultësirës shtrihet në krahun e djathtë të Drinit dhe njihet me emrin Fusha e Dibrës që në fakt

¹ Kristo Frashëri, *Historia e Dibrës: Që nga Lashtësia deri në mars 1939*, (Tiranë: M&B, 2012), 17-18.

² *Fjalori Enciklopedik Shqiptar*, përgatitur nga Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë, 1985, 190.

³ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 11.

përbëhet nga një sistem fushash që ndahen midis tyre nga breza kodrash të ulëta, ku mund të përmendim, duke filluar nga veriu, fushën e Shumbatit, fushën e Peshkopisë, Fushën e Thatë, fushën e Maqellarës dhe fushën e Shehrit apo fusha e Rahonikut siç quhej dikur, e cila sot pjesërisht ndodhet jashtë kufijve politikë të Shqipërisë. Pjesa e Ultësirës, që shtrihet në krahun e majtë të Drinit, zë një sipërfaqe më të vogël, fushën e Gjoricës dhe fushën e Muhurrit.⁴

Dibra gjendet në udhëkalimet e volitshme që lidhnin tradicionalisht Shqipërinë e Mesme me Kosovën dhe më tej. Nga perëndimi, nëpërmjet qafës së Murrës, rruga të çon në Mat dhe që këtej në bregdetin Adriatik. Nga veriperëndimi, gryka e Setës lidh Dibrën e Poshtme me Mirditën dhe më tej akoma me pellgun e Shkodrës. Nga veriu, shtrati i Drinit të çon përmes krahinës së Lurës deri në Kosovë. Nga juglindja, gryka e Radikës të nxjerr në fushën e Pollogut dhe pastaj thellë në Maqedoni. Nga jugu, gryka e Drinit e lidh Dibrën e Epërme me Strugën, pastaj me pellgun e Ohrit ndërsa nga jugperëndimi, nëpërmjet Qafës së Buallit, rruga të çon në Shqipërinë e Mesme dhe në viset bregdetare.⁵

Duke i vendosur në udhëkryq Dibrën e dibranët, fati bëri që ata të përjetonin gjithë sakrificat e kohëve, kur roli dhe vlerat strategjike të Dibrës janë evidentuar në çdo periudhë historike. Në shek. XV, Dibra përbënte një nga shtigjet kryesore që shfrytëzonin ushtritë osmane për të depërtuar në trevat shqiptare perëndimore, kurse për Skënderbeun ajo dhe populli i saj përfaqësonte një nga strehimet kryesore për t'u prerë atyre rrugën. Ajo ka qenë një qendër e rëndësishme politiko-administrative, strategjike dhe ekonomike në kuadër të trevave shqiptare.⁶ Pozita e volitshme e krahinës, pak a shumë në kufijtë e shtrirjes së saj etnografikë, ka përbërë për shumë shekuj bazën e një njësie të rëndësishme administrative, me qendër qytetin e Dibrës. Sanxhaku me të njëjtin emër që në periudhën osmane i takonte vilajetit të Manastirit, përbëhej nga kazatë: Dibra e Poshtme, Dibra e Epërme, Reka dhe Mati, që së bashku me qytetin e Dibrës përfshinin 174 fshatra. E gjithë prefektura kishte një qytet, qytetin e Dibrës së Madhe, i cili ndodhej në Dibrën e Epërme. Në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare, popullsia e Dibrës arrinte në 220 000 banorë, prej të cilëve 10.000 të krishterë, të gjithë vëllezër të një gjaku.⁷

Gjatë viteve '30-'70 të shek. XIX për të mos lejuar zbatimin e reformave të Tanzimatit, dibranët ishin pjesëmarrës në një varg kryengritjesh antiosmane jo vetëm për të mbrojtur trevat e tyre, por edhe për të ndihmuar krahinat e tjera shqiptare kundër këtyre reformave. Gjatë viteve 1840-1843, sapo u shpallën reformat, Dibra dhe Bjeshkët e Sharrit u përfshinë nga flaka e kryengritjeve. Në konflikt me Portën e Lartë gjatë këtyre viteve ishin edhe Mati, Kosova, Prizreni e Gjakova.⁸ Krerët dhe

⁴ Po aty, 11-13.

⁵ K.Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 13.

⁶ Bajram Xhafa, *Lufta e Dibrës 1920*, (Shkodër: Volaj, 2001), 13.

⁷ Mois Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare*, (Tiranë: Maluka, 2012), 22.

⁸ Po aty, f. 30-31.

udhëheqësit popullorë dibranë si Sheh Mustafa Zërqani, Mustafa Ago Ostreni, Sheh Fejzë Bulqiza, Elez Murrija, Iljaz Pashë Dibra, Nel Hoxha, Salë Demiri, Llan Kaloshi e dhjetëra të tjerë, jo vetëm udhëhoqën e drejtuan qëndresën e dibranëve për të mbrojtur pozitën e privilegjuar të Dibrës, por dhanë dhe jetën në luftimet me ekspeditat osmane që synonin të nënshtrojnë vendin dhe të zbatonin reformat centralizuese të Tanzimatit.⁹

Traktati i Shën Stefanit i 3 marsit 1878 që vendosi paqen ndërmjet Perandorisë Ruse dhe asaj Osmane, përmes të cilit gati gjysma e trojeve shqiptare u jepej shteteve sllave-ballkanike, shkaktoi një zemërim të thellë në Shqipëri. Popullsia dibrane sapo mori vesh vendimet e këtij traktati, i cili Dibrën dhe territoret e saj ia jepte shtetit bullgar, protestoi pranë Fuqive të Mëdha duke i kundërshtuar ato me argumentin se Dibra është një krahinë shqiptare dhe jo turke.¹⁰

Rishikimi i vendimeve të Traktatit të Shën Stefanit në Kongresin e Berlinit, më 13 qershor 1878, krijoi një situatë të re për shqiptarët. Pas këtij Kongresi, Perandoria Osmane mbante në Evropën kontinentale vetëm Trakën, Maqedoninë, territorin e Shqipërisë së Sotme, Kosovën dhe sanxhakun e Novi Pazarit, territore që Serbia, Greqia, Mali i Zi dhe Bullgaria synonin t'i ndanin midis tyre. Përballë rreziqeve që kërcënonin trevat shqiptare në veri dhe në jug, lindi dhe mori hov Lidhja Shqiptare e Prizrenit, e cila iu kundërvu planeve të fqinjëve dhe vendimeve të Fuqive në Kongresin e Berlinit.¹¹

Lëvizja për thirrjen e Kuvendit të Përgjithshëm përfshiu mbarë shqiptarët, brenda dhe jashtë atdheut, sepse të gjithë ishin të gatshëm për të kundërshtuar me armë çdo copëtim të trojeve shqiptare. Një mobilizim i veçantë përfshiu vilajetin e Kosovës dhe atë të Manastirit, krahina që prekeshin direkt nga copëtimi. Momenti historik kërkonte që në këtë Kuvend, i pari kuvend i gjithë shqiptarëve, të përfshiheshin popullsitë e të gjitha krahinave dhe të gjitha besimeve. Kuvendi Kombëtar, që u mbledh në Prizren, i hapi punimet më 10 qershor 1878, ndonëse nuk kishin mbërritur të gjithë delegatët e krahinave shqiptare. Kryetar i tij u zgjodh patrioti dibran Iljaz Pashë Dibra, personalitet me influencë në qarqet patriotike shqiptare. Ai ishte veteran dhe udhëheqës i luftërave të armatosura kundër reformave të Tanzimatit dhe kundër synimeve aneksioniste të vendeve fqinje; kishte shumë popullaritet në rrethet shoqërore të asaj kohe dhe Abdyl Frashëri gjeti tek ai gatishmërinë për organizimin e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Iljaz Pashë Dibra ndihmoi financiarisht për organizimin, themelimin dhe zhvillimin e veprimtarisë së Lidhjes në mbrojtje të çështjes shqiptare.¹²

Në Kuvendin e Përgjithshëm të Lidhjes, Dibrën e përfaqësuan figurat më me autoritet e aktivitet të saj, si: Iljaz Pashë Dibra, Sadik Pashë Hoxholli, Ahmet Sabri

⁹ M.Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare...*, 32-33.

¹⁰ *Po aty*, 51.

¹¹ Arben Puto, *Shqipëria Politike 1912-1939*, (Tiranë: Toena, 2009), 20.

¹² M. Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare...*, 63-64.

Karasani, Jusuf Karasani, Mehmet Reshit Beu, Ismail Ethem Abdulla Aga, Bajram Bej Dibra, Jonuz Zidiu, Sheh Sula, Hoxhë Muglica, Haxhi Iljaz Hoxha, Bajram Doda, Hysen Kuçi, Bajram Abdulla Shehu.¹³ Kuvendi shtroi si çështje kryesore kundërshtimin me çdo kusht të copëtimit të trojeve shqiptare, mbrojtjen e tërësisë tokësore të Shqipërisë si dhe formimin e një Lidhjeje Shqiptare me karakter kombëtar.¹⁴

Më 10 qershor 1878, të gjithë delegatët dhanë pëlqimin e tyre për të formuar një besëlidhje të përgjithshme me karakter politik e ushtarak me emrin Lidhja Shqiptare e Prizrenit. Kryetar i saj u zgjodh Iljaz Pashë Dibra. Në krye të Lidhjes qëndronte Këshilli i Përgjithshëm me funksione legjislative dhe me seli në Prizren, ndërsa për të ushtruar funksionet e një pushteti ekzekutiv, u formua Komiteti Qendror i Lidhjes Shqiptare. Së bashku me formimin e Lidhjes u shpall edhe një besë e përgjithshme, në bazë të së cilës duhej të pushonin menjëherë të gjitha veprimet e gjakmarrjes ndërmjet banorëve të krahinave që ishin përfaqësuar në Kuvendin e Prizrenit.¹⁵

Rezoluta ose Kanuni i ri i 2 korrikut 1878, organin kryesor të Lidhjes së Prizrenit e quajti Komitet Kombëtar. Gjithashtu ky kanun sanksionoi disa të drejta për Lidhjen, si në mbrojtjen e trojeve shqiptare, të drejtën për të pasur administratë, ushtri, buxhet dhe gjyqe të veçanta, të cilat e pajisën atë me funksione pushtetshme të veçuara nga ato të shtetit centralist osman. Si rrjedhojë, Lidhja fitoi bazën ligjore për të ngritur shkallë-shkallë një shtet autonom shqiptar brenda shtetit perandorak.¹⁶

Përfaqësuesit e Dibrës luajtën një rol shumë vendimtar në themelimin e Lidhjes Shqiptare dhe gjatë aktivitetit të saj politik. Të dhënat burimore, dokumentare dhe gojore të popullit vërtetojnë gatishmërinë dhe përfshirjen e lartë të dibranëve në ngjarjet politike të Lidhjes. Kontributin e Dibrës në Lidhjen Shqiptare të Prizrenit e pasqyrojnë sidomos telegramet e vazhdueshme të protestës së popullsisë dibrane pranë Fuqive të Mëdha si dhe veprimtaria aktive e përfaqësuesve të Dibrës në organet drejtuese të saj.¹⁷ Dibranët ngritën të parët degën e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit në Dibër dhe u organizuan për të mbrojtur jo vetëm trevat dibrane, por dhe krahinat e tjera shqiptare nga vendimet e padrejta të Kongresit të Berlinit.

Sipas burimeve arkivore kur Kongresi i Berlinit anuloi vendimet e Traktatit të Shën Stefanit, edhe pse Dibrës iu largua për momentin rreziku i copëtimit, dega e Lidhjes Shqiptare në Dibër, me vendosmëri, iu drejtua ambasadorit të Francës në Kostandinopojë, duke e bërë me dije si më poshtë:

¹³ *Po aty*, 63.

¹⁴ *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. II, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Historisë, (Tiranë: Toena, 2002), 155.

¹⁵ *Po aty*, 155-156.

¹⁶ *Po aty*, 159-161.

¹⁷ M. Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare...*, 67.

“Kongresi i Berlinit e gjykoi me vend të bëjë një veprim të padrejtë duke i dhënë Serbisë e Malit të Zi disa lokalitete që bëjnë pjesë në Shqipëri dhe ndër të tjera Gucinë, Plavën etj. Prandaj shqiptarët kanë rrokur armët dhe janë të vendosur të mos lëshojnë asnjë pëllëmbë nga tokat e tyre. Ata kanë besën që të qëndrojnë deri në asgjësimin e tyre të plotë dhe janë të gatshëm të sulmojnë Malin e Zi e Serbinë për të marrë lokalitetet që na i morën në befasi. Në rast se lutjet tona të drejta dhe me vend nuk do të merren parasysh, deklarojmë që përgjegjësitë e të gjitha fatkeqësive që mund të ndodhin do të bien mbi të gjitha qeveritë evropiane.”¹⁸

Pozicioni gjeostrategjik i Dibrës, mbështetja dhe përkrahja që i dhanë personalitetet dibrane Lidhjes, e bënë Dibrën qendrën e organizimit të kuvendeve të Lidhjes, mbështetje dhe mbrojtje për autoritetet më të larta, si Abdyl Frashëri, dhe vatrën kryesore të qëndresës e të sigurisë të Lidhjes deri në shtypjen e saj.

Në korrik të vitit 1878 në fushën e Qernanicës pranë Dibrës së Madhe u organizua një kuvend krahinor për t’u solidarizuar me vendimet e Kuvendit të Prizrenit. Në këtë kuvend, ku u mbledhën mbi dhjetë mijë vetë, shumica e të cilëve malësorë, ishin të gjithë të armatosur. Sipas traditës, bërthamën e kuvendit e përbënin krerët dhe pleqtë e Malësisë dhe të Fushës. Kuvendin e kryesonte Iljaz Pashë Dibra, i cili ndërkohë ishte zgjedhur edhe kryetar i degës së Lidhjes Shqiptare për krahinën e Dibrës. Pranë tij qëndronte Abdyl Frashëri.¹⁹ Dibranët u treguan të vendosur për mbrojtjen e trojeve shqiptare nga copëtimi, për faljen e gjaqeve dhe për lidhjen e besës.²⁰

Dibra u bë qendra e zhvillimit të disa kuvendeve të rëndësishme që mbajti Lidhja Shqiptare e Prizrenit për riorganizimin e forcave ushtarake vullnetare të saj, për mbrojtjen e tërësisë territoriale të tokave të Shqipërisë, për formimin e një vilajeti të vetëm shqiptar dhe pajisjen e tij me nëpunës shqiptarë, për zhvillimin e arsimit e të mësimin të gjuhës shqipe në shkolla etj. Midis kuvendeve të Lidhjes Shqiptare, një vend të pazakontë dhe shumë të rëndësishëm për miratimin e vendimeve të lartpërmendura zënë kuvendet që u mbajtën në Dibër më 14 tetor 1878, më 1 nëntor 1878, më 8 nëntor 1878 dhe kuvendi i mbajtur më 20 tetor të vitit 1880.²¹

Gjithashtu forcat ushtarake e vullnetare të degës së Lidhjes Shqiptare në Dibër, të udhëhequra nga krerët e maleve të saj, kanë luajtur rol përcaktues e vendimtar në sukseset e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe në dështimin e politikave të Fuqive të Mëdha dhe të monarkive ballkanike për copëtimin e trojeve shqiptare. Dibranët në ngjarjet luftarake që u zhvilluan gjatë kohës së Lidhjes Shqiptare u treguan aktivë jo vetëm për mbrojtjen e krahinës së Dibrës, por edhe të krahinave të tjera. Ata qenë pjesëmarrës në aksionin e Gjakovës, më 2-6 shtator 1878, për mbrojtjen e Plavës dhe të Gucisë në fillim të janarit 1880, për mbrojtjen e Hotit e të

¹⁸ *Po aty*, 69.

¹⁹ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 258.

²⁰ *Po aty*, 259.

²¹ M. Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare...*, 74.

Grudës në prill 1880 dhe në shtator-nëntor 1880, që Porta e Lartë duhej t'ia dorëzonte Malit të Zi.²²

Dorëzimi i Ulqinit ushtrive malazeze, më 26 nëntor 1880, dhe masat e egra shtypëse të autoriteteve osmane shkaktuan pakënaqësi të madhe në Shqipëri dhe i acaruan më tej marrëdhëniet shqiptaro-turke. Në këto rrethana në gjysmën e dytë të muajit janar 1880, u mbledh në Prizren Kuvendi i jashtëzakonshëm i Lidhjes Shqiptare, i cili e shpalli Komitetin Kombëtar, qeveri të përkohshme me kryetar Ymer Prizrenin. Fill pas formimit të saj, qeveria e përkohshme u përpoq të përhapte flakën e kryengritjes çlirimtare në viset e tjera të vilajetit të Kosovës dhe të shtrinte pushtetin e saj në të gjithë këtë vilajet e, pastaj, shkallë-shkallë edhe në tri vilajetet e tjera shqiptare: të Shkodrës, të Manastirit dhe të Janinës.²³ Mirëpo, qëllimi i Portës së Lartë për të shtypur sa më shpejt qëndresën e shqiptarëve, rezultoi në ekspeditën e Dervish Pashës në Shqipërinë e Veriut, ku ushtritë turke morën Shkupin dhe u nisën në drejtim të Kosovës. Por edhe me shpalljen e mobilizimit të përgjithshëm ushtarak të të gjithë forcave të Lidhjes Shqiptare nga qeveria e përkohshme nuk u arrit që të ndalej vërshimi osman. Kështu, më 23 prill 1881, forcat ushtarake osmane hynë në Prizren, ku u vendos menjëherë shtetrrëthimi dhe filloi një valë arrestimesh e përndjekjesh.²⁴

Pushtimi i Prizrenit, edhe pse i tronditi shqiptarët, nuk shënoi fundin e qëndresës së tyre, e cila vijoi dhe për disa muaj në Malësinë e Gjakovës, të Lumës dhe të Dibrës. Në tetor të vitit 1881 për të nënshtroar dhe shkatërruar qëndresën e malësorëve dibranë, Dervish Pasha mobilizoi forca të shumta dhe organizoi ekspedita ndëshkimore. Por, ngaqë Dibra nuk mund të nënshtrohej me anë të forcës, ai përdori një taktikë tjetër. I thirri për bisedime përfaqësuesit e Lidhjes Shqiptare në Dibër dhe, në vend që të bisedonte me ta, i arrestoi, kështu e shtypi dhe Dibrën, qëndresën e fundit të të Lidhjes Shqiptare.²⁵

Ndonëse Lidhja Shqiptare e Prizrenit u shtyp, kjo nuk ndikoi në zbehjen e shpresave të popullit shqiptar për realizimin e programit të Rilindjes Kombëtare Shqiptare për shkëputjen e Shqipërisë nga sundimi osman dhe për formimin e shtetit shqiptar. Përpjekjet e atdhetarëve shqiptarë për bashkimin e gjithë popullit u reflektuan në krijimin e një lidhjeje të re, sipas shembullit të Lidhjes së Prizrenit, e cila do t'i udhëhiqte shqiptarët në luftën për mbrojtjen e tërësisë tokësore të Shqipërisë dhe për çlirimin e saj. Vatra të përpjekjeve të tilla për formimin e një lidhjeje të re, ashtu si në vitet e Lidhjes së Prizrenit (1878-1881) edhe tani, më 1899, u bënë përsëri qytetet e vilajetit të Kosovës dhe sanxhaku i Dibrës, të cilat kërcënoheshin drejtpërdrejt nga qarqet shoviniste të Serbisë, të Bullgarisë e të Malit të

²² *Po aty*, 87.

²³ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.II, 217-218.

²⁴ *Po aty*, 222-224.

²⁵ M. Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare...*, 104-105.

Zi.²⁶ Kuvendi Kombëtar Shqiptar, që i zhvilloi punimet e tij në Pejë, më 23-29 janar 1899, ku morën pjesë përfaqësues të parisë dhe të popullsisë së vilajetit të Kosovës, si dhe përfaqësues të veçantë të vilajeteve të Manastirit e të Janinës, shpalli formimin e Lidhjes së Pejës, kryetar i së cilës u zgjodh Haxhi Zeka.²⁷ Mirëpo, në shtator të vitit 1900, Porta e Lartë kaloi në sulm të hapur kundër Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, ku vetëm kundër vilajetit të Kosovës hodhi 40 000 ushtarë. Goditjen kryesore ajo e drejtoi kundër qendrës popullore në Dibër, në Shkup, në Tetovë, në Prishtinë, në Gjakovë, në Mitrovicë dhe në qendra të tjera. Për të vendosur “rendin e qetësinë”, Porta e Lartë shtypi lëvizjen shqiptare kudo ku ajo shkeli. Në fundin e vitit 1900, Lidhja e Pejës u shtyp pa arritur të përmbushte detyrat e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare.²⁸

Pas shtypjes së Lidhjes së Prizrenit, për një çerek shekulli, deri në fillimin e shekullit të ri, çështja shqiptare ra në heshtje në aspektin e lëvizjes së armatosur, por tani situata vazhdonte në lëvizje. Rilindja gjeti shprehje në disa sfera veprimtarie, në lëvizjen e gjerë për shkollën dhe kulturën, në ngritjen e ndërgjegjes kombëtare dhe të mendimit politik. Kërkesa të tilla gjetën vend në Kuvendin e Madh të Dibrës, më 27 shkurt të vitit 1899, i cili u mbledh në fushën e Qernanicës, pranë Dibrës së Madhe, aty ku tuboheshin zakonisht kuvendet ndërkrahinore dibrane.²⁹ Besëlidhja e Dibrës, e shpallur nga ky Kuvend në shkurt të vitit 1899 dhe që ishte degë e Lidhjes së Pejës, pati ngritjet dhe uljet e saj. Ajo e nisi aktivitetin e saj në shkurt dhe u shpërnda në nëntor 1899 për t’u riafirmuar përsëri në gusht të vitit 1902 dhe për t’u shpërndarë në nëntor të vitit 1902. Megjithëse organizativisht Besëlidhja Dibrane në tetor 1902 u shpërnda, veprimet e drejtuesve të saj vazhduan deri në muajin shkurt 1904. Konsulli austro-hungarez, August Kral, shkruante atëherë se, nga viti 1899 deri në vitin 1904, sytë e të gjithë shqiptarëve, ishin drejtuar nga Dibra dhe me të vërtetë këtu gjendet pika e gravitetit të situatës së Shqipërisë.³⁰

Në saje të kontributit që dhanë me shembjen e regjimit despotik të sulltanatit, dibranët, ashtu si gjithë shqiptarët, shpresuan se me fitoren e Revolucionit Xhonturk (Hyrjetit- lirisë ose kushtetuta), më 23 korrik 1908, do t’i fitonin të drejtat e tyre politike dhe kulturore. Për këtë arsye, menjëherë pas shpalljes së Hyrjetit, si kudo edhe këtu, Lëvizja Kombëtare Shqiptare doli nga ilegaliteti.³¹ Atdhetarët shqiptarë e kuptuan se xhonturqit nuk do t’i jepnin liritë e premtuara dhe, për sa kohë nuk ishte forcuar pushteti xhonturk, e shfrytëzuan situatën për të përhapur arsimin shqip, kulturën kombëtare dhe për të krijuar shoqëri e klube patriotike brenda dhe jashtë Shqipërisë. Menjëherë, pas themelimit të Klubit “Bashkimi” të Manastirit, në shembullin e tij, u ngritën më shumë se 40 klube në të gjithë Shqipërinë. Më 12

²⁶ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. II, 275.

²⁷ *Po aty*, 276.

²⁸ *Po aty*, 288-289.

²⁹ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 306.

³⁰ M. Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare...*, 130-131.

³¹ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 333.

dhjetor 1908 u krijua Klubi “Bashkimi” i Dibrës, degë e Klubit “Bashkimi” të Manastirit. Qëllimi i këtij klubi ishte që të bashkonte dibranët për zbatimin e programit të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare. Veprimtari mjaft aktive, energjike dhe rezultative zhvilloi ky klub për organizimin e Kongresit të Dibrës, më 23 korrik 1909, me rëndësi të veçantë historike, në programin e të cilit kishte kërkesa me karakter politik, arsimor e kulturor.³²

Që në vitet e para të shek. XX, vihet re një dimension i ri i çështjes shqiptare. Tani e tutje Shqipëria dhe shqiptarët si një komb më vete, do të bëhen efektivisht një element i pashmangshëm i “kombinacioneve politike” në Evropën Juglindore. Përleshja me xhonturqit dhe vala e pandalshme e lëvizjes kryengritëse shënojnë pragun e ndarjes së Shqipërisë nga Turqia. Lëvizja ndërgjegjësohej, ngaqë objektivi final nuk mund të ishte veçse shkëputja nga Turqia dhe krijimi i një shteti më vete.³³

Në fillim të shek. XX nuk pati një lëvizje në përmasa ballkanike, ashtu si nuk pati edhe gjatë shek. XIX. Ka pasur vetëm lëvizje të shkëputura nga njëra-tjetra, nga një vend në tjetrin, madje të ndara nga divergjenca serioze dhe synime të kundërta. Megjithatë, edhe pse të ndara, këto lëvizje kishin një interes mbarëballkanik, siç ishte çlirimi i Ballkanit nga zgjedha turke. Në këtë kuadër kryengritjet shqiptare nuk mund të ishin një madhësi e papërfillshme. Kryengritjet e Kosovës dhe Malësisë së Mbishkodrës, më 1910-1911, qenë një goditje e rëndë për sunduesit. Orvatjet e xhonturqve për t’i shtypur me armë, ose për t’u prerë hovin me anë të disa lëshimeve të pjesshme nuk dhanë rezultat. Në vitin 1912, vit vendimtar, lëvizja u kthye në një kryengritje të përgjithshme nga veriu në jug.³⁴

Për organizimin dhe koordinimin e veprimeve kryengritëse në përputhje me programin e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, u thirr në Junik të Gjakovës një kuvend mbarëkombëtar që i zhvilloi punimet nga 21-25 maj 1912. Rol të veçantë në kryengritjen e përgjithshme luajtën edhe çetat e kryengritësve dibranë duke bërë të mundur dhe çlirimin e Peshkopisë, më 16 gusht 1912, kundër forcave turke. Mirëpo, i ndodhur përballë rrezikut të zgjerimit të mëtejshëm të kryengritjes shqiptare, kabineti turk pranoi 14 kërkesat e memorandumit të paraqitur nga Hasan Prishtina.³⁵

Ndërkohë pozita e Turqisë në Ballkan po bëhej e pashpresë. Shpërthimi i luftës së Aleatëve të Ballkanit kundër Turqisë në tetor 1912 shënon një etapë të re vendimtare të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, kur ajo orientohet përfundimisht drejt shpalljes së pavarësisë.

Kur filloi lufta kundër forcave osmane të përqendruara në Ballkan, ushtritë serbe, malazeze dhe ato greke nuk u ndalën në kufijtë e në territoret e tyre kombëtare, por u vërsulën edhe në tokat shqiptare. Forcat serbe pushtuan Kosovën dhe viset

³² M. Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare...*, 188,191.

³³ A. Puto, *Shqipëria Politike...*, 20.

³⁴ *Po aty*, 22.

³⁵ M. Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare...*, 213-214.

shqiptare në Maqedoni, pasi nuk ndeshën thuajse fare në qëndresën e forcave osmane. Shqiptarët, për sa kohë që luftohej kundër ushtrisë osmane, i bashkuan armët me aleatët ballkanas, por, kur ushtritë serbe u sulën për të zëvendësuar sundimin osman, këto ndeshën në qëndresën e tyre të fuqishme.³⁶

Ushtritë serbe i erdhën Dibrës nga veriu (Kosova), duke kaluar nëpër krahinën e Lurës, dhe nga mesi i nëntorit ato arritën në afërsi të Kalasë së Dodës, në kufi të Dibrës së Poshtme. Sipas udhëzimeve që kishin lëshuar qarqet patriotike, malësorët e Reçit e të Dardhës, të udhëhequr nga Elez Isufi dhe Baftjar Doda e njoftuan komandantin serb se zona e tyre ishte një tokë krejtësisht shqiptare dhe se vetë ajo i kishte zbuluar nga këto anë ushtritë turke, prandaj kërkuan që ushtria serbe të ndiqte tjetër rrugë për të sulmuar armikun e vet. Komanda serbe u përgjigj duke deklaruar se për ta, treva dibrane ishte një tokë sllave e pushtuar nga turqit, e cila tani po i kthehej përsëri Serbisë në sajë të fitores ushtarake. Si rrjedhojë, dibranët vendosën të rezistonin me armë.³⁷

Në kushtet kur trevat shqiptare po pushtoheshin nga forcat ballkanike, qarqet atdhetare shqiptare brenda dhe jashtë atdheut, arritën në përfundimin se e vetmja rrugë për shpëtimin e Shqipërisë ishte Shpallja e Pavarësisë. Për arritjen e saj u vendos të organizohej një kuvend mbarëkombëtar me delegatë nga të gjithë krahinat e Shqipërisë.

Në prag të Shpalljes së Pavarësisë, gjendja në Dibër ishte mjaft e nderë. Dibranët ishin përfshirë në luftime për të mos lejuar copëtimin e territorit të tyre nga ushtritë ballkanike dhe përpiqeshin të ngrinin sa më shpejt flamurin kombëtar në zonat që rrezikoheshin nga pushtimi. Një pjesë e forcave dibrane ishin të angazhuara në luftë kundër ushtrive ballkanike në Follorinë, Manastir, Radikë, Kolosian dhe në Shkodër. Ndërkohë që ushtritë ballkanike po marshonin drejt Shqipërisë së Mesme, Ismail Qemali dëshironte që përfaqësuesit e Dibrës të arrinin në kohë në Vlorë, që të ishin të pranishëm në aktin e Shpalljes së Pavarësisë. Pavarësisht pengesave, delegatët e Dibrës të cilët ishin Vehbi Agolli, Sherif Langu dhe Nikoll Kaçorri arritën në Vlorë në kohë, disa orë përpara se të fillonte punimet Kuvendi i 28 nëntorit 1912.³⁸ Shpallja e Pavarësisë Kombëtare, më 28 nëntor 1912, ishte një kthesë e madhe dhe një ngjarje e shënuar në historinë e Shqipërisë. U mbyll epoka afro pesëshekullore e sundimit osman, e përpjekjeve dhe e luftërave për çlirim kombëtar dhe u hap epoka e re në të cilën, sikurse vendosi Kuvendi historik i Vlorës, u bë e mundur që “Shqipëria me sot të bëhet më vehte e lirë e mosvarme”.³⁹

Një ditë para se të shpallej pavarësia, më 27 nëntor 1912, ushtria serbe duke depërtuar nga Gryka e Radikës, sulmoi përsëri në befasi Dibrën dhe u shtri në të gjithë pjesën lindore të Drinit të Zi ku, po atë ditë, Dibra u pushtua nga serbët. Të gjithë

³⁶ Paskal Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927*, (Tiranë: SHB Enciklopedike, 1992), 19-20.

³⁷ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 333.

³⁸ M. Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare...*, 219.

³⁹ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. II, 511.

krahinat rreth saj, që rrezikoheshin seriozisht nga pushtimi serb, bënë përpjekje për ngritjen e flamurit kombëtar. Në anën perëndimore të Drinit, në malësitë e Lurës, të Katër Grykëve, të Bulqizës dhe të Gollobordës, në të gjitha këto hapësira të lira të Dibrës u ngrit flamuri kombëtar.⁴⁰

Në ditët e para të dhjetorit 1912, Kuvendi hodhi themelet e shtetit shqiptar për krijimin e qeverisë, kryetar i së cilës u zgjodh Ismail Qemali dhe nënkryetar dom Nikoll Kaçorri, si dhe u krijua një organ tjetër “Pleqësia”, kryetar i së cilës u zgjodh myftiu i Dibrës, Vehbi Agolli. Funkcioni i “Pleqësisë” ishte bashkëpunimi me qeverinë, ta kontrollonte dhe ta këshillonte atë sipas rastit, por që nuk kishte të drejtë ta rrëzonte.⁴¹ Qeveria kombëtare duhej ta drejtonte vendin deri në përcaktimin përfundimtar të rendit kushtetues të shtetit të ri. Kështu ajo u quajt e përkohshme.⁴²

Ismail Qemali, që më 28-29 nëntor 1912, njoftoi për shpalljen e Pavarësisë, Fuqitë e Mëdha, shtetet ndërluftuese ballkanike dhe qeverinë e Rumanisë, duke u kërkuar njohjen e këtij ndryshimi në jetën politike të vendit. Ai kërkoi njëkohësisht edhe largimin e ushtrive të shteteve të Aleancës Ballkanike nga trojet shqiptare të pushtuara prej tyre. Në telegramin drejtuar qeverive të Aleancës Ballkanike qeveria shqiptare, i shprehu dëshirën e shqiptarëve të cilët nuk kishin qëllim tjetër veçse të jetonin në paqe me të gjithë vendet fqinje. Në të njëjtën kohë ajo kërkonte që të ndërpriteshin të gjithë veprimet armiqësore në trojet shqiptare, dhe të gjitha viset e pushtuara nga ushtritë e Aleancës, t’u ktheheshin shqiptarëve.⁴³

Në fillim të dhjetorit 1912, forcat serbe arritën të pushtonin pjesën më të madhe të Shqipërisë duke ardhur në jug deri në lumin Shkumbin, në vijën Durrës-Kavajë-Peqin- Elbasan-Pogradec-Strugë. Qeveria e Përkohshme e konsideroi pushtimin serb të tokave shqiptare si një kërcënim shumë të madh për shtetin e ri shqiptar të saposhpallur. Ajo u angazhua “të mbronte të drejtat e popullit shqiptar të kërcënuar të shuhej nga ushtritë serbe, dhe të çlironte tokën amtare nga fuqitë e huaja pushtuese”.⁴⁴

Pas vendosjes së armëpushimit midis Turqisë dhe aleatëve ballkanikë, më 3 dhjetor 1912, qeveritë e Fuqive të Mëdha thirrën më 17 dhjetor 1912, Konferencën e Ambasadorëve në Londër, ku u shqyrtuan të gjitha çështjet që kishin dalë si rezultat i Luftës Ballkanike. Mes tyre u shtrua dhe çështja shqiptare, në mënyrë të veçantë, problemi i caktimit të kufijve të Shqipërisë. Kjo Konferencë, më 22 mars 1913, mori një vendim mbi kufijtë veriorë dhe verilindorë, në kundërshtim të hapur me parimin e kombësisë dhe të vullnetit të popullsisë vendase, i cili shkëputte Kosovën dhe tokat e

⁴⁰ M. Kamberi, *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare...*, 220.

⁴¹ *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. III, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, (Tiranë: Toena, 2007), 17-18.

⁴² A. Puto, *Shqipëria Politike...*, 38.

⁴³ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 18.

⁴⁴ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia, 1918-1927...*, 20-21.

Shqipërisë Lindore (të quajtura Maqedoni Perëndimore) nga trugu i Shqipërisë.⁴⁵ Nga vendimi i mësipërm u përcaktua edhe fati i Dibrës, e cila u nda në dy pjesë me të njëjtin emërtim: Shqipërisë iu la rrethi i Dibrës së Poshtme dhe iu shkëput qyteti i Dibrës dhe rrethi i Rekës.⁴⁶

Sipas vendimit të Konferencës së Ambasadorëve, që i mbylli punimet në gusht të vitit 1913, brenda Shqipërisë mbeteshin vetëm gjysma e trojeve të saj të mëparshme. Ndërkohë, në plan të parë tashmë kishte dalë çështja e tërheqjes së trupave serbe nga territoret shqiptare, që mbetën brenda kufijve të shtetit shqiptar.

Mirëpo, qarqet drejtuese të Beogradit do të pretendonin që të aneksonin të ashtuquajturat “Pika strategjike” në Shqipëri, prandaj dhe administrata serbe do të shtrihej edhe në viset shqiptare të pushtuara nga ushtria serbe, që me vendimet e Konferencës së Ambasadorëve në Londër u përfshinë në kuadër të shtetit shqiptar. Kështu, rrethi i Dibrës, rrethi i Peshkopisë dhe rrethi i Radomirit do të përfshiheshin në kuadër të qarkut (prefekturës) të Dibrës.⁴⁷ Kështu, në fund të marsit dhe në fillim të prillit 1913 në trevat e pushtuara u krye organizimi i pushtetit serb. Trevat e pushtuara nga ushtria serbe pas Luftës Ballkanike qeveriseshin në bazë të “Dekretligjit mbi vënien e pushtetit në viset e çliruara”, të cilin, më 27 dhjetor 1912, e nënshkroi mbreti serb Petar Karagjorgjeviç. Me këtë dekretligj në trevat e pushtuara u vendos praktikisht pushteti i jashtëzakonshëm ushtarak dhe policor, me në krye Shtabin e Komandës Supreme serbe, me seli në Shkup.⁴⁸

Me ndërhyrjen e faktorëve ndërkombëtarë, deri në fillim të majit 1913, trupat pushtuese serbe u larguan nga Elbasani, Kavaja, Peqini, Lushnja, Durrësi, Tirana, Kruja etj., por vazhdonin të qëndronin dhe të përforcoheshin në krahinat e Mirditës, të Pukës, të Gjakovës, të Lumës, të Dibrës, të Librazhdit e të Pogradecit, duke synuar “të formonin atje një brez të fortifikuar, të cilën kishin ndërmend të mos e lëshonin në asnjë rrethanë”.⁴⁹ Por vonesa e tërheqjes së trupave serbe shpjegohej me interesat jetike që kishte Serbia në këto territore. Në këto vise ajo praktikoi masa të egra shtypëse, kolonizuese e serbizuese ndaj popullsisë shqiptare. Për të penguar qëndresën e shqiptarëve, autoritetet serbe të pushtimit ndërmorën fushatën e çarmatimit të tyre dhe ndoqën një politikë shfarosëse, asimiluese. Plaçkitnin gjithçka nga rezervat ushqimore dhe bagëtia, deri te të hollat e stollitë e grave dhe vazhdonin më tej nga prerja e pemëve e deri te grabitja e varreve dhe e kishave, nga prishja e të mbjellave e deri te mbyllja e tregjeve të Dibrës e të Gjakovës, për t’i vdekur urie shqiptarët.⁵⁰

⁴⁵ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 25.

⁴⁶ Arben Puto, *Çështja kombëtare shqiptare në aktet ndërkombëtare të periudhës së imperializmit*, vëll. II, (Tiranë: 8 Nëntori, 1987), 224.

⁴⁷ Halim Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri (1918-1921)*, (Tiranë: Kristalina-KH, 2012), 12.

⁴⁸ *Po aty*, 13.

⁴⁹ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 15.

⁵⁰ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia (1918-1927)...*, 26.

Politika e dhunës, e shpronësimit dhe e shpërnguljes së popullsisë shqiptare, që Serbia dhe Mali i Zi zbatuan në trevat e aneksuara të Kosovës dhe të viseve lindore e veriore të Shqipërisë, u bë shtysa kryesore që shqiptarët të hidheshin në kryengritjen e armatosur në shtator të vitit 1913. Udhëheqësit kosovarë që ndodheshin në shtetin shqiptar, në Vlorë, Hasan Prishtina, Bajram Curri, Isa Boletini, Sali Hoxha etj., arritën një marrëveshje për të organizuar një kryengritje të armatosur për çlirimin e tokave që kishin kaluar nën zgjedhën serbe e atë malazeze dhe bashkimin e tyre me Shqipërinë e pavarur. Por në shtator, kur Hasan Prishtina u caktua ministër i qeverisë së Vlorës, Bajram Curri, Isa Boletini, Elez Isufi etj., u ngarkuan në organizimin e kryengritjes në vend, në Kosovë e në krahinën e Dibrës.⁵¹ Kryengritja e shtatorit të vitit 1913 filloi me sulmin në ballë të gjerë nga Dibra e nga Ohri deri në Prizren e në Gjakovë, për t'u shtrirë më pas në vise të tjera. Forcat kryengritëse arritën në rreth 12 000 veta. Sulmi i organizuar në krahinën e Dibrës ishte ndër më të suksesshmit. Më 20 shtator u hodhën në kryengritje forcat e armatosura të popullsisë së rretheve të Dibrës së Poshtme (Peshkopisë), midis së cilave kishte edhe mjaft dibranë e kosovarë të shpërngulur. Kryengritësit rrethuan qytetin, asgjësuan njësitë e ushtrisë serbe dhe më 22 shtator çliruan Peshkopinë. Këto forca, së bashku me ato të Dibrës së Madhe, pas luftimesh të ashpra, ku morën pjesë edhe banorët e qytetit, çliruan më 23 shtator këtë qendër të rëndësishme të trojeve lindore shqiptare. Forcat kryengritëse që hynë në Dibër, arrinin në 3 000 veta. Në ballë të organizimit të kryengritjes në krahinën e Dibrës, përveç Elez Isufit, u vunë edhe atdhetarët Shaqir Jegeni, Sejfedin Pustina, Sadullah Strazimiri, Shyqyri Jegeni, Qamil Daci etj. Pas Dibrës u çliruan Ohri, Struga dhe Gostivari.⁵² Kryengritja e shtatorit të vitit 1913 ishte aksioni i parë në përmasa të gjëra, që ndërmori popullsia e viseve të pushtuara shqiptare për t'u çliruar nga zgjedha serbe e malazeze dhe për të arritur bashkimin kombëtar.

Ndonëse kjo kryengritje ishte një mësim i mirë për qeverinë serbe, ajo përsëri donte të rivendoste situatën e mëparshme. Kështu në fillim të muajit tetor, ushtria serbe nisi mësymjen kundër forcave kryengritëse shqiptare që vijoi pothuajse gjatë gjithë këtij muaji. Luftime të përgjakshme u zhvilluan kundër kryengritësve në krahinën e Dibrës, të Ohrit, të Strugës, të Pogradecit, të Peshkopisë e të Lumës, në malet e grykat e Petrinës e të Istogut, të cilat përfunduan me rivendosjen e pushtimit serb, ku shpërtheu dhe një valë e re gjenocidi.⁵³ Kryengritja i dha rast qeverisë së Beogradit të gjente një pretekst tjetër jo vetëm për të mbajtur tokat që kishte pushtuar, por edhe për të shtrirë më tej pushtimin, të rivendosej në të ashtuquajturën zonë strategjike dhe mundësisht të përfshinte brenda saj gjithë Shqipërinë Veriore. Ushtritë serbe në mesin e tetorit zunë përsëri të ashtuquajturat pika strategjike, në zonën e Dibrës e të Lumës brenda kufijve të Shqipërisë së vitit 1913 dhe, pas kësaj, e kapërcyen këtë kufi dhe iu drejtuan Adriatikut. Vetëm pas ultimatumit të Vjenës, më

⁵¹ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 429.

⁵² *Po aty*.

⁵³ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 432.

17 tetor 1913, Serbia u detyrua të zbrazte pikat strategjike dhe tokat e pushtuara brenda kufijve të shtetit shqiptar.⁵⁴

Gjatë muajit tetor të vitit 1913 në Shqipëri mbizotëronte një situatë e brendshme e trazuar; veç copëtimit të trojeve shqiptare shfaqet edhe dualizmi i pushtetit brenda kufijve të rinj politikë të vendit. Më 12 tetor 1913, Esat Pashë Toptani, ish ministër i Brendshëm në qeverinë e Ismail Qemalit, së bashku me përkrahësit e tij, shpalli në Durrës formimin e “Pleqësisë së Shqipërisë së Mesme”, në krye të së cilës u vendos vetë.⁵⁵

Konferenca e Ambasadorëve i caktoi kufijtë në parim, në mënyrë paraprake. Si rrjedhojë, u krijuan dy komisione: ai i kufirit të Veriut me Serbinë dhe ai i Jugut me Greqinë, të cilët mbërritën në Shqipëri në tetor 1913.⁵⁶ Komisioni i Kufirit të Veriut dhe Verilindjes u gjend në një situatë të vështirë. Veç Kosovës dhe Rrafshit të Dukagjinit që iu lanë nga Konferenca, qeveria serbe mbante toka të tjera në veri në luginën e Drinit të Zi dhe në thellësi të Matit deri në Mirditë (Orosh). Beogradi synonte të mbante brenda territorit të tij jo vetëm Gjakovën dhe Dibrën por edhe hinderlantin e tyre. Qeveria e Beogradit nuk donte t’i tërhiqte trupat nga tokat e pushtuara, ndonëse u jepte siguri Fuqive se do t’u nënshtrohej vendimeve të tyre. Megjithëse Serbia u detyrua t’i tërhiqte trupat e saj në fund të tetorit 1913, por me afrimin e stinës së dimrit, e ashpër sidomos në këto anë, Komisioni u detyrua të tërhiqej pa mbaruar punë. Por nuk qe e mundur të fillonte puna as në vitin 1914, në prag të shpërthimit të Luftës së Parë Botërore.⁵⁷

Me vendimin e 29 korrikut të vitit 1913 nga Konferenca e Ambasadorëve, Shqipëria ishte njohur përfundimisht si e pavarur dhe asnjansë nën garancinë e Fuqive të Mëdha. Por në të njëjtën kohë ky shtet do të vendosej nën kontrollin e këtyre fuqive, që do të ushtrohej përmes Komisionit Ndërkombëtar të Kontrollit (KNK), i cili do të merrej dhe me organizimin e tij. Në krye të shtetit shqiptar do të vendosej një princ i huaj. Me ardhjen e KNK-së në tetor 1913, veprimtaria e qeverisë së përkohshme u kufizua në kuadrin e pushtetit lokal, ndërsa në janar 1914, ajo pushoi së ekzistuari, dhe pushtetin e mori KNK-ja.⁵⁸

Në fillim të marsit të vitit 1914 në Shqipëri erdhi Princ Vidi, i zgjedhur nga Fuqitë e Mëdha për fronin e mbretit shqiptar, por ai qëndroi vetëm për një kohë të shkurtër, pasi në verën e vitit 1914 shpërtheu konflikti i armatosur botëror midis dy blloqeve rivale, Antantës dhe Bllokut Qendror, të cilat kishin kohë që përgatiteshin për këtë ballafaqim. Aktet ndërkombëtare të viteve 1913-1914 kishin fiksuar pozitën neutrale të Shqipërisë dhe garancinë e Fuqive të Mëdha për këtë status të saj. Çështja shqiptare u përfshi në planet ushtarako-strategjike të fuqive ndërluftuese, veçanërisht

⁵⁴ *Po aty*, 433-434.

⁵⁵ Valentina Duka, *Histori e Shqipërisë 1912-2000*, (Tiranë: Kristalina-KH, 2007), 46-47.

⁵⁶ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 51.

⁵⁷ *Po aty*, 53.

⁵⁸ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927...*, 30-31.

të Austro-Hungarisë e të Italisë dhe të monarkive fqinje të Serbisë, të Malit të Zi e të Greqisë. Lufta u gjykua si momenti më i përshtatshëm për të rishfaqur pretendimet territoriale që nuk ishin realizuar më parë në adresë të Shqipërisë.⁵⁹

Largimi i Princ Vidit bëri që Shqipëria gjatë Luftës së Parë Botërore të mbetej pa pushtet qendror. Kjo nxiti lakmitë e vjetra e të reja të shteteve ballkanike, por edhe të shteteve të tjera, gjë që u shpreh edhe në Traktatin e Fshehtë të Londrës, më 26 prill 1915. Ky traktat parashikonte “sovrانيتetin e plotë italian mbi Vlorën, mbi ishullin e Sazanit dhe mbi një territor të gjerë sa të siguronte mbrojtjen e këtyre pikave”, si dhe krijimin në Shqipërinë e Mesme “të një shteti të vogël autonom e të neutralizuar” nën protektoratin e Italisë. Ndërsa Shqipëria Veriore dhe ajo Jugore do të ndaheshin midis Serbisë, Malit të Zi dhe Greqisë.⁶⁰

Në kundërshtim me udhëzimet e Fuqive të Antantës, Serbia në fund të majit të vitit 1915 sulmoi kufirin shqiptar në tre drejtime: nga Prizreni në drejtim të Shqipërisë së Veriut dhe nga Dibra e nga Ohri në drejtim të Shqipërisë së Mesme.⁶¹ Së pari, ushtria serbe u fut në zonën e Gollobordës ku filloi bombardimin e fshatrave të saj dhe masakrimin e popullsisë. Më pas, më 1 qershor 1915, batalionet e ushtrisë serbe u nisën drejt Peshkopisë.⁶² Brenda dy javëve ushtritë serbe arritën të pushtonin gati të gjithë Shqipërinë e Mesme. Më 11 qershor 1915, ushtritë serbe hynë në Tiranë dhe dy ditë më vonë arritën në Durrës ku shpëtuan Esat Pashë Toptanin nga rrethimi i forcave kryengritëse fshatare. Zona e pushtimit serb u shtri deri në afërsi të lumit Shkumbin, që ishte dhe kufiri maksimal i pretendimeve serbe në Shqipëri.⁶³

Pavarësisht se Shqipëria mbeti jashtë konfliktit të shkaktuar nga Lufta e Parë Botërore, ajo u shndërrua në arena të pushtuesve fqinjë dhe atyre evropianë, të cilët zëvendësuan njëri-tjetrin për shkak të interesave të tyre jetike.

Pushtimi i tokave shqiptare nga ushtria serbe dhe nga ajo malazeze nuk vazhdoi gjatë pasi përkrah Bllokut Qendror hyri në luftë Bullgaria. Të ndodhur në mes të dy zjarreve, të austro-hungarezëve dhe të bullgarëve, në tetor të vitit 1915, forcat serbe dhe ato malazeze u thyen.⁶⁴ Pas tërheqjes së ushtrisë serbe, më 6 dhjetor 1915, ushtritë bullgare u futën në qytetin e Dibrës së Madhe dhe, më 1 janar 1916, edhe në Peshkopi.⁶⁵ Njësitë e ushtrive bullgare u dislokuan në disa pika të territorit të Dibrës, që nga lumi i Veleshicës (që përbën kufirin verior të krahinës së Dibrës që e ndan atë nga Kukësi) e përgjatë lumit Drini i Zi, në Selanë, te Çezmja e Viçishtit si

⁵⁹ Po aty, 32-33.

⁶⁰ Arben Puto, *Historia diplomatike e çështjes shqiptare 1878-1926*, (Tiranë: Albin, 2003), 242-243.

⁶¹ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927...*, 37.

⁶² Ismail Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësimin të Shqipërisë - Kujtime historike për lëvizjen kombëtare në qarkun e Dibrës*, (Tiranë: Naimi, 2010), 74-75.

⁶³ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927...*, 37.

⁶⁴ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 82.

⁶⁵ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësimin të Shqipërisë...*, 77, 79.

dhe në krahinën e Gollobordës deri te Zalli i Okshtunit. Pra, kishin pushtuar shumicën e territorit edhe të asaj pjese të trevës së Dibrës që përfshihej brenda kufijve të shtetit shqiptar të vitit 1913.⁶⁶

Ndërkohë që mes ushtrisë austro-hungareze dhe asaj bullgare nuk ishte përcaktuar vija e demarkacionit ato, më 1 prill 1916, nënshkruan një marrëveshje me vlerë për aq kohë sa do zgjaste lufta për ndarjen midis tyre të zonave të pushtuara të Shqipërisë e, për rrjedhojë, edhe në Dibër. Për sa i përket trevës dibrane vija do të nisej në veriperëndim të Dibrës së Madhe dhe do të zbriste deri në breg të Drinit të Zi. Prej andej ajo vijonte në veriperëndim të fshatit Striçkan, pastaj përgjatë Zallit të Okshtunit, nëpër malin e Pervallit, në Çermenikë, përgjatë Zallit të Rapunit e deri te derdhja e tij në lumin Shkumbin dhe, përsëri, gjatë këtij lumi deri në Murriqan të Elbasanit. Pjesa më e madhe e Dibrës, sipas kufijve të caktuar në këtë marrëveshje, u vu nën pushtimin e ushtrisë austriake.⁶⁷

Ende pa mbaruar Lufta e Parë Botërore, që në verën e vitit 1917, në qarqet politiko-ushtarake serbe ishin hartuar projektet për të realizuar pushtimin e Shqipërisë së Veriut përmes forcës së armëve. Me disfatën e forcave të Bllokut Qendror në frontin e Selanikut, ushtrisë serbe që bënte pjesë në forcat ushtarake të Antantës, iu hap rruga për të marshuar drejt veriut. Njësi të veçanta të saj në fillim të tetorit 1918 pushtuan Dibrën, Lumën, prefekturën e Kukësit dhe, më 10 tetor, hynë në Tiranë.⁶⁸

Edhe forcat italiane të dislokuara në Shqipëri po përparonin me shpejtësi drejt veriut dhe po pushtonin territoret e braktisura nga austro-hungarezët. Ushtritë jugosllave dhe italiane, aleate të kohës së luftës, u gjendën përballë njëra-tjetrës në përpjekjet për të zëna pozita sunduese sa më të forta. Rreziku i një konfrontimi midis forcave italiane dhe atyre jugosllave ishte real. Ky rrezik u shmang me ndërhyrjen e Këshillit të Lartë Aleat të luftës, i cili, më 7 tetor 1918, lëshoi një udhëzim për vendosjen e forcave ushtarake të së cilës palë, por që u interpretua sipas interesave të tyre. Kështu qeveria italiane këmbënguli në largimin e serbëve nga qyteti i Shkodrës dhe ia arriti qëllimit.⁶⁹

Lufta I Botërore mbaroi më 11 nëntor të vitit 1918 me fitoren e Fuqive Aleate të Antantës: të Anglisë, të Francës, të Italisë si dhe të SHBA. Për Shqipërinë muajt tetor-nëntor nuk sollën ndonjë ndryshim politik; vendin e ushtrive të mundura të Austro-Hungarisë dhe të Bullgarisë e zunë forcat e armatosura të disa shteteve fituese, të cilat krijuan zona pushtimi. Prej tyre dy u formuan në mbarim të luftës, kurse dy të tjerat, zona italiane e ajo franceze që ishin gjatë Luftës Botërore, në mbarim të saj pësuan ndryshime vetëm nga shtrirja.⁷⁰

⁶⁶ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës 1920...*, 49.

⁶⁷ *Po aty*, 51-52.

⁶⁸ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927...*, 45.

⁶⁹ *Po aty*, 46-47.

⁷⁰ *Historia e popullit Shqiptar...*, vëll. III, 95-96.

Megjithëse u tërhoqën nga qyteti i Shkodrës, në fund të vitit 1918 forcat serbe mbanin të pushtuar një pjesë të konsiderueshme të territorit shqiptar, që përfshinte krahinat lindore e verilindore, si ato të Dibrës së Poshtme (Peshkopisë) me pozicione të avancuara deri në Qafë Buall e në Qafë Murrë, në Has, në Lumë, në Malësinë e Gjakovës, në Krasniqe dhe në Kelmend.⁷¹ Me zhvillimin e ngjarjeve dhe veprimeve luftarake, kufijtë e zonës të pushtuar nga serbët herë janë zgjeruar dhe herë janë rrudhur. Në vija të përgjithshme, territoret e pushtuara nga ushtria serbe zinin afro një të gjashtë të sipërfaqes së përgjithshme të Shqipërisë së vitit 1913, me një popullsi prej rreth 150 000 banorë. Kjo zonë e pushtuar, që në Beograd u pagëzua si “vijë strategjike”, përputhej me synimet themelore aneksioniste serbe në Shqipëri. Konsolidimi i pushtimit synonte shuarjen e çfarëdo qëndrese e lufte të popullsisë shqiptare, krijimin e rrethanave të favorshme për të fituar edhe miratimin e Fuqive të Mëdha për aneksimin e territoreve të tjera shqiptare. Thelbin e kësaj politike e shprehte Pashiçi kur deklaronte se “kush mban Shqipërinë Veriore, mban edhe Dibrën, Lumën dhe Tiranën.”⁷² Forcat ushtarake serbe në viset e pushtuara, në bashkëpunim edhe me mercenarët në shërbim të tyre, u përpoqën të formonin menjëherë administratën lokale të pushtimit. Kështu sapo shkelën në Shkodër, në Peshkopi, në Malësi të Dibrës, në Has, në Lumë etj., ushtritë serbe ngritën flamurin serb. Në dhjetor 1918, forcat serbe në krahinat shqiptare u përforcuan me njësi të tjera të regjimentit të 22-të të këmbësorisë jugosllave. Këto forca ndihmuan në emërimin e prefektëve dhe në organizimin e xhandarmërisë lokale me njerëz të paguar prej tyre.⁷³

Në fillim të muajit nëntor 1918, krahas shtrirjes së pushtimit ushtarak brenda territorit shtetëror të Shqipërisë, filloi dhe organizimi i pushtetit civil serb. Qeveria serbe brenda territorit të Shqipërisë së kufijve të vitit 1913 organizoi katër rrethe/nënprefektura, përkatësisht: rrethin e Gollobordës me seli në Trebisht, rrethin e Dibrës së Poshtme me seli në Peshkopi, të cilat ishin në kuadër të qark/prefekturës së Ohrit, rrethin e Lumës, me seli në Bicaj dhe rrethin e Hasit me seli në Krumë, të cilat ishin pjesë e qark/prefekturës së Prizrenit. Pjesa e Gorës që përfshirë në kuadër të rrethit të Gorës me qendër në Vranisht. Vetë rrethet (nënprefekturat) nga ana administrative ishin të ndara në komuna.⁷⁴

Lufta e Parë Botërore kishte përfunduar për shtetet e tjera, por jo për Shqipërinë. Shqipëria e kufijve të vitit 1913 ishte e pushtuar nga forcat e armatosura të disa fuqive fituese të luftës. Në objektivat politike të Fuqive ajo kishte edhe një rrezik tjetër: Traktatin e Fshehtë të Londrës që parashikonte fshirjen e saj nga harta politike. Këto forca ishin vendosur në Shqipëri jo rastësisht, por për të vënë në jetë planet antishqiptare të qeverive të tyre, siç ishin Italia dhe Serbia.

⁷¹ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927...*, 48.

⁷² *Po aty*.

⁷³ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927...*, 49.

⁷⁴ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav 1918-1921...*, 54-55.

Grupet atdhetare shqiptare brenda e jashtë vendit, ndonëse nuk kishin pikëpamje të njëjta për zgjidhjen e problemeve të ndryshme politike, u bashkuan me kërkesën e ngutshme që shtroi koha, siç ishte formimi i një qeverie kombëtare, por për këtë duhej të thirrej një kongres me përfaqësues nga të gjitha krahinat e vendit. Qeveria, që do të dilte nga ky kongres, do të mund të bashkonte forcat politike për mbrojtjen e të drejtave kombëtare të popullit shqiptar dhe do të fitonte të drejtën e përfaqësimit të vendit në Konferencën e Paqes.⁷⁵

Më 25 dhjetor 1918, nën kryesinë e Mehmet Konicës u hap Kongresi i Durrësit me 50 delegatë që përfaqësonin të gjitha krahinat e shtetit shqiptar të pushtuara nga italianët, me përjashtim të krahinës së Vlorës, ku komanda italiane i ndaloi të merrnin pjesë. Në Kongres nuk përfaqësoheshin as krahinat e Lumës e të Peshkopisë, ku sapo ishte shtrirë pushtimi serb, si dhe të Korçës e të Pogradecit, ku gjendeshin forcat franceze.⁷⁶ Kurse, krahina e Matit përfaqësohej nga Abdurrahman Bej Çela dhe Hasan Zogolli.⁷⁷ Qeveria e përkohshme që doli nga kongresi përbëhej prej 14 anëtarësh. Kryeministri i saj u zgjodh Turhan Pashë Përmeti.⁷⁸

Megjithëse përpjekjet e shqiptarëve për ruajtjen e tërësisë territoriale ishin me rëndësi, pati edhe elementë, që për shkak të interesit vetjak, e cenonin këtë tërësi, ndër të cilët ishte Esat Pashë Toptani. Për realizimin e planeve të tij ambicioze, ai gjeti mbështetje te qarqet serbe dhe, si shkëmbim, u vu në shërbim të synimeve të tyre aneksioniste për territoret shqiptare. Lidhjet e Esat Pashë Toptanit me Serbinë të përforcuara gjatë Luftës së Parë Botërore, edhe pas saj ruajtën karakterin e tyre antikombëtar. Në këtë kontekst, Esati e shikonte Dibrën mbështetëse për synimet e tij, duke pasur parasysh pozitën strategjike të saj.

Me ndihmën materiale serbe në qytetin e Dibrës u ngrit edhe një ndërtesë nën emrin “Zyra e qeverisë së Esat Pashës”. Aty ishin vendosur dhe banonin nëpunësit dhe oficerët e tij, të cilët projektonin plane dhe organizonin veprimtari politike për t’i bërë diversion qeverisë proitaliane të Durrësit në anën tjetër të vijës së demarkacionit në Shqipëri. Qendrat e aksioneve të Esatit gjendeshin në Dibër (Dibër të Madhe - M.N.) dhe në Peshkopi.⁷⁹ Në Mat, në Dibër e në zona të tjera të pushtuara u rekrutuan xhandarë e u vendosën nënprefektë në emër të Esatit e në shërbim të forcave serbe.⁸⁰ Në Peshkopi, Y. Efendiu synonte të regjistronte rreth 4 000 xhandarë.⁸¹ Esat Pasha porosiste që nga Parisi në letrën dërguar sekretarit të tij Y. Efendiu në Dibër, në mesin

⁷⁵ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 126.

⁷⁶ *Po aty*, 127.

⁷⁷ Teki Selenica, *Shqipëria më 1927*, (Tiranë: Shtypshkronja Tirana, 1928), 21.

⁷⁸ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 128.

⁷⁹ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar (Përmbledhje dokumentesh)*, vëll. I, përgatitur nga Muin Çami, (Tiranë: Mihal Duri, 1975), f. 473.

⁸⁰ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927...*, 52.

⁸¹ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar...*, vëll. I, 67.

e janarit 1919, që të fillonte pa vonesë nga veprimtaria.⁸² Qeverisë së Durrësit, në mars të vitit 1919, i erdhën lajme alarmuese nga Dibra “se qeveria serbe me fuqitë e ushtrisë së vet po mblidhte ushtarë kundër qeverisë së Durrësit dhe asaj italiane në krahinat Gollobordë e Maqellarë të nënprefekturës së Peshkopisë... se qeveria serbe tue vesh ushtarët e vet me petka shqiptare, do t’i ndihmojë Esat Pashës, tue marë rrugën e Durrësit”.⁸³ Përveçse në Dibër, në Lumë etj., “partizanët” e Esat Pashës ishin të pranishëm dhe vepronin edhe në viset e Shën Gjergjit, të Çermenikës, të Mokrës dhe veçanërisht të Gollobordës. Në qytetin e Dibrës, gjithashtu ishin tubuar shumë esatistë nga Tirana.⁸⁴

Në vitin 1919 në Dibër u formua një komitet i quajtur “Shoqnia mbrojtja e atdheut, shpëtimi i kombit të Shqipnisë”. Ky përbëhej nga gjithë partizanët e Esat Pashës, në të dy anët e kufirit, duke përfshirë edhe ata që ishin drejtpërsëdrejti në shërbim të Serbisë. Komitetin e kryesonte Ymer Efendiu nga Tirana, sekretari i Esat Pashës. Komiteti zhvillonte veprimtari diversioniste kundër pushtimit italian, por nuk guxonte të dilte hapur kundër tyre. Ai u gjallërua sidomos kur filloi lëvizja nacionaliste kundër pushtimit italian dhe prirjeve proteksioniste në fillim të vitit 1920.⁸⁵

Meqenëse një nga objektivat e Serbisë ishte aneksimi i viseve kufitare në zonën e pushtimit e më gjerë, autoritetet serbe me kohë filluan që të përgatisnin terrenin. Një nga hapat e parë ishte dhe mbledhja e nënshkrimeve, në formën e peticioneve të nënshkruara nga paria e viseve kufitare, për bashkim me Serbinë, Mbretëria Serbo-Kroato-Slllovene. Peticione të tilla nënshkruan edhe zonat kufitare të Dibrës së Poshtme, të Gollobordës, të Dukagjinit, të Pukës, të Bicajt, të Kastratit, të Kelmendit, të Gashit, të Bytyçit, të Mirditës etj. Ky operacion u ndërmor me ndihmën dhe mbështetjen financiare të pushtetit ushtarak serb. Mbledhja e nënshkrimeve është dokumentuar se bëhej me dhunë, si dhe nëpërmjet dhënies së parave.⁸⁶ Ndërkohë dërgoheshin në terren banda agjitorësh të korruptuar serbë, të cilët me dhunë detyronin popullatën të prononcohej kundër dëshirës për t’u bashkuar me Shqipërinë.⁸⁷

Këto veprime e taktika të pushtuesit u denoncuan hapur që në hapat e tyre të parë nga popullsia dhe patriotët dibranë. Që në janar të vitit 1919, përfaqësues të Dibrës i drejtuan një protestë qeverisë së Durrësit për t’ia paraqitur Konferencës së Paqes në Paris, ku thuhej:

“Popullsia e Dibrës dhe Malësive, e ndjekur nga autoritetet ushtarake dhe civile serbe që përdorin çdo lloj persekutimi dhe shtypje, është e detyruar, për t’u

⁸² B. Xhafa, *Lufta e Dibrës 1920...*, 85.

⁸³ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar...*, vëll.I, 138.

⁸⁴ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav 1918-1921...*, 82.

⁸⁵ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës 1920...*, 84.

⁸⁶ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav 1918-1920...*, 125.

⁸⁷ *Po aty*.

shpëtuar këtyre mundimeve të largohet dhe të lërë vatrat e pasurinë. Banda agjitorësh të korruptuar serbë po përdoren për të frikësuar popullsinë e fshatrave duke i detyruar të mohojnë ndjenjat kombëtare dhe të heqin dorë nga dëshira për t'u bashkuar me atdheun. Prandaj lusim Shkëlqesinë Tuaj (kryetarin e qeverisë së Durrësit) t'i paraqesë Konferencës së Paqes vuajtjet tona dhe të merren masat e nevojshme kundër akteve të tilla dhe të merren njëkohësisht në konsideratë dëshira dhe vullneti ynë i vendosur për t'u bashkuar me shtetin kombëtar shqiptar".⁸⁸

Favoriti më i madh i Esatit dhe personi më besnik i tij nga paria e Dibrës ishte Halit Lleshi nga katundi Zogje e Grykës së Vogël (Dibër).⁸⁹ Në një letër që Esati i dërgonte sekretarit të tij në Dibër, Y. Efendiut, shprehej se ishte i kënaqur prej zellit të Halit Agës (Lleshit-M.N.).⁹⁰ Por, sipas një informacioni të nënprefekturës së Matit, të shkurtit 1919, drejtuar Ministrisë së Brendshme në Durrës, ndër esatistët e tjerë dibranë përmenden: Hurshid Bej Allajbejgia nga Maqellara dhe Ali Markja nga Gjorica.⁹¹

Esatistët u bënë mbështetja kryesore e brendshme për politikën e synimet e Beogradit në Shqipëri. Esati porosiste nga jashtë pasuesit e tij në Shqipëri që t'u bindeshin urdhrave të qeverisë serbe dhe të trupave të saj pushtuese. Në muajt e parë të vitit 1919, esatistët u bënë pararoja e ushtrisë serbe në veprimtarinë e saj pushtuese në Shqipëri. Në pranverën dhe verën e vitit 1919 midis forcave esatiste, të cilat shpeshherë komandoheshin nga oficerë serbë, dhe popullit të zonave të Bulqizës, të Peshkopisë, të Gollobordës, e të Mirditës ishin zhvilluar disa luftime mjaft të ashpra.⁹²

Politika antikombëtare e proserbe e Esatit u kundërshtua nga shumë persona me influencë në zonën e Dibrës e të Matit, si dhe nga paria e këtyre krahinave. Më 17 mars 1919, 15 vetë nga Dibra dhe 28 nga Mati i dërguan një letër nga katundi Murrë Ministrisë së Brendshme në Durrës, për t'i bërë prezent Konferencës së Paqes se "shqiptarët e Shqipnisë së lirueme ashtu edhe ato të Shqipnisë së robnueme duan me i diftue Konferencës së Paqit se Esat Pasha ka qenë e ashtë tradhtar i përjetshëm i joni e se tokat shqiptare nuk janë çifligjet e tij që të jetë kompetent me i shit kur t'i pëlqejë. Esat pashën Shqipnia kurrë nuk e ka njoft as nuk e njeh për një kryetar zyrtar, por e njeh si tradhtar. Shqiptarët e Shqipnisë së robnueme sot në të gjithë anët janë tue luftue me këto tri mbretitë (Mali i Zi, Serbi, Greqi - M.N.) për arsye se dëshirojnë me jetue në vedi e jo nën zgjedhën e barbarizmit mizor të tyre e të Esatit".⁹³

Në kushtet kur gjatë vitit 1919, Konferenca e Paqes nuk kishte marrë një vendim për Shqipërinë, gjendja në vend mbetej e tensionuar dhe e papërcaktuar. Fakti

⁸⁸ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar...*, vëll. I, 109.

⁸⁹ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës 1920...*, 90.

⁹⁰ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar...*, vëll. I, 68.

⁹¹ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës 1920...*, 91.

⁹² P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927...*, 52.

⁹³ *Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë* (më tej: AQSH), Fondi (F.) 149, Kryeministria, Viti (V.) 1919, Dosja (D.) 4, fl.1-2.

që kufijtë e Shqipërisë ishin përsëri në diskutim, inkurajuan më tej paqëndrueshmëri të brendshme, gjë që u jepte mundësi vendeve fqinje të ushtronin ndikimin e tyre. Vendimet e Konferencës në fjalë, do të ishin vendimtare për Shqipërinë.

E ndodhur para vështirësish të jashtëzakonshme, çështja shqiptare në përgjithësi dhe ajo e Dibrës në veçanti, do të vazhdonte të vuante jo vetëm pushtimin e huaj, por edhe rrezikun e ripohimit të pavarësisë së shtetit shqiptar dhe të tërësisë së tij tokësore të imponuar nga faktori kombëtar. Si rrjedhojë, doli nevoja e organizimit të një qendrese të brendshme popullore, themelet e së cilës u hodhën në Kongresin e Lushnjës. Ky Kongres me vendimet e tij me karakter kombëtar, hapi një epokë të re në historinë shqiptare dhe, rrjedhimisht, edhe për Dibrën.

KREU I

NGRITJA E PREFEKTURËS SË DIBRËS DHE ROLI I SAJ NË LËVIZJET POLITIKE NË VEND 1920-1924

1.1 Territoret dibrane në të djathtë të rrjedhës së Drinit të Zi dhe popullsia e saj kundër pushtuesve serbë, janar-gusht 1920

Pas armëpushimit midis Antantës dhe Fuqive të Boshtit, që shënoi edhe mbarimin e Luftës së Parë Botërore, më 11 nëntor të vitit 1918, Shqipëria mbeti e pushtuar nga forcat ushtarake të disa fuqive fituese të Antantës. Ajo ishte e ndarë në katër zona pushtimi.

Në zonën e pushtuar nga serbët përfshiheshin afërsisht krahinat kufitare shqiptare strategjike më të rëndësishme si ato të Peshkopisë e të Kukësit, si dhe malësitë e Kelmendit e të Gjakovës, që ishin zaptuar nga trupat e Mbretërisë Serbo-Kroate-Slllovene (SKS). Ishte kjo arsyeja që Beogradi e cilësoi këtë zonë pushtimi si një “vijë strategjike”, të nevojshme për mbrojtjen e Jugosllavisë. Synimi i këtij shteti, që u krijua në mbarim të luftës, në dhjetor 1918, ishte përfshirja e kësaj zone në kufijtë e vet, pra, një zgjerim territorial në kurriz të Shqipërisë.

Zona e pushtuar nga italianët shtrihej në pjesën më të madhe të Shqipërisë, prej Konispolit e deri në afërsi të kufijve veriorë të vendit. Në lindje trupat italiane u vendosën, pothuajse, përgjatë Drinit të Zi, më saktë, në krahun e majtë të rrjedhës së këtij lumi.⁹⁴

Në zonën e pushtuar nga francezët përfshiheshin krahinat e Korçës e të Pogradecit dhe, pjesërisht, ato të Gramshit dhe të Skraparit.

Zona e fundit e pushtuar, që u quajt ndërraleate, përveç Shkodrës, të liruar nga austriakët pak përpara nënshkrimit të armëpushimit, shtrihej edhe në një periferi të ngushtë rreth këtij qyteti. Garnizoni ndërraleat, i formuar për të mënjeluar ndonjë përplasje të mundshme ndërmjet italianëve e serbëve, do të ishte i përkohshëm, derisa

⁹⁴ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 97-98.

Konferenca e Paqes të përcaktonte të ardhmen politike të Shkodrës dhe të Shqipërisë së Veriut.⁹⁵

Pushtimi i Shqipërisë nga forcat ushtarake të fuqive ndërluftuese nuk ishte një akt brenda kuadrit të veprimeve operative luftarake, por një objektiv me pikësynime politike të caktuara për të ardhmen. Qeveria jugosllave parashikonte që ta zbriste “vijën strategjike” edhe më në brendësi të territoreve të shtetit shqiptar, por në muajt e parë të pushtimit ajo u përqendrua në forcimin e pozitave në territoret që kishte pushtuar.

Tërësia territoriale e Shqipërisë dhe sovraniteti i saj iu nënshtruan një vargu të gjatë diskutimesh dhe zhgënjimesh nga ndërhyrja ndërkombëtare. Nëse, nga njëra anë gjatë Luftës së Parë Botërore territoret e Shqipërisë u kthyen në arenë pushtimesh, nga ana tjetër trajtimi territorial i saj në Konferencën e Paqes në Paris ishte thjesht plotësimi i mëtimeve të shteteve fqinje ashtu siç u veprua në Konferencën e Ambasadorëve të Londrës në vitin 1913. Thuajse të gjitha shtetet ballkanike, të përfaqësuara në Paris me delegacione të papërkulshme, shpresonin për zgjerime territoriale. Veç Greqisë dhe shtetit serbo-kroato-slloven edhe Italia, e cila qysh në verën e vitit 1917 shpalli mëtimin e vet për ta pasur Shqipërinë protektorat të saj, kishte pretendimet e saj.

Në Konferencën e Paqes në Paris, e cila u hap më 18 janar 1919, Fuqitë e Mëdha si SHBA, Anglia dhe Franca hartuan një memorandum të përbashkët që mban datën 9 dhjetor 1919, ku u trajtua “Çështja e Adriatikut”. Ata dëshironin ta shihnin të rregulluar këtë çështje ku bënte pjesë edhe fati i Shqipërisë. Aleatët e pranuan në parim marrëveshjen mes Italisë e Greqisë, që u arrit në takimin e korrikut nga ministrat e Jashtëm të dy vendeve. Në këtë dokument Italisë i njihej sovraniteti mbi Vlorën dhe mbi krahinën e saj, Greqia do të pushtonte tokat shqiptare të trevës së Gjirokastrës që shtriheshin në perëndim të maleve të Nemërçkës duke përfshirë edhe Tepelenën e Kurveleshin⁹⁶, ndërsa për përkatësinë e Korçës do të vendosej më vonë. Shtetit serbo-kroato-slloven, që doli në skenën politike të rajonit si një shtet i ri sllav i bashkuar, duke marrë më pas emrin Jugosllavi, do t’i lejohej vetëm e drejta për të dalë në Adriatik përmes një hekurudhe në Shqipërinë e Veriut, ku do të mbeteshin të paprekura kufijtë e vitit 1913. Pra, “Çështja e Adriatikut” kishte të bënte me ndryshimet territoriale që ishin paracaktuar nga Traktati i Fshehtë i Londrës në muajin prill të vitit 1915.

Mirëpo, memorandum i hartuar më 9 dhjetor 1919 nuk e kënaqi qeverinë e Mbretërisë Serbo-Kroate-Sllovene. Ajo ishte e ndërgjegjshme se ky memorandum realizonte vetëm synimet e Italisë në Shqipëri. Kështu, delegacioni jugosllav, i kryesuar nga Nikolla Pashiç, me anën e një note, më 8 janar 1920, parashitroi në Konferencën e Paqes kërkesa territoriale, duke i vlerësuar si “të gabuara” dhe “të njëanshme” zgjidhjet e parashikuara në memorandumin e 9 dhjetorit 1919 për të

⁹⁵ *Po aty*, 96-97.

⁹⁶ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 134.

gjitha çështjet kryesore në konflikt me Italinë. Aty atakohej përcaktimi i kufirit tokësor italo-jugosllav, kritikohej zgjidhja e parashikuar për Fiumen dhe për Zarën, gjithashtu kundërshtohej pozita sunduese që i njihej Italisë në Shqipëri në dëm të Jugosllavisë.⁹⁷ Beogradi, vërtet, i qëndronte propozimit për ruajtjen e pavarësisë dhe të kufijve të shtetit shqiptar të vitit 1913, por, nëse kjo nuk merrej parasysh, atëherë do të kërkonte aneksimin e të gjithë Shqipërisë së Veriut, duke i njohur kësaj të fundit të drejtën e autonomisë administrative.⁹⁸

Tashmë kërkesat e delegacionit jugosllav filluan të shfaqeshin haptazi me qëllim që të siguronte një pozitë më të fortë ndaj pretendimeve territoriale të Italisë në Shqipëri, si dhe të shfrytëzonte rastin për të marrë hapësira të reja tokësore në kurriz të territoreve shqiptare, por që kishin rëndësi strategjike për të.

Delegacioni jugosllav në notën e 8 janarit 1920 paraqiti edhe një pretendim, i cili u shtrua në formën e një “korrigjimi” të kufirit shqiptaro-jugosllav në favor të Jugosllavisë. Në këtë notë kërkohej që kufiri i ri të ndiqte rrjedhën e Drinit të Zi dhe territoret që shtriheshin në të djathtë të rrjedhës së këtij lumi si Peshkopia, Kukësi, Luma etj., t’i kalonin Jugosllavisë. Gjithashtu nga Jugosllavia kërkohej dhe aneksimi i Malësisë së Kelmendit dhe asaj të Krasniqit, si edhe pjesa në të djathtë të lumit Buna, e cila më 1913 ishte përfshirë në kufijtë e shtetit shqiptar.⁹⁹

Kryeministri i Britanisë së Madhe, Llojd Xhorxh dhe ai i Francës, G. Klemanso, në mungesë të përfaqësuesit të SHBA, më 13 janar 1920, arritën një kompromis me homologun e tyre të Italisë, Niti. Sipas këtij kompromisi, Shqipëria copëtohej midis tri shteteve fqinje, gati ashtu siç ishte parashikuar në Traktatin e Londrës në prill të vitit 1915. Gjithashtu, Fiume do t’i kalonte Italisë, kurse Jugosllavia do të merrte si kompensim Shqipërinë e Veriut me qendër Shkodrën, që do të gëzonte një autonomi si ajo që trashëgonte krahina Rutenë në Çekosllovakia. Greqia do të aneksonte Korçën e Gjirokastrën, ndërsa Italisë do t’i jepej Vlora me krahinën nën sovranitetin e saj, si dhe për protektorat mbi pjesën tjetër që mbetej nga trualli shqiptar.¹⁰⁰

Ky kompromis nuk gjeti terren te delegacioni jugosllav, ndaj dhe u refuzua prej tij. Duke kundërshtuar kalimin e Fiumes nën sovranitetin italian, për rrjedhojë delegacioni nuk pranonte të merrte si këmbim Shqipërinë e Veriut. Pala jugosllave këmbëngulte që ndarja e Shqipërisë midis tri shteteve fqinje të bëhej në kushte të barabarta, si dhe kërkonte aneksimin, në çdo rast, të pjesës lindore të Shqipërisë, d.m.th. krahinat e shtetit shqiptar në të djathtë të derdhjes së lumit Drini i Zi, që ishin lënë jashtë kompromisit.¹⁰¹ Meqenëse kompromisi i 13 janarit u kundërshtua nga

⁹⁷ Muin Çami, *Shqipëria në rrjedhat e historisë, 1912-1924*, Përmbledhje studimesh, (Tiranë: Onufri, 2007), 157.

⁹⁸ *Po aty*, 158.

⁹⁹ M.Çami, *Shqipëria në rrjedhat e historisë...*, 158-159.

¹⁰⁰ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 135.

¹⁰¹ M.Çami, *Shqipëria në rrjedhat e historisë...*, 169.

delegacioni jugosllav, atëherë, më 14 janar, atij iu propozua një kompromis tjetër, sipas të cilit, Fiume nuk do të kalonte nën vartësinë italiane, por do të krijohet si një shtet i pavarur nën garancinë e Lidhjes së Kombeve. Për sa i përket Shqipërisë ky plan ishte i njëjtë me atë që iu propozua një ditë më parë delegacionit jugosllav.¹⁰² Kurse Shkodra me Shqipërinë e Veriut do të kalonin në kufijtë e shtetit serbo-kroato-sllloven, me statusin e një krahine autonome.¹⁰³

Pazaret territoriale në Konferencën e Paqes nuk mund të anashkaloheshin aq lehtë në Shqipëri, ndaj së cilës padrejtësitë i kishin themelet qysh në Konferencën e Ambasadorëve në Londër në vitin 1913. Këtë gjë e pasqyronin më së miri edhe Mehmet Shaqiri, Abdul Sula dhe Ramiz Dibra në kujtesën e tyre, të cilën ia paraqitën kryesisë së qeverisë së Shqipërisë në datën 18 janar 1919, ku thuhet:

“Populli i Dibrës është liridashës dhe gjithmonë ka ruajtur e mbrojtur të drejtat e tij kombëtare. Ka 150.000 frymë me përjashtim të 40-50 shtëpive edhe këto shqiptare, por të serbizueme. Konferenca e Londrës duhej të na i njihte të drejtat e kësaj popullsie që përbën sanxhakun e Dibrës. Lutemi që drejtësia e meritue të mos i kursehet këtij populli dhe Dibra ti bashkohet Shqipërisë”.¹⁰⁴

Më 20 janar 1920, Këshilli i Lartë i Konferencës së Paqes u parashtroi përfaqësuesve të Beogradit një lutje ultimative, me anën e së cilës kërkonte të përgjigjeshin brenda 28 janarit nëse ishin dakord me kompromisin e datës 14 janar 1920. Në të kundërt, Këshilli ishte i detyruar të kërkonte që të vihej në jetë Traktati i Fshehtë të Londrës.¹⁰⁵ Kështu nisën diskutimet midis anëtarëve të qeverisë së Beogradit, disa prej të cilëve ishin pro për zbatimin e Traktatit të Fshehtë të Londrës, ndërsa më të shumtët anonin nga kompromisi. Më në fund, përfaqësuesit e Beogradit pranuan nga kompromisi i 14 janarit atë pjesë që i jepte Jugosllavisë Shqipërinë e Veriut, duke e konsideruar si variantin më të leverdishëm krahasuar me memorandumun e hartuar nga Shtetet e Bashkuara të Amerikës, Franca dhe Anglia, më 9 dhjetor 1919.¹⁰⁶

Përfaqësuesit e Fuqive të Mëdha fituese të Luftës së Parë Botërore nuk i përfillën të drejtat ndërkombëtare të Shqipërisë të fituara më parë dhe as kërkesat më themelore të popullit shqiptar. Në lidhje me Shqipërinë dhe çështjen e saj, Konferenca e Paqes e viteve 1919-1920 sanksionoi jo vetëm vendimet e padrejta të Konferencës së Ambasadorëve të vitit 1913, por projektoi edhe një copëtim të ri të territoreve të shtetit shqiptar ashtu siç e parashtruam dhe më lart. Përfaqësuesit shqiptarë reagues ndaj vendimeve të kësaj Konference, por pa sukses. Kjo dhe për faktin se dërgata e tyre nuk u lejua të merrte pjesë në bisedime, gjë që i detyroi të vepronin jashtë saj.

¹⁰² P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927...*, 88.

¹⁰³ M.Çami, *Shqipëria në rrjedhat e historisë...*, 171.

¹⁰⁴ *Arkivi i Ministrisë së Punëve të Jashtme (më tej: AMPJ)*, V.1919, D. 10, fl. 13-14.

¹⁰⁵ M.Çami, *Shqipëria në rrjedhat e historisë...*, 172.

¹⁰⁶ *Po aty*, 173-175.

Në këto rrethana shprehje e një vullneti të tillë ishte dhe reagimi i parisë së Matit. Në letrën që ajo i dërgoi më 13 mars 1920, dërgatës shqiptare në Paris, kërkonte që Fuqitë e Mëdha të kishin mirësinë për të bërë hapat e duhura pranë qeverisë së Beogradit, që kjo e fundit të largonte trupat e saj ushtarake nga viset shqiptare. Ndër të tjera në këtë letër thuhej:

“Në emër të 30 000 banorëve të Matit ne, të nënshkruemit, ju lutemi që t’ua bëni të njohur Pushteteve të Mëdha Beslidhura se ndjekjet e serbëve kundër popullit shqiptar, të cilat nuk kanë pushuar asnjëherë në këto ditët e pasme, kanë marrë doke kaq mizore sa që jeta e pasuritë tona gjenden në rrezik të madh. Më pas theksohej: Duke patur për qëllim që të shuajmë shpresat tona për një atdhe të lirë e më vehte e duke dashur që të shkaktojnë turbullira në vend, serbët kanë kapërcyer në këto ditë kufirin e caktuar prej Konferencës së Londrës e kanë ardhur deri te grykat e Matit ku janë duke bërë mizorina, vjedhje e paudhësira gjithfarësh. I bëjnë gjithë këto të këqija për me shtrënguar shqiptarët që të mohojnë dheun e Mëvetësinë kombëtare”.¹⁰⁷ Në fund të letrës renditeshin nënshkruesit nga paria e Matit: Kapllan Bej Allamani, Halim Bej Çela, Riza Bej Çela, Ramadan Kadia, Ismajl Terziu, Kurt Agë Kadia, Mustafa Efendiu, Abdurrahman Kërtuka, Abdyl Hamidi, Haxhi Myhtari, Adem Bej Skënderi, Sul Lloti, Ibrahim Lufa, Sut Hoxha, Mulla Abdiu.¹⁰⁸

Lajmet që vinin nga Parisi tregonin se gjendja për shqiptarët atje ishte shumë e vështirë. Asnjë nga shtetet fituese nuk donte të dinte për ta dhe, për rrjedhojë, tërësia territoriale e Shqipërisë rrezikohej nga të gjithë fqinjët. Nga ana tjetër, qeveria e krijuar në Durrës, më 25 dhjetor 1918, me rreth 50 delegatë që u mbledhën aty për të biseduar mbi të ardhmen e Shqipërisë, nuk pati suksesin e duhur në pjesën më të madhe të vendit që ajo administronte, pasi besimi ndaj saj kishte humbur tërësisht. Situata e krijuar, kur kërcënohej zhdukja e pavarësisë së vendit, ndikoi në rritjen e lëvizjes kombëtare. Krerë shqiptarë me qëndrim kundëritalian vendosën që të thërrasin një kongres kombëtar për të marrë masat e duhura për shpëtimin e vendit nga rreziku që e kërcënonte.

Kështu në vitin 1920, shqiptarët ndodheshin para detyrës për të shpëtuar shtetin shqiptar nga ricopëtimet e mëtejshme dhe për të siguruar tërësinë territoriale të tij brenda kufijve të vitit 1913. Këtë detyrë e mori përsipër Kongresi i Lushnjës dhe e zgjidhi lëvizja çlirimtare, hallka të së cilës ishin lufta e Vlorës, e Dibrës dhe lufta e Koplikut, si një mishërim i zbatimit të vendimeve të këtij kongresi.

Kongresi do të ishte organizmi që do të zëvendësonte me rrugë legale qeverinë e Durrësit, duke zgjedhur një qeveri të re, që duhej të luante rolin e qendrës drejtuese të lëvizjes kombëtare.¹⁰⁹ Kongresi kombëtar i Lushnjës, që u hap, më 21 janar 1920, mbledhjen e tij të parë të rregullt e mbajti më 28 janar. Kongresi mori tre vendime të një rëndësie politike shumë të madhe për të ardhmen e vendit. Në

¹⁰⁷ AMPJ, V. 1919, D. 10, fl. 74-75.

¹⁰⁸ Po aty.

¹⁰⁹ Historia e Popullit Shqiptar..., vëll. III, 142.

vendimin e parë, Kongresi, i cili kundërshtoi projektet e Konferencës së Paqes që cenonin pavarësinë e tërësinë tokësore të shtetit shqiptar, u shpreh tërësisht për pavarësinë e plotë të Shqipërisë, kundër çdo mandati ose protektorati të huaj. Në telegramin e protestës që i dërgoi kryetarit të Konferencës së Paqes në Paris, Kongresi shpalli botërisht se shqiptarët ishin gati të bënin “të gjitha sakrificat, të derdhnin edhe pikën e fundit të gjakut të tyre, kundër çdo vendimi që do të vinte në rrezik tërësinë tokësore dhe pavarësinë e tyre të plotë”.¹¹⁰ Vendimi i dytë ishte miratimi i një akti kushtetues (kushtetutë e përkohshme), ku sanksionohej sovraniteti i plotë i shtetit shqiptar, që u shpreh dhe me krijimin e organeve më të larta ligjvënëse. Ndër ta ishte Këshilli i Lartë (i Regjencës), ku bënin pjesë katër anëtarë. Ai do të përfaqësonte kolegjisht kryetarin e shtetit shqiptar, derisa ky, ashtu si dhe forma e regjimit, të përcaktoheshin përfundimisht prej një Asambleje Kushtetuese. Kongresi zgjodhi dhe Këshillin Kombëtar (në fillim u emërtua senat), që përbëhej prej 37 anëtarësh dhe që do të kryente funksionet e parlamentit.¹¹¹ Senatorët të zgjedhur në Kongresin e Lushnjës për Këshillin Kombëtar, më 31 janar 1920, për prefekturën e Dibrës ishin: Dine Dema, Dine Maqellara, Ramiz Daci, Osman Lita, Abdurrahman Krosi, Halim Çela, Bajram Curri.¹¹² Vendimi i tretë lidhej me qëndrimin kundrejt qeverisë së Durrësit, të cilën Kongresi e deklaroi të rrëzuar dhe i hoqi të drejtën Durrësit për të qenë kryeqytet. Në vend të kësaj qeverie, veprimtarinë e së cilës e vlerësoi si antikombëtare, Kongresi zgjodhi një qeveri të re të kryesuar nga Sulejman Delvina, me përvojë të mjaftueshme administrative, ndërsa zëvendës i tij u caktua përkohësisht Eshref Frashëri. Ministër i Jashtëm u zgjodh Mehmet Konica, ministër i Brendshëm, Ahmet Bej Zogu, ministër i Arsimit, Sotir Peci, ministër i Drejtësisë, Hoxhë Kadriu dhe ministër i Financave, Ndoc Çoba.¹¹³ Në këtë Kongres, Dibra u përfaqësua nga Dine Nasufi, Ramiz Daci dhe Dine Dema, kurse Mati nga Ahmet Bej Zogu.¹¹⁴

Sipas burimeve jugosllave të kohës, edhe atdhetarët e zonës të pushtuar nga shteti serbo-kroato-sllloven i dhanë mbështetje konkrete vendimeve të Kongresit të Lushnjës dhe qeverisë së dalë prej tij. Nënprefekti serbo-jugosllav i Peshkopisë njoftonte se në fshatin Veshat të Lumës, më 10 mars të vitit 1920, u organizua një kuvend i krerëve nacionalistë (parisë atdhetare) nën udhëheqjen e bajraktarit Islam Spahiu nga Luma. Në këtë kuvend, veç parisë nga Luma, mori pjesë edhe gjithë paria e Dibrës e tubuar rreth Elez Isufit. Kuvendi mbështeti Kongresin e Lushnjës dhe vendimet e tij.¹¹⁵

Qeveria e Kongresit të Lushnjës, e kryesuar nga Sulejman Delvina, së bashku me organet e larta shtetërore u vendos në Tiranë më 11 shkurt 1920. Ajo iu

¹¹⁰ *Po aty*, 145.

¹¹¹ *Po aty*, 146

¹¹² T.Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 21

¹¹³ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 146-147.

¹¹⁴ Kastriot Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar 1912-2005*, (Tiranë: Shtëpia Botuese 55, 2006), 102.

¹¹⁵ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 163-164.

përkushtua punës për përmbushjen e programit të saj, që të shtrinte administratën shtetërore në të gjithë vendin sidomos në ato krahina, të cilat rrezikonin t'i shkëputeshin Shqipërisë dhe t'i detyronte fuqitë pushtuese t'i tërhiqnin e trupat e tyre nga Shqipëria kryesisht me mjete politike, por dhe me luftë të armatosur.

Gjithsesi, më e vështirë ishte detyra e rivendosjes së sovranitetit shtetëror, ngaqë pjesë të gjera të Shqipërisë kontrolloheshin nga ushtri të huaja. Kështu, në mesin e marsit 1920 u larguan forcat franceze nga Shkodra dhe dy muaj më pas (në muajin maj) edhe nga krahina e Korçës, të cilat njohën menjëherë autoritetin e qeverisë së Tiranës.¹¹⁶

Në pranverën e vitit 1920, pozita e Shqipërisë vazhdonte të ishte tepër kritike si në planin e brendshëm ashtu dhe në atë të jashtëm. Në këtë moment, qeveria e Sulejman Delvinës e përcaktoi Italinë dhe politikën e saj ndaj Shqipërisë si rrezikun kryesor të saj, duke u përpjekur kështu të shmangë luftën në dy fronte.

Një situatë e tillë ndihej edhe në zonën verilindore, gjë që pasqyrohej në porosinë që qeveria e Tiranës u jepte lumjanëve në mars të vitit 1920, ku mes të tjerash, theksohej:

“...Ne dëshirojmë të jetojmë në mënyrë miqësore me serbët, që i kemi fqinj. Prandaj, jo vetëm që s’duhet të bëhemi vegël e serbëve, por duhet të kemi mendjen që të mos dalë ngatërresë me ta”.¹¹⁷

Gjithashtu qeveria e Tiranës vlerësonte këshillat që merrte nga delegacioni shqiptar dërguar pranë Konferencës së Paqes në Paris, lidhur me qëndrimin që duhej të mbante në politikën e jashtme për të përfituar nga marrëdhëniet ndërkombëtare.

“Sot për sot duhet të ruhej e të mos nxjerrim çështje e ngatërresa me jugosllavët, ashtu siç thonë se kërkon të bëjë z. Hasan bej Prishtina, sepse jugosllavët mund të kuptohen me italianët mbi kurrizin tonë, e na nuk jemi të zotët t’i bëjmë luftë gjithë botës”¹¹⁸, thuhej ndër të tjera në letrën e datës 1 prill 1920, që anëtarët e delegacionit shqiptar pranë Konferencës së Paqes në Paris, imzot Luigj Bumçi dhe Mihal Turtulli i dërgonin kryetarit të Këshillit të Lartë, Aqif Pashë Elbasanit.

Midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë nuk ekzistonin marrëdhënie diplomatike. Qeveria e Beogradit kishte refuzuar të njihte qeverinë e Durrësit dhe të njëjtin qëndrim po mbante edhe ndaj qeverisë së Tiranës. Ndërkohë deri në pranverën e vitit 1920, anëtarët e delegacionit të Beogradit dhe atij të Shqipërisë në Konferencën e Parisit kishin pasur kontakte jozyrtare, nëse do të quhen të tilla. Në këto takime dhe në ato të përfaqësuesve të rretheve të ndryshme politike shqiptare me përfaqësues jugosllavë etj., ishte hedhur ideja e një marrëveshjeje me orientim italian. Jugosllavët e quanin të nevojshëm bashkëpunimin me shqiptarët për të përballuar ndërhyrjen

¹¹⁶ A. Puto, *Shqipëria Politike...*, 259.

¹¹⁷ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920* (Përmbledhje dokumentesh), vëll. II, përgatitur nga Muin Çami dhe Hidajete Luga (Bejtja) (Tiranë: Mihal Duri, 1976), 135.

¹¹⁸ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar...*, vëll. II, 182.

italiane në Ballkan dhe veçanërisht në Shqipëri. Në këtë kontekst, anëtari i Këshillit Kombëtar, Sejfi Vllamasi, u dërgua në fillim të muajit prill me një mision të fshehtë në Beograd.¹¹⁹ Në bisedimet, që u zhvilluan në Ministrinë e Punëve të Jashtme, palës jugosllave iu kërkua ndihmë në armë dhe në municione për t'i larguar italianët me forcë. Qeveritarët jugosllavë prematuan të ndihmonin me armë dhe municione, duke i grumbulluar ato në dy-tri vende rreth kufirit shqiptaro-jugosllav.¹²⁰ Delegati shqiptar parashtrroi dhe dy probleme të tjera. Së pari, kthimin e disa qyteteve thjesht shqiptare, që ndodheshin rreth kufirit shqiptaro-jugosllav, të cilat do të forconin shtetin shqiptar si nga pikëpamja ekonomike ashtu dhe politike kundrejt rivalit të përbashkët italian. Së dyti, largimin e forcave jugosllave nga territoret e pushtuara shqiptare. Çështjen e parë Beogradi e anashkaloi, duke mos e diskutuar fare, ndërsa për çështjen e dytë u justifikua me pretekstin se prania e trupave jugosllave në Shqipëri ishte e lidhur me ekzistencën e forcave italiane në Shqipëri.¹²¹

Gjendja e vështirë e Shqipërisë në aspektin politik, kur institucionet shtetërore sapo ishin formuar, në atë ekonomik, apo në aspektin ushtarak, kur ishte ende në fazën e organizimit të forcave të xhandarmërisë, nuk i ofronin shanse për të përballuar në të njëjtën kohë luftën e armatosur me pushtuesit e shteteve fqinje. Si të mos mjaftonte e gjithë kjo panoramë, qeveria shqiptare duhej të përballej dhe me kundërshtarët e saj të brendshëm.

Një ngatërresë të madhe i solli qeverisë së Tiranës dhe çështjes kombëtare shqiptare veprimtaria e forcave esatiste brenda vendit të organizuara nga Halit Lleshi, Osman Mema, Tafë Kaziu, Osman Bali, Nel Hoxha etj. Me propagandën e gjerë që zhvillonin, ata kërkonin që të sigurohej një besëlidhje me krahinat e ndryshme, për të rrëzuar qeverinë e Sulejman Delvinës e për të vendosur në krye të shtetit shqiptar, Esat Pashë Toptanin. Qendrën kryesore esatistët e kishin në Dibër ku vepronte “Komiteti shpëtimtar i mbrojtjes kombëtare”, i drejtuar nga Ymer Efendiu. Prapa kësaj lëvizjeje qëndronin autoritetet jugosllave, që me anë të Esat Pashës shpresonin të vinin Shqipërinë nën influencën e tyre.¹²² Megjithatë pati dhe nga ata krerë të parisë dibrane të cilët qenë kundërshtarë të vendosur të Esat Toptanit si, Ismail Strazimiri, Dine Maqellara, Izet Maqellara,¹²³ Maliq Kërçishti, fisi Demaj etj.¹²⁴

Sipas këndvështrimit tonë, Dibra u bë strehë e Esat Pashë Toptanit për disa arsye siç ishin pozita gjeografike (në kufi me Jugosllavinë), shtrirja e trupave jugosllave deri në të ashtuquajturën vijë strategjike, pra, që përfshihej në zonën e pushtimit jugosllav, si dhe faktorët ekonomikë e socialë, që e mundësonin Esatin të

¹¹⁹ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 106.

¹²⁰ *Po aty*, 106-107.

¹²¹ *Po aty*, 107.

¹²² B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 106.

¹²³ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësisimit të Shqipërisë...*, 263.

¹²⁴ Sejfi Vllamasi, *Ballafaqime politike në Shqipëri 1897-1942* (Kujtime dhe vlerësime historike), (Tiranë: Neraida, 2000), f. 201.

realizonte qëllimin e tij për të marrë pushtetin. Kështu që organet e larta të shtetit shqiptar ishin të shqetësuara “mbi veprimtarinë e propagandën që Esat Pasha e serbët janë duke zhvilluar në Dibër e në vende të tjera”, gjë që e theksonte Hoxhë Kadria në letrën e tij në shkurt të vitit 1920.

Qeveria shqiptare i kushtoi vëmendje shtypjes së lëvizjes esatiste. Në një raport dërguar batalionit të komandës së Matit, ku pasqyrohej shqetësimi për lëvizjen esatiste, si dhe për fuqinë e pakët të forcave qeveritare, thuhej shprehimisht:

“Në Bulqizën e poshtme forcat esatiste furnizoheshin me fishekë dhe në Grykë të Madhe po propagandohej për të shkuar pas tyre ose ata që nuk shkojnë ju merr armët. Më poshtë në raport theksohej: Pozicioni i këtushëm gjendet mirë deri tani, por fuqia jonë ndodhet e pakët. Prandaj duhet të merren masat e nevojshme në mënyrë që të sigurohen këto vende si në Qafë të Buallit etj.”¹²⁵

Qeveria e Tiranës u detyrua t’i angazhonte forcat e pakta të saj për ndjekjen e esatistëve, të cilat, të nxitura nga qeveritarët serbë dhe, tërthorazi, nga agjentët italianë, filluan ta kërcënonin Tiranën.¹²⁶ Njerëzit e Esatit që ndodheshin në Dibër, duke u përkrahur nga serbët, bënë një lëvizje të re dhe hynë në disa katunde të Matit. Një pjesë e forcave të xhandarmërisë, më 7 prill 1920, u nis për në Mat dhe i shkatërroi kryengritësit, duke i shtrënguar të largoheshin nga ai qark.¹²⁷ Ish majori i Esat Pashës, Halit Lleshi, në krye të 150 vetave të armatosur e të ushqyer nga jugosllavët përpiquej të sillte anarki në vend për të përkrahur lëvizjet që bëheshin në dëm të Shqipërisë.¹²⁸

Për të frenuar përparimin e forcave esatiste e për të fituar kohë, qeveria bashkë me senatin dërguan një komision për t’u takuar me Osman Balin, i cili kërcënonte Tiranën me forcat e tij. Sipas marrëveshjes me të, gjithmonë për të fituar kohë, më 15 prill 1920, u caktua një komision, i përbërë nga delegatë të qeverisë dhe të forcave esatiste, që të shkonte në Paris për të zhvilluar bisedime me Esatin dhe gjoja për t’u njohur me programin e tij. Ndërkaq qeveria ndërmori masa të tjera ushtarake për të sulmuar forcat esatiste, ndërsa Avni Rustemi u nis me mision në Paris për të vrarë Esat Pashën.¹²⁹

Në fund të prillit, Halit Lleshi së bashku me disa krutanë shkoi në Prezë. Atje u bashkua me Sefer Shimën (krahinar në atë vend) me synim për të kërkuar rrëzimin e kabinetit. Më 2 maj, plasi pushka në mes xhandarmërisë dhe kryengritësve, por pa asnjë rezultat.¹³⁰

¹²⁵ AQSH, F. 228 (Prefektura e Dibrës), V. 1920, D. 4, fl. 1.

¹²⁶ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 353.

¹²⁷ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920...*, vëll. II, 348.

¹²⁸ AMPJ, V. 1920, D. 39, fl. 43.

¹²⁹ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 110.

¹³⁰ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920...*, vëll. II, 349.

Qeveria vendosi të shpallej shtetrrëthimi në disa zona të Shqipërisë së Mesme. Gjithashtu u krijua një gjyq ushtarak për të dënua partizanët e Esatit dhe u ngritën reparte të ndjekjes.¹³¹

Duke e kuptuar këtë manovër të qeverisë, Ethem Efendi Tivari, major i Esatit, erdhi nga Selaniku në Dibër dhe në Shëngjergj me një letër për Osman Balin. Në këtë letër, Esati e qortonte rëndë Osmanin dhe e kalonte atë nga major në kapiten për marrëveshjen me qeverinë dhe për ndalimin e sulmit mbi Tiranën. Pastaj me anë të Komitetit të Esat Pashës siguroi forca të armatosura nga shumica e dibranëve, me të cilat u përfshi edhe Elez Isufi. 600 veta prej këtij grupi nën kontrollin e Murat Kaloshit do të kalonin në Shëngjergj ku do të bashkoheshin me forcat e Osman Memës, një nga komandantët e Esatit, në Çermenikë dhe në Elbasan me forcat e Shefqet Vërlacit, në Rrogozhinë me ato të Alush Agë Rrogozhinës dhe, së fundi, me forcat në Kavajë e në Shijak për të sulmuar Tiranën. Realizimin e këtij plani Esat Pasha e priste me padurim në Paris. Por, një ditë para nisjes së forcave nga Dibra mbërriti telegrami për vrasjen e Esatit në Paris nga Avni Rustemi, më 13 qershor 1920.¹³²

Qeveria e Tiranës, që ndodhej mes dy zjarreve, nga njëra anë, pushtuesit e huaj dhe nga ana tjetër, kundërshtarët e brendshëm, veproji me maturi. Vëmendja kryesore u përqendrua në Vlorë, për organizimin dhe shpërthimin e luftës çlirimtare ndaj pushtuesve italianë, por nuk la në hije lëvizjen e armatosur esatiste në Shqipërinë e Mesme. Për këtë qëllim, në fillim të qershorit ajo ndërmori një operacion të komanduar nga Bajram Curri. Në krye të forcave qeveritare, ai shpartalloi trupat esatiste brenda disa ditëve.¹³³

Krahas këtyre ngjarjeve, moment më kryesor i lëvizjes çlirimtare ishte lufta e Vlorës kundër pushtuesve italianë. Më 3 qershor 1920, Komiteti i Mbrojtjes Kombëtare i kërkoi kryekomandantit italian, gjeneral Piaçentini, t'ia kalonte rrethin e Vlorës administrimit të qeverisë shqiptare. Kur ky nuk pranoi, më 5 qershor 1920, filluan veprimet luftarake. Në mbështetje të kësaj lufte u treguan të gatshëm të shkonin për të ndihmuar, edhe vullnetarë nga krahina të tjera të Shqipërisë si nga Tirana, nga Elbasani, nga Peqini, nga Kavaja, nga Shijaku, nga Kruja, nga Mati dhe nga Dibra.¹³⁴ Përparësia që po merrte kjo luftë ishte një shuplakë edhe për trupat jugosllave që kishin pushtuar krahinat në veri dhe verilindje të vendit si dhe një shtysë për banorët e këtyre krahinave që t'i çlironin territoret e tyre nga sundimi i këtyre forcave.

Pas përfundimit të luftës së Vlorës (më 2 gusht 1920 u nënshkrua në Tiranë protokollin për tërheqjen e trupave italiane nga e gjithë Shqipëria, me përjashtim të ishullit të Sazanit) në plan të parë doli lufta kundër ndërhyrjes ushtarake jugosllave,

¹³¹ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 110.

¹³² S. Vllamasi, *Ballafaqime politike në Shqipëri...*, 218.

¹³³ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 111.

¹³⁴ *Lufta e popullit shqiptar për çlirim kombëtar 1918-1920...*, vëll. II, 379.

që u bë dhe rreziku kryesor për sovranitetin dhe tërësinë territoriale të shtetit shqiptar. Qeveria jugosllave, në kundërshtim me deklaratat e saj të mëparshme, nuk shfaqti gatishmëri për t'i larguar forcat e veta nga territoret e pushtuara shqiptare. Në fakt, për momentin, asaj nuk i erdhi për mbarë largimi i italianëve nga Vlora, sepse prania e tyre në Shqipëri i kishte shërbyer asaj si pretekst për të mbajtur të pushtuar territoret veriore dhe verilindore shqiptare dhe për të përligjur në përgjithësi qëndrimin antishqiptar të Beogradit.¹³⁵

Qarqet politike jugosllave qëndrimin e tyre në praktikë vazhdonin ta konsideronin të lidhur ngushtë me “Çështjen e Adriatikut”, ndonëse Konferenca e Paqes në pranverë të vitit 1920 e kishte shkëputur këtë lidhje. Për të pasur pozita sa më të forta në bisedimet e drejtpërdrejta italo-jugosllave për “Çështjen e Adriatikut”, që do të rifillonin në vjeshtë, Beogradi urdhëroi forcat ushtarake të zgjeronin zonën e kontrolluar prej tyre në veri të Shqipërisë me objektiv kryesor Shkodrën.¹³⁶

Qeveria jugosllave urdhëroi të forcohej sundimi i saj edhe në Dibër, si dhe të bëhej çarmatimi i popullsisë në zonën e Lumës, të Reçit, të Klenjës, të Dardhës etj¹³⁷. Çarmatosja e popullsisë u shoqërua me masakra e reprezalje të përgjakshme. Me dhjetëra njerëz u vranë, u rrënuan shumë shtëpi dhe u internuan shumë familje nga Kalisi, nga Peladhia, nga Sopoti e nga fshatra të tjera.¹³⁸

Pavarësisht nga rrethanat që u diktonte koha, apo nga faktorët e brendshëm dhe të jashtëm jo favorizues, qeveria shqiptare duhej të merrte masat e duhura për të hedhur hapat e mëtejshëm në lidhje me situatën. Kështu që përgjegjësia e saj sa vinte e bëhej më delikate. Me intuitën që karakterizonte popullin shqiptar në situata të tilla, gjithmonë rruga e duhur dhe më rezultative ishte kryengritja e armatosur, qoftë dhe spontanisht.

Gatishmëria e popullit dibran për kryengritje çlirimtare kundër ushtrisë serbe ishte e hershme. Organet e pushtuesit ishin shumë të ndjeshme dhe jepnin njoftime për çdo lëvizje që synonte përgatitjen eventuale të një kryengritjeje ose për lëvizjet dhe synimet e krerëve e të figurave politike atdhetare dibrane. Në kumtesën “Roli i Elez Isufit në luftën e Dibrës” (gusht-shtator 1920), Halim Purellku, sipas burimeve jugosllave, vë në dukje se Elez Isufi me Xhelal Zogun kishin mundur të tubonin rreth vetes të gjithë Dibrën dhe Matin.¹³⁹

Sipas burimeve arkivore jugosllave, përgatitjet intensive në krahinën e Dibrës për kryengritje të armatosur kundër pushtuesve jugosllavë, nën udhëheqjen e Elez Isufit, nisën që në fillim të qershorit 1920. Komandanti i sektorit të ushtrisë jugosllave dhe nënprefekti serb i rrethit të Peshkopisë, më 6 qershor 1920, raportonte

¹³⁵ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 109.

¹³⁶ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 113.

¹³⁷ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 181.

¹³⁸ *Po aty*, 186.

¹³⁹ Moisi Murra, Gafur Zoto, Hazis Ndreu, *Elez Isufi, Trajtesa e dokumente* (Tiranë: Marin Barleti, 1996), 77.

nga terreni se përreth Elez Isufit ishin mbledhur afro 3 000 shqiptarë të armatosur nga të dy anët e Drinit të Zi,¹⁴⁰ kryesisht nga Luma, nga Kalisi dhe nga Vasija (Vasjati), të cilët po përgatiteshin për një aksion energjik kundër ushtrisë jugosllave si kundërpërgjigje ndaj dhunës, vrasjeve dhe plaçkitjeve që ushtronte ajo mbi popullsinë e këtushme.¹⁴¹

Në kumtesën e lartpërmendur të Halim Purellkut, thuhet se, për të parandaluar shpërthimin e një kryengritjeje, autoritetet ushtarake jugosllave i kërkuar komandës vartëse në Dibër, më 11 qershor 1920, që Elez Isufi të dorëzojë “të gjithë plaçkitësit dhe mallin e plaçkitur”, të shpërndajë njerëzit e vet dhe, nëse ishte e mundur, Elezi të çohet në Shkup për bisedime.¹⁴² Prej datës 8 deri më 13 qershor 1920, forcat jugosllave në përbërje të regjimentit XI ushtarak dhe të xhandarmërisë së Tetovës, të Ohrit dhe të Prizrenit ndërmorën një aksion për të çarmatosur me çdo kusht shqiptarët në Dibër të Vogël (Peshkopi). Ato u urdhëruan që personat me influencë të internoheshin, kurse Elez Isufi, Osman Lita dhe Rushit Daci të kapeshin e të përcilleshin në Shkup si robër. Nëse nuk mund t’ia arrinin kësaj, atëherë duhej të internoheshin familjet e tyre.¹⁴³

Qeveria e Tiranës, me anë të një letre, që mban datën 23 qershor 1920, nëpërmjet delegatit jugosllav në Shkodër, protestoi tek autoritetet jugosllave për terrorin që ushtronin forcat e tyre gjatë këtij aksioni në krahinën e Dibrës dhe të Lumës. Veç të tjerash, në letër shkruhej:

“Në trevën e Dibrës së Vogël (e Poshtme), në fshatin Dardhë, Elez Isufi i rrethuar nga ushtarët serbë ishte i detyruar të ikte. Në fshatin Çelë ushtarët serbë vranë 12 shehlerë. Fshati Kalis u dogj. Në Kala të Dodës u dogjën shtëpitë e prijësve shqiptarë Osman Lita dhe Halil Shaha. Pas kësaj u plaçkit dhe u mor me vete shumë mall”.¹⁴⁴

Autoritetet jugosllave, sipas burimeve arkivore vendase, trembeshin ngaqë kryengritja shqiptare mund të shpërthente në çdo kohë si një aksion i përbashkët i kryengritësve në bashkëpunim me forcat qeveritare shqiptare të Aqif Pashës, të cilat, thuhej se priteshin të vinin nga Tirana. Në gjysmën e dytë të qershorit, shqiptarët e zonave të Peshkopisë, të Gollobordës dhe të Dibrës ndodheshin në fazën e përgatitjeve për një kryengritje çlirimtare për të ribashkuar këto zona me shtetin shqiptar. Sipas planit të tyre, Sheh Shazula nga Kleshë ishte ngarkuar me regjistrimin e xhandarëve në Kalis dhe në Dibër të Poshtme, të cilët do të viheshin në shërbim të “prijësve nga Tirana”. Ata duhej të ishin të gatshëm në mënyrë që të vepronin sapo forcat nga Tirana do të arrinin përgjatë Drinit të Zi.¹⁴⁵

¹⁴⁰ M. Murra, G. Zoto, H. Ndreu, *Elez Isufi...*, 77

¹⁴¹ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav...*, 182.

¹⁴² M. Murra, G. Zoto, H. Ndreu, *Elez Isufi...*, 78

¹⁴³ *Po aty*, 78-79.

¹⁴⁴ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 187.

¹⁴⁵ *Po aty*, 197-198.

Në kushtet kur çështja e Vlorës ende nuk ishte mbyllur, qeveria shqiptare po tregonte shumë kujdes që të mënjanonte ndonjë konflikt që mund të sillte pasoja të rënda. Për këtë arsye, më 4 korrik 1920, Ministria e Punëve të Brendshme i dërgonte parisë së Dibrës një letër, ku e këshillonte që t'i përmbahej udhëzimeve të qeverisë në marrëdhëniet me pushtuesit jugosllavë.

Në letër vihej në dukje se anëtarët e qeverisë kishin marrë parasysh çdo gjë për të zbatuar programin për shpëtimin e atdheut. Ata kishin dhënë besën, duke u betuar përpara gjithë përfaqësuesve të kombit, se në asnjë mënyrë nuk do t'i shmangeshin këtij programi.

“Prandaj për këto shkaqe dhe për të vënë në jetë programin (kabineti) ka marrë iniciativën për çlirimin e Dibrës e të Lumës, që janë pjesë të atdheut tonë të 1913-ës dhe ka dërguar në ato vise prefekt, nënprefekt e të tjerë nëpunës civilë me forca të mjafta. Këta do të veprojnë sipas urdhrave që kanë marrë dhe që do të marrin që këtej”, thuhej në letër, e cila vazhdonte më tej: “Nga ana tjetër, qeveria, e cila është në bisedime me jugosllavët, porosiste që të mos jepej shkas për lindjen e ngatërresave me serbët, duke u vënë veshin fjalëve të disa njerëzve që bëheshin vegël e të tjerëve me qëllim për të siguruar interesat e tyre vetjake”. Në përfundim të letrës theksohej: “Politika, që jemi duke ndjekur sot, na imponon të merremi vesh me serbët në mënyrë paqësore. Prandaj edhe njëherë iu porosis që të vepronin në përputhje me këtë politikë, se një gabim i vogël mund të sjellë pasoja shumë të rënda që mund të rrezikojnë dhe ekzistencën e atdheut. Qeveria ka marrë parasysh çdo gjë për t'i shpëtuar ata vëllezër që janë duke rënkuar nën kthetrat e armikut. Por ky qëllim do të realizohet kur të vijë koha”.¹⁴⁶

Në burimet arkivore jugosllave citohet se qeveria shqiptare nga data 8 deri më 19 korrik dërgoi dhe dislokoj fuqi të reja të armatosura në zonën e pushtuar nga Jugosllavia. Më 8 korrik 1920, në Bulqizë arritën rreth 700-800 forca të armatosura, kurse në Lukanjë, 3 km në lindje të Qafë Murrës, mbërritën rreth 200 vetë të armatosur. Gjithashtu nga Tirana po vinte drejt kufirit dhe “një pjesë e ushtrisë shqiptare”. Më 9 korrik 1920, në fshatin Arras, ishte përqendruar një kolonë me efektiv prej 500 vetash, nën komandën e Ramiz Iljaz Dibrës që kishte ardhur nga Tirana. Kurse në Lurë dhe në Reç ishin përqendruar 600 veta, nën komandën e Ahmet Zogut, që po ashtu kishte ardhur nga Tirana.¹⁴⁷

Nënprefekti jugosllav i Peshkopisë, më 19 korrik 1920, thoshte se, Elez Isufi dhe prijës të tjerë popullorë si Ramiz Daci, Islam Spahiu dhe Osman Mustafa (Lita), që asokohe ndodheshin në Arras, ishin të angazhuar për organizimin e mësymjes mbi trupat jugosllave. Përreth tyre tuboheshin fshatarë nga Reçi, nga Dardha, nga Arrasi dhe nga Muhurri, si dhe të tjerë, që kishin ikur nga viset e krahut të djathtë të Drinit të Zi. Gjithashtu, sipas ministrit jugosllav të Luftës, edhe fshatrat e Kolosjanit në Lumë dhe ata midis Kolosjanit dhe Dibrës së Poshtme, ishin të organizuar dhe të gatshëm që

¹⁴⁶ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920...*, vëll.II, 394-395.

¹⁴⁷ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 202-203.

të ngriheshin në kryengritje të armatosur dhe të mësynin forcat jugosllave, porsa trupat e qeverisë së Tiranës të hidheshin në krahun e djathtë të Drinit të Zi.¹⁴⁸ Radhët shqiptare vazhdimisht po shtoheshin. Vetëm në fshatrat Kalis dhe Reç, nga mesi i korrikut 1920, ndodheshin gjashtë çeta, nën komandën e Elez Isufit, të gatshme për të sulmuar në drejtim të Kalabakut dhe të Korabit.¹⁴⁹

Sukseset e luftës çlirimtare të Vlorës kundër italianëve në periudhën qershor-korrik 1920, përfunduan me fitore dhe u sanksionuan me Protokollin e Tiranës më 2 gusht 1920, sipas të cilit, qeveria e Romës do të respektonte sovranitetin shqiptar mbi Vlorën dhe tërësinë tokësore të Shqipërisë. Tërheqja e trupave të saj nga Vlora dhe pjesët e tjera të vendit, me përjashtim të ishullit të Sazanit¹⁵⁰, ushtroi ndikim të fuqishëm edhe në Dibër. Kjo arritje e madhe në historinë kombëtare, që pati një rol vendimtar në mbrojtjen e tërësisë territoriale të Shqipërisë dhe në rivendosjen e pavarësisë së saj, rriti shpresën për fitore kundër pushtuesve jugosllavë edhe te popullsia dibrane, si dhe shtoi besimin në forcat e tyre.

1.2 Prefektura e Drinit, kryengritja antiserbe e Dibrës dhe kundërsulmi jugosllav

Rritja e lëvizjes kombëtare në përgjithësi dhe veçanërisht jehona e thellë që bënë anembanë vendit sukseset e luftës çlirimtare të Vlorës kundër italianëve, sollën ndryshime të rëndësishme në situatën politike brenda dhe jashtë Shqipërisë.

Deputetët dibranë Ramiz Daci, Dine Dema, Dine Bej Maqellara, Osman Lita, të cilët ndodheshin në Tiranë, iu drejtuan qeverisë shqiptare me kërkesën që të bëhej organizimi i administratës civile në prefekturën e Dibrës.¹⁵¹

Pas Kongresit të Lushnjës, në kuadër të organizimit të shtetit shqiptar dhe të shtrirjes së autoritetit të qeverisë së krijuar në të gjithë vendin, u vendos që të krijohej prefektura e Drinit. Më 4 korrik 1920, Këshilli i Ministrave të Shqipërisë mori vendimin për formimin e prefekturës, me emrin prefektura e Drinit, me qendër në Peshkopi, ku do të përfshiheshin edhe nënprefekturat e Lumës, të Hasit dhe të Homeshit. Prefekt i saj u emërua major Ramiz Dibra. Asaj iu caktua dhe një buxhet, që të mbante 500 xhandarë për të siguruar rendin dhe kufijtë e kësaj prefekturë.¹⁵² Në Peshkopi do të ngrihej edhe nënprefektura e Qendrës.¹⁵³

¹⁴⁸ *Po aty*, 204.

¹⁴⁹ *Po aty*, 205.

¹⁵⁰ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 165.

¹⁵¹ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësimit të Shqipërisë...*, 100.

¹⁵² *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar, 1918-1920...*, vëll. II, 393.

¹⁵³ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 124.

Prefekti bashkë me nëpunësit e tjerë dhe me 150 xhandarë e civilë u nisën nga Tirana për të ushtruar detyrën qeveritare.¹⁵⁴

Sipas një dokumenti arkivor, që prof. Paskal Milo përmend në librin e tij “Shqipëria dhe Jugosllavia”, qeveria e Tiranës i kishte dhënë urdhër prefektit të prefekturës së Drinit, Ramiz Bej Dibrës dhe nëpunësve të tjerë të qëndronin në Qafë Murrë, vend ku mbërrinte kufiri i vitit 1918. Duke qenë brenda territorit të Dibrës, por larg nga vija dhe vëmendja e serbëve, ata duhej të qëndronin në gatishmëri, duke ndjekur zhvillimin e mëtejshëm të situatave, për të mos i dhënë shkas ndonjë konflikti me serbët. Ramiz Dibra ishte këshilluar gjithashtu që ta shtrinte autoritetin e prefekturës së Drinit deri në kufijtë e 1913-ës, në qoftë se nuk do të ndeshte në kundërshtimin e forcave jugosllave. Në rast të kundërt ai kishte marrë porosi, të zhvilloheshin bisedime me jugosllavët, në mënyrë që të arrihej një marrëveshje, sipas së cilës administrata shqiptare të shtrihej dhe në territoret e pushtuara nga forcat jugosllave, ndërsa, këto të fundit të mbanin disa pika strategjike derisa të përcaktohej në mënyrë përfundimtare kufiri shqiptaro-jugosllav. Nëse pala jugosllave nuk pranonte të hynte në bisedime dhe, për rrjedhojë, nuk arrihej në një marrëveshje, administrata e prefekturës së Drinit do të tërhiqej brenda vijës së vitit 1918.¹⁵⁵

Prefekti i Drinit bashkë me nëpunësit e tjerë dhe xhandarët që e shoqëronin, kur arritën në Klos (Pazari i Urës së Matit), nuk i zbatuan porositë e qeverisë për të mos e kapërcyer vijën e demarkacionit. Në Qafë Murrë, ku ishin porositur të qëndronin, ata nuk u ndalën as edhe për një pushim, por me ato pak fuqi që kishin, vazhduan rrugën. Ishte fundi i muajit korrik 1920, kur ata arritën në fshatin Arras të Dibrës ku dhe zunë vend.¹⁵⁶

Popullsia e Dibrës së Poshtme nuk ishte pajtuar me regjimin e pushtimit jugosllav, gjë që reflektohej dhe në përpjekjet që ajo kishte bërë për t’u çliruar prej tij. Sukseset e luftës çlirimtare të Vlorës (qershor-korrik 1920) e bindën popullsinë dibrane që lufta e armatosur ishte rruga e duhur për t’u çliruar nga pushtuesit jugosllavë. Shqiptarët e zonës të pushtuar nga jugosllavët, natyrisht, u inkurajuan nga fitorja në Luftën e Vlorës, që të vazhdonin përgatitjet për kryengritje. Më 2 gusht 1920, kur u përhap lajmi mbi zgjidhjen e çështjes së Vlorës në favor të shqiptarëve, menjëherë filloi të kremtonte edhe populli në Dibër.

Sipas njoftimit të prefekturës së Dibrës, më 7 gusht 1920, qysh në mëngjes në Arras filluan lodrat dhe këngët kombëtare nga xhandarët e nga populli. Ceremonia u zhvillua para xhamisë së katundit ku morën pjesë 3 000 vetë nga krahinat më të afërta. Pas fjalimit që mbajti prefekti Ramiz Dibra, u bë një lutje nga sheh Shazomani në shenjë nderimi për dëshmorët që ranë në fushën e luftës për çlirimin e Vlorës dhe

¹⁵⁴ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësisë të Shqipërisë...*, 100.

¹⁵⁵ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 117.

¹⁵⁶ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësisë të Shqipërisë...*, 100-101.

për shpëtimin e lulëzimin e gjithë Shqipërisë. Më pas “u qitën batore pushkësh si tregues të ngadhënjimit, duke brohoritur: Rroftë Vlora, Shqipëria e Flamuri!”¹⁵⁷

Qeveria jugosllave, pasi u informua se administrata shqiptare ishte vendosur në Arras me synim përgatitjen e kryengritjes dhe shtrirjen e mësymjes të forcave të saj ushtarake në thellësi të vijës së demarkacionit, në veri e në verilindje të vendit (ishte koha kur zhvilloheshin luftime në rrethin e Shkodrës), në fillim të gushtit 1920 organizoi sulmin e bandave esatiste, me të cilat u bashkuan edhe rusët e bardhë të gjeneralit Vrangeli në drejtim të Bulqizës, të Stërblevës, të Borovës dhe të Zabzunit për të dalë në Çermenikë e në Mokër dhe, më pas, për të marshuar drejt Tiranës dhe Elbasanit.¹⁵⁸ Në raportin e datës 6 gusht 1920 që kryetari i Këshillit të Lartë, Aqif Elbasani, i paraqiti kryeministrit, Sulejman Delvina, ndër të tjera, thuhej:

“Komitët serbë kanë kapërcyer kufirin, kanë rrethuar Stërblevën, Zabzunin e Borovën dhe është nisur lufta ndërmjet komitëve dhe karakollëve tona, qëllimi i serbëve është me hy në Çermenikë e në Mokër e më pas në Elbasan”.¹⁵⁹

Sipas raportimeve të Prenk Jankut nga Qafë Bualli, më datën 12 gusht atje ndodheshin 200 vetë dhe gjendja e forcave të Halit Lleshit në Bulqizë vinte duke u ligështuar ditë për ditë. Aty kërkoheshin që të mësyhej Bulqiza dhe njëkohësisht të sulmoheshin dhe viset e zaptuara nga forcat armike. Plani ishte që të merrej Bulqiza.¹⁶⁰

Ndërkohë, sipas taktikës jugosllave për të shkaktuar ngatërresa kufitare dhe për të prishur qetësinë në vend, me qëndra banditë të armatosur dilnin dhe hynin në kufirin shqiptar duke vrarë, duke prerë, duke grabitur dhe duke shkatërruar katunde. Stacionet kufitare të Serbisë i linin të hynin lirisht grabitësit, ku së bashku me ushtarët e tyre u jepnin kurajë dhe i ndihmonin ata me goditje të artilerisë dhe mitralozave në mënyrë të vazhdueshme brenda kufirit shqiptar.¹⁶¹

Qeveria shqiptare bëri demarshe pranë Fuqive të Mëdha për të ndaluar agresionin e qeverisë së Beogradit ndaj Shqipërisë me shpresën që ta detyronte atë të tërhiqte forcat jashtë kufirit të vitit 1913. Siç njoftonte dhe zyra e shtypit në Paris, më 10 gusht 1920, në notën që delegacioni shqiptar u dërgoi Fuqive të Mëdha, lidhur me invadimin e Shqipërisë nga trupat serbe, citohej:

“Me gjithë sigurimet që qeveria shqiptare i kishte dhënë gjithmonë qeverisë jugosllave për dëshirën e saj të zjarrtë që të jetojë në paqe me të, më 10 gusht, trupat serbe invaduan befas territorin shqiptar në krahinat e Shkodrës, të Dibrës dhe të Elbasanit”.

Më poshtë theksohej:

¹⁵⁷ *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920...*, vëll. II, 438-439.

¹⁵⁸ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 118.

¹⁵⁹ AQSH, F. 149, Kryeministria, V. 1920, D. I-76, fl. 5.

¹⁶⁰ AQSH, F. 149, V. 1920, D. I-75, fl. 2.

¹⁶¹ AQSH, F. 149, V. 1920, D. I-76, fl. 13.

“Ato po avancojnë në thellësi të vendit, duke bombarduar fshatrat, duke shkatërruar çdo gjë në rrugën e tyre dhe duke përhapur tmerrin dhe vdekjen. Po të gjykojmë nga shfarosja sistematike që i është bërë popullsisë shqiptare në krahinat që i janë aneksuar Serbisë, si dhe nga forcat e mëdha e artileria, është e qartë se ky invadim është i paramenduar dhe ka për qëllim zhdukjen e popullit shqiptar dhe shfarosjen e racës sonë. Populli shqiptar i bën thirrje drejtësisë së lartë dhe dinjitetit të qeverisë së Beogradit të ndërhyjë që të ndalet ky agresion i pashembullt dhe ta shpëtojë nga katastrofa”.¹⁶²

Luftime të ashpra u zhvilluan veçanërisht në Luzni. Prefekti, major Ramiz Dibra, në letrën e datës 14 gusht 1920, dërguar Ministrisë së Punëve të Brendshme, jepte të dhëna për sulmet e ushtrisë serbe me forca të mëdha kundër karakollëve shqiptarë në Luzni, duke i rrethuar nga të tëra anët.

“Mbas 14 orë lufte të rreptë që u bë, thuhej në letër, ushtarët tonë, duke parë se fishekët u mbaruan dhe se lirimi i Luznisë ishte jo vetëm rreziku i Dibrës, por i gjithë Shqipërisë, u turrën me furi të madhe kundër serbëve e pas një përpjekjeje të fortë me bomba e bajoneta, u thyen keqas e u vunë në të ikur, të cilët u ndoqën deri në Dri prej fuqisë sonë. Në këtë përpjekje prej nesh u plagosën një oficer e tre gjandarë dhe i vrarë një gjandar, si dhe prej vullnetarëve tanë mbetën pesë të plagosur dhe i vrarë Dalip Koçi nga parijska e Dibrës. Nga forcat serbe u zunë rob dhjetë ushtarë, dhjetë barrë municion pushkësh franceze, një arkë me bomba, si dhe mbetën shumë ushtarë serbë të vrarë. Lufta u pri, por kjo ngjarje e sjellje e tmerrueshme dhe e papritur e serbëve ka shkaktuar një zemërim të madh e ka gërmuar mendimin revolucionar të popullit kundër paudhësisë serbe”.¹⁶³

Mbi gjendjen në krahinën e Dibrës dhe nevojën e ndërhyrjes së qeverisë njoftonte dhe Sadije Zogolli (e ëma e Ahmet Zogut - M.N.) në letrën e datës 14 gusht 1920, dërguar Kryeministrisë. Ajo shkruante:

“Në Dri dje ushtria serbe ka fillue pushkën me fuqinë kombëtare. Kështu krahina e Dibrës po fiket prej kësaj çështjeje, për arsye se populli i atyre krahinave, sado që ka dëshirë me i ndihmuar qeverisë, por mjerisht u mungojnë fishekët e të tjerë vegla (material lufte). Çetat serbofile gjenden në Qafë të Shtyllit dhe në mal të Allamanit. Pra, lutemi të keni kujdes të posaçëm mbi këtë çështje e të dërgoni sa më shpejt një sasi të mjaftueshme me municione se përndryshe krahina e Dibrës po merret në qafë e po fiket fare”.¹⁶⁴

Në kohën kur në Luzni zhvilloheshin luftime të ashpra me forcat serbe, në Arras u mblodh një kuvend i madh popullor me pjesëmarrjen e parisë dibrane, të pleqve dhe të 700- 800 burrave të tjerë, ndër të cilët përmenden Ramiz Dibra, Dine Bej Maqellara, Izet Bej Maqellara, Ramiz Daci, Jashar Erebara, Ismail Strazimiri,

¹⁶² *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920...*, vëll. II, 439.

¹⁶³ AQSH, F. 149, V. 1920, D. I-75, fl. 6-7.

¹⁶⁴ AQSH, F.149, V. 1920, D. I-75, fl. 5.

Shaqir Dema, Dine Dema, Riza Lusha, Dervish Lusha, Dine Hoxha, Murat Kaloshi etj. Kuvendi i Arrasit, siç u quajt ai, u mbajt më 13 gusht 1920 te vendi i quajtur Ferra e Pashës, afër Urës së Lushës.¹⁶⁵ Studiuesi Bajram Xhafa në librin e tij “Lufta e Dibrës 1920”, mes të tjerash ka shkruar:

“Ky Kuvend u mbajt në Arras për nevojat që diktonte lufta, për qëllime taktike e metodike e pse jo për sfidë ndaj agresorit pushtues dhe provokator”.¹⁶⁶

Mbajtja e Kuvendit në fshatin e lartpërmendur, sipas mendimit tonë, u bë për arsye se atje ishte përqendruar dhe prefektura e Drinit dhe i jepte kuvendit edhe rëndësi zyrtare, meqë Arrasi ishte në zonën e pushtuar nga jugosllavët. Në qendër të problemeve të biseduara ishte çështja e kryengritjes kundër ushtrisë jugosllave, me synim për ta detyruar Jugosllavinë të tërhiqej në kufijtë e vitit 1913 dhe, për rrjedhojë, të çlirohej edhe Dibra shqiptare. Krerët e Dibrës formuan një shtab lufte apo komitet lufte anëtarë të të cilit u bënë Ramiz Dibra, Ramiz Daci, Dine Maqellara, Isuf Xhelili, Jashar Erebara, Riza Lusha, Ismail Strazimiri, Destan Puca etj., me detyrë që të organizonte e të drejtonte forcat popullore dibrane në kryengritjen që po përgatitej. Komandant i Përgjithshëm, edhe pse nuk mori pjesë në këtë kuvend, u caktua Elez Isuf Ndreu.¹⁶⁷ Në këtë kuvend u morën një sërë vendimesh si zgjedhja e një komiteti luftarak për drejtimin e kryengritjes, organizimi dhe bashkërendimi mes fshatrave dhe krahinave i veprimeve të forcave kryengritëse kundër garnizoneve serbe të vendosura në trevën e Dibrës dhe rregullimi i furnizimit nga fshatrat me ushqim i forcave kryengritëse.¹⁶⁸

Sipas burimeve jugosllave, më 13 gusht në orën 7 të mbrëmjes, forcat shqiptare, kryesisht prej kolonës që vinte nga Arrasi, me një efektiv prej 450 vetash, të komanduar nga Dine Hoxha dhe Dine Beu, sulmuan trupat jugosllave, duke shënuar dhe fillimin e kryengritjes shqiptare.¹⁶⁹ Nga të njëjtat burime mësohet se, fuqitë shqiptare (xhandarët) gjatë mësymjes së tyre, më 13-15 gusht 1920, komandoheshin nga Ramiz Dibra, Elez Isufi, Dine Hoxha, kurse forcave kryengritëse vendore vullnetare, të cilat u ngritën në kryengritje me depërtimin e kolonave shqiptare dhe iu bashkuan atyre, u prinin Murat Kaloshi, Selim Noka, Mustafa Kurtishi dhe krerë të tjerë lokalë.¹⁷⁰

Të shtunën, më 14 gusht 1920, një ditë para shpërthimit të kryengritjes, prefekti R.Dibra i dërgoi një ultimatum komandës serbe, me të cilin e njoftonte se “po të mos liroheshin brenda 24 orëve tokat tona të grabituna me përdhuni, nuk do të mundeshim me e ndalë popullin që do të vërsulej me armë për me lirue vendin”.¹⁷¹

¹⁶⁵ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 137-138.

¹⁶⁶ *Po aty*, 138.

¹⁶⁷ B.Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 142.

¹⁶⁸ *Po aty*, 143.

¹⁶⁹ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 233.

¹⁷⁰ *Po aty*, 238-239.

¹⁷¹ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësimit të Shqipërisë...*, 104.

Po më 14 gusht, kur po dukej qartë se nuk kishte ndonjë përpjekje, u organizua një mbledhje e madhe në Dardhë, ku u vendos që të luftohej kundër forcave serbe për lirinë e vendit. Ushtria serbe ishte renditur si vijon: në Kala të Dodës kishte zënë vend një batalion që kishte dy topa e dy mitraloza, që nuk lëviznin, dhe shumë të tjerë lëvizorë. Një batalion tjetër me tre topa e pesë mitraloza të mëdhenj, që nuk lëviznin, e me shumë mitraloza të vegjël lëvizorë ishte pozicionuar në Shumbat. Edhe në Bërzhdan kishte zënë vend një batalion me të njëjtat pajisje luftarake si më sipër. Veç këtyre edhe në veri të Peshkopisë, mbi një kodër të lartë që quhet Kodra e Kabës, ndodheshin forca të tjera me topa e mitraloza. Mbi kodrën e Llazinës në jug të Peshkopisë ishte përqendruar fuqia më e madhe serbe me mjete luftarake më të plota.¹⁷²

Komandanti i Përgjithshëm i forcave kryengritëse, Elez Isufi emëroi drejtuesit në secilin nga këto pozicione. Osman Lita e sheh Halimi me fuqitë e veta rrethuan Kalanë e Dodës, Sufë Xhelili, Hysen Elez Isufi, Dervish Hima e Xhinoka me forcat e tyre rrethuan Shumbatin, ndërsa Dine Hoxha, Dan Leka e Murat Kaloshi (që u plagos) rrethuan Bërzhdanin, Peshkopinë e Llasinën.¹⁷³

Në mëngjesin e datës 15 gusht 1920, krisi pushka në Shumbat dhe, më pas, topi, pushka e mitralozi në çdo anë. Elez Isufi, që ndodhej në Arras, sapo dëgjoi gjëmimin e topave, urdhëroi forcat e veta të sulmonin, duke u prirë para me thirrjet: “Besa-besë bre burra, mos lini bre burra, bini burra!” etj. Pas luftimesh të përgjakshme armiku pësoi disfatë. Një major serb me gjashtë oficerë të tjerë dhe me dyqind e ca ushtarë u zunë të gjallë, të vdekurit ishin pa numër dhe vetëm pak veta mundën të iknin. Topat, mitralozat, armët, municionet, kuajt e mushkat mbetën në dorë të shqiptarëve. Mbas pak kohe nga ana e shqiptarëve u mor edhe Kalaja e Dodës, u kapën materiale lufte si dhe ranë robër një major, dy oficerë dhe dyqind e ca ushtarë. Nuk vonoi shumë kohë ra Bërzhdani. Në mesditë të gjitha llogoret ranë në dorë të shqiptarëve dhe në orën 9⁰⁰ u ngrit flamuri kombëtar në qendër të Dibrës, në Peshkopi.¹⁷⁴

Ismail Strazimiri, pjesëtar i shtabit drejtues të kryengritjes, në librin e tij “Lufta kundër pavarësimit të Shqipërisë (Kujtime historike)” shkruan se “lufta e nisur prej katundeve Shumbat e Arras, në mbrëmje mbaroi me ngadhnjimin e plotë të forcave shqiptare”. Ndër të tjera, ai vë në dukje:

“Ushtria pushtuese jugosllave ishte dëbuar përtej kufirit të 1913-ës, duke lënë qindra të vrarë (katër a pesëqind të vrarë), shumë robër (shtatë a tetëqind ushtarë të cilët më vonë i dërguan në Tiranë), mjaft armë e municione, të gjithë topat e mitralozat”.¹⁷⁵

¹⁷² Gazeta *Zani i Ri*, Letër, “Si u lirua Dibra”, nr. 5, Tiranë, 2 shtator 1920, 2.

¹⁷³ Po aty.

¹⁷⁴ Po aty.

¹⁷⁵ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësimit të Shqipërisë...*, 105.

Më 16 gusht 1920, forcat kryengritëse zunë kufirin e 1913-ës. Vetëm në kufi mbetën 50-60 ushtarë serbë. Megjithatë, forcat shqiptare nuk e kaluan asnjë hap kufirin e vitit 1913.¹⁷⁶ Më 16 gusht, kryengritësit shqiptarë arritën të depërtojnë deri në pozitat në perëndim të vijës Dyert e Korabit-Tanushaj- Shtegu i Zhirovnicës-Dibër.¹⁷⁷

Në luftimet, që u zhvilluan më 15 e 16 gusht, përveç 186 ushtarëve që u dërguan në Tiranë, u zunë robër edhe më se 300 ushtarë, që dita- ditës i gjenin të fshehur në kollomoqa (misërishte) e dushqe. Mbetën të vrarë 400 ushtarë e shumë të plagosur. Një sasi e madhe topash, mitralozash, bombash dhe materiale të tjera ranë në duart e popullit. Nga pala shqiptare pati vetëm 4 të vrarë dhe 3 veta të plagosur.¹⁷⁸

Në librin e tij, “Zona e pushtimit jugosllav 1918-1921”, studiuesi H. Purellku, shkruan:

“Gjatë 13-15 gushtit 1920 humbjet në njerëz dhe material ushtarak të trupave jugosllave ishin: të vrarë nënoficerë, dhjetarë dhe ushtarë 16 veta, të plagosur nënoficerë, dhjetarë dhe ushtarë ishin 115, të zënë rob nënoficerë, dhjetarë dhe ushtarë ishin 405, të zhdukur (të humbur) nënoficerë, dhjetarë dhe ushtarë ishin 69”.

¹⁷⁹

Edhe në jug të Dibrës, pas luftimeve të suksesshme, më 17 dhe 20 gusht 1920, forcat kryengritëse shqiptare depërtuan në Klenjë, në Trebisht dhe deri në Drinin e Zi. Këto forca arritën të çlironin krahinat deri në kufirin e vitit 1913.¹⁸⁰ “Qeveria e Arrasit”, me t’u çliruar Dibra, më 17 gusht e transferoi qendrën nga Arrasi në Peshkopi ku u vendosën zyrat e prefekturës dhe të xhandarmërisë.¹⁸¹

Paria e Dibrës, për t’i bërë ballë ofensivës së armikut, i vendosi forcat vullnetare dibrane në pikat kyçe të kufirit. Për të ruajtur kufirin nga ana e qytetit të Peshkopisë, në katundin Spas u vendosën Dine Hoxha me Ismail Strazimirin së bashku me 100 muhurrakë. Në majën e malit Skërtec u caktuan Miftar Kaloshi e Cen Bellova së bashku me 70- 80 veta, ndërsa në majat e maleve të Kalisit ishte vendosur Suf Xhelili me disa dardhjanë e reçjanë.¹⁸² Prefekti i Drinit, Ramiz Dibra, i kërkoi qeverisë shqiptare municion e të holla në mënyrë që të mbroheshin nga çdo kundërsulm që mund të ndërmerrenin forcat jugosllave, por ajo nuk iu përgjigj.¹⁸³

Qarqet ushtarake e politike në Beograd nuk u pajtuan me disfatën. Më 18 gusht 1920, ministri i Luftës, gjenerali Jovanoviç, urdhëroi komandën ushtarake të

¹⁷⁶ AQSH, F. 149, V. 1920, D. I-74, fl. 1.

¹⁷⁷ M. Murra, G. Zoto, H. Ndreu, *Elez Isufi...*, 82.

¹⁷⁸ AQSH, F. 149, V. 1920, D. I-74, fl. 1, 2.

¹⁷⁹ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 246.

¹⁸⁰ M. Murra, G. Zoto, H. Ndreu, *Elez Isufi...*, 82.

¹⁸¹ AQSH, F.149, V.1920, D.I-74, fl. 1.

¹⁸² I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësimit të Shqipërisë...*, 106-107.

¹⁸³ Po aty, 106.

qarkut të tretë në Shkup që të përgatiste kundërmësymjen me qëllim që të ripushtoheshin jo vetëm territoret që u çliruan nga forcat kryengritëse shqiptare, por të depërtohej në thellësi të vendit në drejtim të Tiranës nga tri anë: nga Dibra, nga Luma dhe nga Shkodra.¹⁸⁴

Armiku mendoj të sulmojë në befasi dhe, për këtë, si më të volitshme, shfrytëzoi festën e Bajramit, kohën që dibranët festonin ditën e shenjtë. Më 27 gusht 1920, kur ishte dita e dytë e Bajramit, ushtria jugosllave, që përbëhej nga 40 batalione, filloi të bombardonte Dibrën në të gjitha pozicionet shqiptare gjatë kufirit dhe pastaj nisi një ofensivë të përgjithshme. Forcat vullnetare dibrane që ndodheshin në malin Skërtec dhe ato të Suf Xhelilit në Kalis i bënë qëndresë të fortë ushtrisë jugosllave, duke i shkaktuar humbje të konsiderueshme dhe vetëm kur iu mbaruan fishekët u zbrapsën ngadalë. Mirëpo disa pika strategjike të kufirit ishin lënë pa roje, pasi forcat vullnetare kishin vajtur në shtëpi për të festuar ditën e Bajramit. Si rezultat forcat serbe të shumta në numër dhe të armatosura mirë e thyen qëndresën e forcave atdhetare dibrane.¹⁸⁵

Trupat jugosllave dogjën dhe shkatërruan me dhjetëra fshatra dhe masakruan banorët që nuk arritën të tërhiqeshin. Pak ditë pasi kishte pushuar lufta familjet që patën mundësi ose që ishin në gjendje për të ecur morën drejtimin për në Tiranë.¹⁸⁶ Lufta e Dibrës në gusht të vitit 1920 u karakterizua nga vullneti patriotik dibran dhe, ndonëse nuk u arrit kombinimi i duhur mes planeve të qeverisë dhe atyre të forcave dibrane, vullnetarët dibranë u përfshinë në një komandë drejtuese ushtarake.

Mirëpo qeveria jugosllave nuk u ndal as para të ashtuquajturës *vijë strategjike*. Ajo riorganizoi mbeturinat esatiste kudo që ishin, nga Dibra dhe Shqipëria e Mesme, për t'i hedhur në brendi të vendit. Këto banda, të drejtuara nga Taf Kaziu, Osman Mema etj., në fillim të shtatorit u turrën drejt Shqipërisë së Mesme. Me këto banda u bashkuan edhe disa reparte të fshehta dhe rusë të bardhë të Vrangelit. Forcat në fjalë iu afruan Tiranës, duke vënë në vështirësi të madhe shtetin shqiptar.¹⁸⁷ Luftime të ashpra u zhvilluan në zonën e Martaneshit. Atje, repartet dhe forcat qeveritare shqiptare, që kishin zënë Qafën e Murrës, arritën t'i zbrapsnin trupat jugosllave dhe bandat esatiste. Ato zunë fshatin Martanesh dhe teqenë e tij. Pas 9 orë luftimesh u zunë edhe Kaptina e Martaneshit dhe rrugët për në Elbasan dhe për në Tiranë dhe, më pas, dhe Qafa e Buallit. Me këto luftime forcat jugosllave u shtynë në vijën strategjike.¹⁸⁸

Trazirat e sjella nga autoritetet jugosllave përsëri nuk reshtën për të dobësuar qeverinë dhe shtetin shqiptar, për të nënshtruar popullsinë shqiptare në zonën jugosllave të pushtimit dhe më tej. Raportet e Ministrisë së Punëve të Brendshme e

¹⁸⁴ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 119.

¹⁸⁵ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësisë...*, 107-108.

¹⁸⁶ *Po aty*, 108.

¹⁸⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 170.

¹⁸⁸ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 120.

shpjegonin më mirë situatën përgjatë muajit tetor 1920 në krahinën e Matit, portë hyrëse për në brendësi të vendit.

Sipas këtyre raporteve, në fillim të tetorit 1920, “në Qafë të Murrës ana jonë zuri të gjitha ato pika strategjike të vitit 1918. Në Qafë të Buallit pas një bombardimi që armiku bëri për një orë e gjysmë pandërprerë e pasi dogji disa shtëpi e çliroi majën e Kallgjeqit, Qafën e Prushit e Majën e Dhoksit, ushtria jonë arriti me zënë të gjitha pikat strategjike të 1918. Në Martanesh ishte qetësi.¹⁸⁹ Ndërsa në ballë të luftës nga Martaneshi, armiku ka bombarduar majën e Ferrës me top, por nga ana jonë u thye”.¹⁹⁰ Gjithashtu “në mal të Dejës (afër malit të Zogollit) u bë një përpjekje e shkaktuar nga armiku, i cili u thye nga fuqitë tona. Edhe fuqija e Qafës së Murrës u lidh me fuqitë e Malit të Dejës.”¹⁹¹

Më 11 tetor 1920, ushtria kombëtare kishte arritur të zërë shkallën e Lezhës në Qafë Murrë, e cila ishte një pikë strategjike dhe me shumë rëndësi.¹⁹² Sipas informacioneve të Ministrisë së Punëve të Brendshme të datave 29- 30 tetor 1920, mes të tjerash thuhej:

“Në Qafë të Buallit, në mes të Bulqizës dhe të grykave të tjera, fuqija shqiptare kishte zënë Kepat e Ballgjait, që ishin një pozicion me shumë rëndësi. Në Martanesh e në Qafë të Buallit armiku kishte bombarduar me top. Në Lurë, një batalion serbësh me një çetë shqiptare, e komanduar nga Alush Aga Luma, ishte përleshur me ushtrinë shqiptare ku plasi pushka dhe ushtria shqiptare ishte duke qëndruar. Në Martanesh (në mëhallën Mullinzaj) mbas një luftimi për një orë e gjysmë, serbët ishin futur në këtë mëhallë dhe kishin djegur gjithçka. Por megjithëkëtë u tërhoqën prapë dhe fronti qëndroi në vend”.¹⁹³

Intervencioni jugosllav në tokat shqiptare gjatë verës dhe vjeshtës së vitit 1920 u shoqërua me një terror të egër kundër popullsisë vendase. Serbët therën 40 persona në katundin Sllatinë, ndërsa në katundin Dovolani të krahinës së Maqellarës vranë egërsisht dhe hodhën në një gropë 43 persona me hoxhën e katundit në krye. Pothuajse e gjithë Dibra u zbraz dhe u pushtua nga forcat serbe që vranë, plaçkitën dhe dogjën krejt katundet.¹⁹⁴ Sipas të dhënave të kohës, trupat pushtuese serbe në muajt shtator-tetor 1920 shkatërruan me dhjetëra mijëra shtëpi, vranë 738 persona civilë të pafajshëm dhe therën 65 mijë bagëti. Mithat Frashëri i paraqiti Lidhjes së Kombeve një raport, ku ndër të tjera, shkruhej:

“Në muajt gusht, shtator dhe tetor 1920 ushtritë serbe kanë sulmuar, plaçkitur e shkatërruar në themel ose pjesërisht 153 katunde shqiptare brenda kufijve në Malësinë e Shkodrës, të Dibrës dhe të Lumës. Ata kanë djegur të gjallë 312

¹⁸⁹ AQSH, F. 149, V. 1920, D. I-75, fl. 18.

¹⁹⁰ Po aty, fl. 22

¹⁹¹ Po aty, fl. 23.

¹⁹² AQSH, F.149, V.1920, D.I-75, fl. 25.

¹⁹³ Po aty, fl. 35-36.

¹⁹⁴ S. Vllamasi, *Ballafaqime politike në Shqipëri...*, 235.

persona, kanë djegur 6 603 shtëpi, 113 mullinj, 101 dyqane e magazina, 50 xhami, 18 teqe; kanë vrarë në mënyrë barbare 238 veta, 39 fëmijë të therur, kanë pushkatuar 200 të tjerë, kanë hedhur të gjallë në zjarr 500 vetë, prej të cilëve 146 gra dhe 91 fëmijë. Vodhën 37 072 krerë dele, 6 228 qe pune e lopë, 1 535 kuaj e 11 052 730 kv grurë”.¹⁹⁵

Ndërkohë për shkak të rrezikut të terrorit jugosllav u arratis edhe pjesa më e madhe e popullsisë vendase e fshatrave të prefekturës së Drinit, duke marrë me vete dhe pronën e vet të tundshme. Popullata largohej përpara invadimit të ushtrisë jugosllave dhe fshihej ndër male. Këta refugjatë (të shpërngulur nga vatrat e tyre) u sistemuan kryesisht në Mat. Pati edhe të tjerë që morën rrugën për në Tiranë, në Kavajë dhe në Durrës, një pjesë e të cilëve, më pas, u kthyen përsëri në trevën e Muhurit me shpresë se do t’u lejohej kthimi në vatrat e tyre. Kështu në nëntor të vitit 1920, vetëm në Lurë dhe në Muhur kishte rreth 1 000 refugjatë. Në këtë kohë, sipas evidencës së organeve policore jugosllave, numri i refugjatëve shqiptarë nga viset e ripushtuara arrinte deri në 7 000 veta.¹⁹⁶ Sipas burimeve shqiptare të kohës, numri i refugjatëve nga zonat e luftimeve gjatë gushtit e shtatorit mbërrinte në rreth 40 000 veta, nga të cilët rreth 35 000 ishin vetëm nga zonat e Dibrës së Vogël (Peshkopi).¹⁹⁷ Numri më i madh i tyre ishte zhvendosur në brendi të shtetit shqiptar, kurse përgjatë vijës së demarkacionit kishte rreth 3 000 refugjatë.¹⁹⁸

Qëndrimi i fuqive evropiane ndaj veprimeve agresive jugosllave linte për të dëshiruar. Kështu konfliktet dhe mosmarrëveshjet me shtetin serbo-kroato-sllloven u bënë të qartë shqiptarëve se kishin nevojë për një mbrojtje ndërkombëtare kundër fqinjëve më të fuqishëm dhe agresivë, gjë që mund të ndikonte dhe në zgjidhjen e konflikteve të armatosura me fqinjin verior. Këtë mund ta ofronte Lidhja e Kombeve me qendër në Gjenevë. Kërkesa e paraqitur nga Shqipëria më 2 tetor 1920 për pranimin në këtë organizatë ishte kundërshtuar me arsyetimin se ende nuk ishte përcaktuar një vijë përfundimtare kufiri. Më në fund, më 17 dhjetor 1920, Shqipëria u pranua si anëtare me të drejta të plota në Lidhjen e Kombeve.¹⁹⁹

Shteti i ri shqiptar kishte nevojë të forconte institucionet e tij dhe përgjithësisht të përtërihej si organizëm shtetëror. Ishte bërë i domosdoshëm demokratizimi i jetës së vendit në rrafshin politik, legjislativ, ekonomik, shoqëror etj. Zgjedhjet e para parlamentare në Shqipërinë e pavarur, që nisën në janar të vitit 1921 dhe përfunduan në prill, shënuan një hap para në rrugën e ndërtimit të një shteti me institucione të zgjedhura. Projektligji për zgjedhjen e deputetëve, që u përgatit nga qeveria e Iljaz Vrionit në dhjetor të vitit 1920, një muaj pasi kishte zëvendësuar qeverinë e Sulejman Delvinës, u miratua me dekret të Këshillit të Lartë dhe u

¹⁹⁵ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 173-174.

¹⁹⁶ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 317-318.

¹⁹⁷ *Po aty*, 318.

¹⁹⁸ *Po aty*, 318-319.

¹⁹⁹ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 171.

shndërrua në ligj. Pas shpalljes së tij filloi fushata e zgjedhjeve gjatë së cilës u dalluan dy grupe politike kryesore: Partia Popullore (e formuar më 10 tetor 1920), e cila drejtohej nga Fan Noli dhe Partia Përparimtare (e formuar më 21 nëntor 1920), që kryesohej nga Mehdi Frashëri. Ato nuk ishin parti të mirëfillta në kuptimin e plotë të fjalës, por bashkime njerëzish që e kishin ndjerë nevojën të dilnin së bashku në fushatën zgjedhore.²⁰⁰ Në prefekturën e Drinit (Peshkopisë) një pjesë e popullsisë nuk kishte marrë pjesë në votime për shkak se vendi ishte pushtuar nga ushtritë serbe.²⁰¹ Në përfundim të votimeve në Këshillin Kombëtar u zgjodhën 78 deputetë. Nga votimet në Dibër dolën këta deputetë: Avni Gjilani, Gani Strazimiri, Hoxhë Kadriu (Partia Përparimtare), Hasan Prishtina (Partia Përparimtare), Iljaz Vrioni (Partia Përparimtare), Irfan Ohri, Kristo Floqi (Partia Përparimtare), Kristo Dako (Partia Përparimtare), Ramiz Daci (Partia Përparimtare), Selahudin Shkoza (Partia Përparimtare).²⁰² Këshilli Kombëtar i hapi punimet më 21 prill 1921. Deputetët e prefekturës së Drinit u pranuan në mbledhjen e 7 majit 1921.²⁰³ Prefekturën e Dibrës e përfaqësonin deputetët Hoxhë Kadriu dhe Hasan Prishtina, që qenë figurat kryesore në Komitetin “Mbrotja Kombëtare e Kosovës”, kryetar i së cilës ishte H. Kadriu. Qëllimi kryesor i këtij Komiteti ishte bashkimi i Kosovës, i Dibrës dhe i çdo vendi tjetër, ku flitej shqip, me Shqipërinë. Madje dhe vula e parë e këtij Komiteti firmonte: “Komiteti i Mbrotjes Kombëtare të Kosovës e Dibrës”.²⁰⁴

Ndonëse shteti shqiptar u pranua në Lidhjen e Kombeve, ai ndeshi përsëri pengesa të mëdha në rrugën për stabilizimin e tij. Qeveria e Iljaz Vrionit dërgoi në maj të vitit 1921 një delegacion në Beograd për të normalizuar marrëdhëniet me Jugosllavinë. Delegacioni shqiptar i propozoi palës jugosllave përfundimin e një marrëveshjeje dypalëshe që parashikonte njohjen nga qeveria e Beogradit të pavarësisë së Shqipërisë në kufijtë e vitit 1913 dhe, për rrjedhojë, tërheqjen e trupave të saj nga territoret e pushtuara shqiptare. Gjithashtu, parashikohej angazhimi i qeverisë shqiptare që të ruante asnjërinë e saj dhe të mos nënshkruante asnjë traktat mbrojtës ose sulmi me ndonjë shtet tjetër. Me vendosjen e marrëdhënieve diplomatike midis dy shteteve, qeveria shqiptare angazhohej të përfundonte një traktat tregtar dhe një konventë doganore mbi baza reciprociteti. Ndërsa nga qeveria jugosllave u propozua krijimi i një aleance ushtarake dhe miratimi i një projekti për krijimin e një federate ndërmjet të dy vendeve.²⁰⁵ Edhe pse u bënë përpjekje për zgjidhjen e këtyre problemeve me rrugë paqësore, bisedimet u mbyllën pa rezultat.

E detyruar nga rrethanat e mësipërme qeveria shqiptare vendosi ta shtrojë çështjen në Lidhjen e Kombeve. Më 29 prill dhe më 21 qershor 1921, ajo i kërkoi kësaj organizate që të rinjiheshin kufijtë e vitit 1913, si dhe ndikimin e saj për

²⁰⁰ *Po aty*, 178-179.

²⁰¹ *Po aty*, 183.

²⁰² K. Dervishi, *Historia e Shtetit Shqiptar...*, 128.

²⁰³ *Po aty*, 130-131.

²⁰⁴ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 83.

²⁰⁵ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 172.

tërheqjen e forcave jugosllave dhe atyre greke nga trojet e shtetit shqiptar të vitit 1913.²⁰⁶ Këshilli i Lidhjes së Kombeve nuk i dha shtjellim ankesës shqiptare, por e përcolli në komisionin e ekspertëve dhe në Konferencën e Ambasadorëve në Paris ku për disa muaj rresht po zhvilloheshin debate pa arritur në një zgjidhje të problemit.²⁰⁷

Jugosllavia vazhdoi të ndiqte rrugën e konflikteve dhe të politikës që nxiste dhe përkrahte elementët me prirje separatiste siç ishte dhe kapedani i Mirditës, Gjon Marka Gjoni, etjen për pushtet të të cilit, autoritetet jugosllave e përdorën për të realizuar planet e tyre në Shqipëri. Në këtë kontekst, politika jugosllave kontaktin drejtpërdrejtë dhe konfrontimin e parë do ta kishte me Dibrën, me territoret dhe popullsinë e saj. Rruga më e përshtatshme e kalimit për në Mirditë ishte pikërisht ajo nëpërmjet Dibrës së Poshtme ku ishin vendosur forcat ushtarake jugosllave. Mirdita kishte një pozitë të favorshme për sulmet e forcave serbe në brendësi të shtetit shqiptar. Vetëm Lura e ndante atë nga Dibra e Poshtme ku në brigjet e Drinit të Zi vazhdonin të qëndronin forcat e ushtrisë jugosllave.

Në letrën që Elez Isufi i dërgonte Ministrisë së Punëve të Brendshme në prill të vitit 1920, ndër të tjera, thuhej:

“Lura kishte rëndësi të madhe e cila ishte ndërmjet Lumës, Dibrës, Matit dhe Mirditës.²⁰⁸ Në Lanë të Lurës, ku kishte ngritur shtabin e qëndresës, Elez Isufi me patriotë të tjerë dibranë ishte bërë një pengesë serioze për lidhjen dhe bashkimin e forcave serbe të Dibrës me Mirditën. Autoritetet serbe grumbulluan forcat esatiste prej afro 2 000 vetash civilë të drejtuara nga krerët Halit Lleshi, Tafë Kaziu e Selim Noka për Dibrën dhe Alush Agë Luma e Miftar Selmani për Lumën, për t’i dërguar në ndihmë të Mirditës. Ato u nisën në drejtim të Lurës, me synim që, më pas, të kalonin në Mirditë”.²⁰⁹

Gjon Marka Gjoni, i ndihmuar financiarisht nga qeveria e Beogradit, në fund të qershorit organizoi një kryengritje kundër shtetit shqiptar, por shumica e popullsisë së Mirditës me gjithë pakënaqësinë që kishin ndaj qeverisë së Tiranës, nuk e pasuan kapedanin, i cili pas dy javësh u detyrua të arratisej në Jugosllavi. Disfatën më të rëndë ai e pësoi në Shkallën e Gjonit nga batalioni i Drinit, i formuar me rezervistë dhe vullnetarë dibranë nën komandën e Ali Rizajt.²¹⁰ Pa mbështetjen e dëshiruar në Mirditë dhe i kundërshtuar nga forcat atdhetare, Gjon Marka Gjoni u detyrua të kthehej në Jugosllavi (Prizren) ku, sipas këshillave të autoriteteve të Beogradit, shpalli Republikën e Mirditës, më 17 korrik 1921.²¹¹

Jugosllavët vunë në shërbim të Gjon Marka Gjoni mbeturinat e forcave esatiste, ushtarë e oficerë jugosllavë të pajisur me artileri dhe bjellogardistë rusë të

²⁰⁶ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 172.

²⁰⁷ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 132.

²⁰⁸ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 195.

²⁰⁹ *Po aty*, 196-197.

²¹⁰ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 363-364.

²¹¹ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 173.

strehuar në Jugosllavi. I mbështetur nga këto forca ai u hodh përsëri në Mirditë dhe sulmoi forcat qeveritare.

Përforcimet ushtarake të qeverisë ishin të domosdoshme në pikat strategjike për në brendësi të Mirditës gjë që reflektohet në një sërë raportesh qeveritare. Ato evidentonin se “Taf Kaziu bashkë me Halit Lleshin nga Arrasi kishin dalë në Lurë në Qafë Gëlqere. Populli i Lurës ka luftuar dhe janë vra dy vetë. Qëllimi i tyre është që të hyjnë në Mirditë, të bashkohen me popullin e atjeshëm dhe të bëjnë një revolucion”. Kjo lëvizje e Taf Kaziut, sipas sugjerimit të nënkolonel Ali Kosturit, më 1 gusht 1921, ishte e nevojshme, prandaj Ministria e Luftës duhej të dërgonte në Lurë një fuqi të veçantë ushtarësh ose vullnetarë.²¹²

Kurse në raportin e datës 3 gusht 1921 që Ministria e Luftës i dërgonte zyrës së Shtabit Madhnor, ndër të tjera thuhej:

“Në Lurë përpos fuqisë që është nisur nga komanda e operacionit ka për t’u dërguar fuqi edhe në anën e Matit. Ushtria serbe është duke mësyje e nëpërmjet komitave të vet është duke bërë trazira kundër qeverisë sonë. Lutemi për këtë shkak që të ndërmjetësoni pranë Ministrisë së Punëve të Jashtme që të merren masat me anën e diplomacisë kundrejt sjelljes së ushtrisë serbe”.²¹³

Për të shmangur riorganizimin e forcave esatiste, më 10 gusht ushtria kombëtare bashkë me vullnetarët sulmoi nga Grykë Noka e Kodër Leshe edhe në Arras. Sulmi që i furishëm dhe i shpejtë, gjë që i detyroi mercenarët të tërhiqeshin, duke kaluar Drinin e Zi. Me urdhër të qeverisë batalioni i Drinit nuk i ndoqi më tej ata për të mos shkaktuar ndonjë konflikt të drejtpërdrejtë me ushtrinë serbe. Gjithashtu, po me urdhër të qeverisë, batalioni duhej të kthehej për të thyer rebelimin e Gjon Marka Gjonit në Mirditë.²¹⁴

Në fillim të shtatorit qeveria e Iljaz Vrionit e përqendroi vëmendjen e saj kryesisht në Lidhjen e Kombeve. Në emër të qeverisë shqiptare, Noli paraqiti një memorandum në rendin e ditës së punimeve të Këshillit të Lidhjes së Kombeve, që filluan më 2 shtator, me anë të të cilit akuzonte qeverinë jugosllave për organizimin e revoltës së Mirditës dhe për përgatitjen e një agresioni të ri në Shqipërinë Veriore. Ai kërkoi që qeveria jugosllave të ndërpriste provokacionet dhe të tërhiqte trupat e saj nga territoret shqiptare të pushtuara ilegalisht.²¹⁵

Ndërkohë që Konferenca e Ambasadorëve pritej të jepte vendimet e saj për çështjen e kufijve të Shqipërisë, qeveria e Beogradit vendosi të ndërmernte një agresion të ri në tokat e shtetit shqiptar. Ministria e Punëve të Brendshme, në bazë të telegramit që kishte marrë nga Komanda e operacionit në Mirditë, si dhe nga

²¹² AMPJ, V. 1921, D. 51, fl. 128.

²¹³ Po aty, fl. 129.

²¹⁴ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 199.

²¹⁵ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 135.

nënprefektura e Matit, më 10 shtator 1921, lajmëronte Ministrinë e Punëve të Jashtme:

“Serbët në një numër të madh i kanë falur dhe i kanë shti të luftojnë kundër ushtrisë sonë më se 300 të arratisur të Kosovës, bashkërisht me Marka Gjonin e shokët e tij dhe në anën tjetër, në Dibër të Vogël, kanë sjellë një top të madh dhe kanë shtuar fuqinë ushtarake. Këto përgatitje tregojnë qartazi se serbët duan të bëjnë ngatërresa të tjera në kufi”.²¹⁶

Më 14 shtator 1921, në vendin e quajtur Reth-Kale buzë Drinit, Tafë Kaziu mbledhi forcat e tij mercenare dhe kërcënonte popullsinë që të mblidhej e t'i bindej atij.²¹⁷

Më 17 shtator 1921, komanda jugosllave dha ultimatumin që brenda 24 orëve të liroheshin nga forcat shqiptare katundet Muhurr, Arras, Senjat, Grykë, Dardha dhe Mali i Lurës, pra, rruga që të çonte për në Mirditë. Pala jugosllave kishte për qëllim t'i sundonte këto pika të rëndësishme strategjike për të lehtësuar hedhjen e çetave mercenare në territorin shqiptar të kontrolluar nga qeveria shqiptare. Mirëpo komandanti i operacionit, kapiten Ibrahim Prishtina, ishte i vendosur që të mos i lëshonte këto vise pa luftë, ndaj dhe kërkoi nga Ministria e Punëve të Brendshme që ajo të ndërmerre *masat e nevojshme*.²¹⁸

Pas ultimatumit, pasoi sulmi jugosllav, fillimisht me mercenarët, për t'u hapur rrugë trupave të rregullta. Më 18 shtator 1921, ushtria jugosllave filloi bombardimin në katundet Muhurr e Arras dhe në disa krahina të tjera që gjendeshin larg Drinit. Shumë mercenarë mësynë dhe hynë në Arras dhe në Muhurr.²¹⁹ Kurse, më 19 shtator 1921, ajo filloi mësymjen në Dardhë dhe në Reç. Më 20 shtator 1921, trupat jugosllave kaluan Drinin e Zi dhe dogjën shtëpitë në fshatrat Arras dhe Qidhnë.²²⁰ Ndërsa më datë 21 shtator 1921, sapo zbardhi dita, me dy baonë (njësi detashmenti- M.N.) dhe me 1 500 civilë forcat jugosllave mësynë nga malet Arras me drejtim Lanë Lurën, hodhën shumë gjyle, duke u shkaktuar kryengritësve shqiptarë disa të vdekur. Në mbrëmje forcat shqiptare kaluan në kundërmësymje, ku pati shumë të vdekur e të plagosur nga ana e forcave jugosllave, të cilave u zunë edhe materiale lufte. Forcat armike kaluan Drinin.²²¹ Luftimet më të rrepta u bënë nga ana e Arrasit, sepse forcat jugosllave donin të mbërrinin në Lurë si rruga më e shkurtër dhe më e përshtatshme, për të shkuar në Mirditë, prandaj trupat armike i kishin zaptuar më parë Arrasin e viset rreth këtij fshati.²²²

²¹⁶ AMPJ, V.1921, D. 51, fl. 197.

²¹⁷ Po aty, fl. 217.

²¹⁸ Po aty, fl. 222.

²¹⁹ Po aty, fl. 276.

²²⁰ Po aty, fl. 233.

²²¹ Po aty, fl. 257.

²²² AMPJ, V. 1921, D. 51, fl. 441.

Në telegramin e datës 28 shtator 1921, që Elez Isufi i dërgonte Ministrisë së Luftës, mes të tjerash, thuhej:

“Që më 24 shtator 1921 nuk ka ngjarje në front. Serbia bashkë me komitat (mercenarët) deri në Arras u tërhoqën dhe kaluan përtej Drinit”.²²³

Përballë shtimit të veprimeve agresive të Beogradit, Lidhja e Kombeve vazhdonte ritualin procedural të diskutimeve dhe të rezolutave. Më 26 shtator, Komisioni i Gjashtë miratoi një rezolutë drejtuar Asamblesë së Lidhjes ku, ndër të tjera, kërkonte që Këshilli i saj të emëronte një komision prej tre anëtarësh të paanshëm që të shkonte në Shqipëri për të hetuar gjendjen në vend dhe për të ndaluar turbullirat në kufirin shqiptar. Me rezolutën e saj të 3 tetorit 1921, Asambleja e ngarkoi Këshillin e Lidhjes që të formonte këtë komision, i cili, përfundimisht, u krijua më 6 tetor.²²⁴

Në këtë situatë me qëllim që të aneksonte “pikat strategjike” (ku Mbretëria Serbo-Kroate-Sllovene) mbante të okupuar zonat në lindje “të kufirit strategjik” Qafë-Langë, Qafë-Buall, Qafë-Murrë, Lanë-Lurë), përpara se të ridefinoheshin kufijtë e shtetit shqiptar nga Fuqitë e Mëdha, që nga fillimi i tetorit 1921, u intensifikuan provokimet jugosllave midis forcave shqiptare dhe forcave mercenare e ushtarake jugosllave përgjatë vijës së demarkacionit. Sipas shtypit jugosllav, më 5 tetor 1921, kishte pasur shkëmbim zjarri rreth malit të Muhurrit, në “kufi” kah fshatrat Gryka, Gezina, Vajmadhe ku forcat serbe kishin zënë rob disa veta nga ushtria shqiptare.²²⁵

Ndërkohë qeveria shqiptare iu përgjigj kapiten Ali Riza Prishtinës për kërkesën e tij, duke i shkruar:

“Miqte zyrtarë e privatë të përjashtëm të shtetit tonë na rekomandojnë në interes të atdheut të mos shkaktohet prej nesh asnjë ngjarje në kufi të atjeshëm. Prandaj jeni të porositur që, duke biseduar edhe me të ndershmin z. Elez Isuf Agën të merrni të tërë masat e duhura e të nevojshme për të mos i dhënë shkak prej ushtrisë kombëtare ndonjë ngjarje të pangjashme lufte, por të jetë gati ushtria jonë për me i bërë ballë çdo sulmi të armikut”.²²⁶

Në momentin kur Fuqitë e Mëdha do të vendosnin mbi caktimin e kufijve të shtetit shqiptar, pala jugosllave në fillim të tetorit 1921, vazhdoi përqendrimin intensiv të trupave të saj, që të ishte në gjendje për ta mbrojtur me forcë vijën strategjike në Shqipëri. Grup Komandanti, kapiten H. Peja, në njoftimin e datës 7 tetor 1921 drejtuar Ministrisë së Luftës, përmendte:

“Serbia është duke u përgatitur për një lëvizje të re. Dy puke (regjimente) kanë ardhur në Shehër (Dibra e Madhe - M.N.). Një puke prej këtyre është nisur dhe ka arritur në Zërqa. Prej kësaj fuqie një batalion do të dërgohet në Bulqizë e të tjerët

²²³ *Po aty*, fl. 263.

²²⁴ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 137-138.

²²⁵ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 352, 366.

²²⁶ *AQSH*, F. 149, V. 1921, D. I-257, fl. 4.

janë dërguar në Arras. Të merren masat si në municion ashtu dhe në fuqi, ose ushtarët që gjenden në Tiranë të dërgohen sa më shpejt, se kuptohet që armiku ka mendime për me zënë kufirin e 1918”.²²⁷

Gjithashtu jugosllavët kishin nxitur edhe Taf Kaziun dhe Halit Lleshin, që të ndiqnin forcat shqiptare përgjatë vijës së demarkacionit.²²⁸

Revanshi i trupave serbe po përparonte furishëm në Shqipëri. Këto trupa po përgatiteshin për ofensiva të reja që të sulmonin Lurën dhe Mirditën. Për këtë kishin sjellë e po sillnin forca, topa e materiale në rrugën e Prizrenit, në Lumë kundër Urës së Vezirit dhe në Kala të Dodës kundër Lurës. Natën, duke u gdhirë 7 tetori i vitit 1921, armiku mësyu krahun e djathtë të forcave shqiptare, me të cilat zhvilloi një luftë të rreptë, që vazhdoi deri në orën tre të mëngjesit. Murat Kaloshi u spraps dhe shkoi në Pelaj e në Qafë të Vangut, ndërsa Muhurri dhe Sinjati ranë përsëri në duart e armikut.²²⁹

Në një letër që Elez Isufi i drejtonte qeverisë shqiptare, më 8 tetor 1921, midis të tjerash, shkruante:

“Forcat shqiptare janë shumë më të pakta në krahasim me ato të armikut, por dhe të pajisura shumë dobët me armatime. Nuk më vjen keq se atdheu im i dashur sot po shkon, por më vjen keq se ngela pa atdhe e pa namuz. Fuqitë e Mëdha nuk u mallëngjyen fare nga ankimet e vajtimet e të varfërit shqiptar. Perëndija na ndihmohftë me faqe të bardhë”.²³⁰

Ndërsa, më 13 tetor 1921, nënprefektura e Matit njoftonte Ministrinë e Punëve të Brendshme si më poshtë: `

“Në Lis dëgjoheshin të shtënat e topave të armikut në mënyrë të jashtzakonshme. Serbia nga ana e Peshkopisë kishte nisur dy puka (regjimente) ushtrie për të mësyë Lanën e Lurës. Një pukë ushtrie flitej se do ta dërgonte bashkë me Taf Kaziun në Qafë Murrë, kurse një pukë tjetër ishte duke e nisur në Qafë Buall me Halit Lleshin. Serbia kishte sjellë shumë fuqi në Dibër”.²³¹

Jugosllavia përdorte dhe kërcënimet si taktikë për nënshttrimin e shqiptarëve. Në katundet Muhurr, Qidhën e Sinjat ajo i kishte porositur banorët se si duhej të përgjigjeshin kur të vinte kontrolli (bëhet fjalë për komisionin e ngarkuar nga Këshilli i Lidhjes së Kombeve për të hetuar gjendjen në vend) dhe t’i pyeste ata.

²²⁷ AMPJ, V. 1921, D. 51, fl. 289.

²²⁸ AQSH, F. 152 (Ministria e Punëve të Brendshme), V. 1921, D. 69, fl. 1.

²²⁹ AMPJ, V. 1921, D. 51, fl. 294-295.

²³⁰ Po aty, fl. 295.

²³¹ Po aty, fl. 305

“Medoemos duhet me thënë se jemi partia e Esat Pashës, se ndryshe jeni keq”. Këtë përgjigje kërkonin serbët prej tyre, sipas njoftimit të nënprefekturës së Matit, më 13 tetor.²³²

Jugosllavët e nisën ofensivën ushtarake në javën e fundit të tetorit 1921 me bombardimin nga Ura e Vezirit e gjer në Lurë. Pas dy ditëve filluan mësymjen edhe kundër Lurës e sidomos kundër Lanë Lurës. Me një batalion të rregullt të pajisur me topa, mitraloza dhe me forcat e Halit Lleshit, trupat jugosllave mësynë kundër një detashmenti shqiptar në Sharë të Zogollit, që ishte vendosur për të ruajtur rrugën Mat (Lis) - Lurë, ku bëhej transporti i ushqimit dhe i municionit të forcave shqiptare që ndodheshin nga Lura e deri te Ura e Vezirit.²³³ Sipas burimeve dokumentare, katundet e okupuara rishtazi nga trupat jugosllave ishin: Arrasi, Muhurri, Bulaçi, Vajmadhe, Mustafaj, Sina e Sipërme dhe Sina e Poshtme.²³⁴

Më 27 tetor 1921, pas bombardimit mbi një lugore të Sharës së Zogollit dhe të fronteve të Kuritës, trupat serbe të përbëra prej dy baonëve (regjimente) dhe afro 600 vullnetarëve mësynë mbi pozicionin e Zogollit. Sipas burimeve të mësipërme, “pas dy orësh luftimesh armiku ka ra në Sharë”.²³⁵

Trupat jugosllave, pasi morën vijën e demarkacionit në fund të tetorit 1921, ishin ndalur aty.²³⁶

Pavarësisht epërsisë së tyre, forcat jugosllave që, me marrjen e Lurës synonin të hapen rruga në thellësi të vendit, nuk i demoralizuan forcat atdhetare por e nxitën më tepër popullin shqiptar t’u bënte ballë duke vazhduar kundërmësymjet. Aty nga 2 nëntori i vitit 1921, Kurt Agë Kadiu liroi me forcat e tij Shkallën e Dëshëve (Deja e Macukullit) dhe u tërhoq pa rezistencë. Në ndihmë të trupave qeveritare u nisën drejt Macukullit forca të tjera me vullnetarë matjanë. Nënprefekti i Matit njoftonte Ministrinë e Punëve të Brendshme:

“Sul Kurti me parësinë e Prellit dhe me 100 vullnetarë u bashkuan me fuqinë qeveritare në Macukull. Dule bej Buzhiqi me 40 vetë u nis për në front te Dine Hoxha. Forcat armike kanë bombarduar me top Macukullin dhe Butrojn”.²³⁷

Qeveria e re shqiptare, që kishte ardhur në fuqi, më 19 tetor 1921, iu drejtua edhe një herë tjetër Fuqive të Mëdha dhe Lidhjes së Kombeve që të ndërhyjnë në Beograd. Kryeministri britanik, Llojd Xhorxhi, më 7 nëntor 1921, i dërgoi sekretarit të Përgjithshëm të Lidhjes së Kombeve një notë ku thuhej:

“Meqenëse përparimi i vazhdueshëm i trupave jugosllave në Shqipëri është i një natyre që mund të turbullojë paqen ndërkombëtare, qeveria britanike dëshiron të

²³² AMPJ, V.1921, D.51, fl. 334.

²³³ Po aty, fl. 448.

²³⁴ Po aty, fl. 345.

²³⁵ AQSH, F. 149, V. 1921, D. I-338, fl. 2.

²³⁶ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 371.

²³⁷ AMPJ, V. 1921, D. 51, fl. 359.

tërheqë vëmendjen e Këshillit mbi këtë fakt dhe u lutet që të merrni masat për thirrjen e Këshillit me qëllim që të studiojë gjendjen dhe të vijë në marrëveshje mbi masat që duhen marrë sipas nenit 16, në rast se qeveria Serbo-Kroate-Sllovene do të refuzonte zbatimin e detyrimeve që i imponon fakti”.²³⁸

Ndërhyrja e qeverisë angleze në Lidhjen e Kombeve u bë në një kohë kur Konferenca e Ambasadorëve, e caktuar për të përfunduar çështjen e kufijve, kishte mbaruar punë dhe, më 9 nëntor 1921, shpalli vendimet e saj:

Në vendimin e parë pranohej “rektifikimi” i kufijve shqiptarë në favor të Jugosllavisë,²³⁹ duke i kaluar kësaj një pjesë të krahinës së Lumës, të Hasit dhe të Gollobordës, me një popullsi shqiptare prej disa dhjetëra mijë vetash.²⁴⁰ Në përfundim dhe në juglindje të Dibrës u bë rektifikimi i vijës së kufirit shqiptar në dobi të Mbretërisë Serbo-Kroate-Sllovene dhe e gjithë rruga Dibër-Strugë i mbetej Jugosllavisë. Konferenca vendosi të formohej një komision me përfaqësues të Britanisë së Madhe, të Francës, të Italisë dhe të Japonisë, që përbënin katër fuqitë nënshkruese, për shënimin e vijës së kufirit në terren.²⁴¹ Ndërsa vendimi tjetër sanksiononte ruajtjen e pavarësisë dhe të sovranitetit të Shqipërisë, por duke i njohur Italisë një pozitë të veçantë. Në këtë vendim thuhej se dhunimi i kufijve apo i pavarësisë së Shqipërisë “mund të përbënte një kërcënim për sigurimin strategjik të Italisë”, prandaj, në rast se Shqipëria nuk do të kishte mundësi të ruante tërësinë e vet tokësore, ajo mund t’i drejtohej për ndihmë Lidhjes së Kombeve, e cila do t’i rekomandonte Këshillit të saj që t’ia besonte Italisë rivendosjen e kufijve të Shqipërisë. Po kështu do të veprohej dhe në rast se kërcënohej “pavarësia ekonomike e Shqipërisë”.²⁴²

Deputetët e Drinit reagues ndaj vendimeve që Konferenca e Ambasadorëve shpalli më 9 nëntor. Në shenjë proteste ata iu drejtuan qeverisë shqiptare si më poshtë:

“Konferenca e Ambasadorëve me vendimin e padrejtë që bëri, duke kapërcyer kufijtë e 1913 dhe duke i dhënë Jugosllavisë gjithë Gorën, gjysmën e Lumës, të Hasit si dhe një pjesë të Gollobordës le nën thonjtë e gjakshëm të serbëve 50 000- 60 000 nga vëllezërit tanë. Ne protestojmë kundrejt këtij vendimi ku qeveria shqiptare pranoi që territoret e lartpërmendura t’i shkëputen shtetit shqiptar”.²⁴³

Më 19 nëntor 1921, Këshilli i Lidhjes së Kombeve miratoi rezolutën, sipas së cilës, Mbretërisë Serbo-Kroate-Sllovene i kërkohet të tërhiqte menjëherë forcat e saj ushtarake nga territori i Shqipërisë brenda kufijve të përcaktuar në vitin 1913 dhe të ripohuar në vendimin e Konferencës së Ambasadorëve, më 9 nëntor 1921.²⁴⁴

²³⁸ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 139-140.

²³⁹ *Po aty*, 140.

²⁴⁰ V. Duka, *Histori e Shqipërisë...*, 135.

²⁴¹ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 373-374.

²⁴² V. Duka, *Histori e Shqipërisë...*, 135.

²⁴³ AQSH, F. 149, V. 1920, D. I-72, fl. 1.

²⁴⁴ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 141.

Nga mesi i nëntorit 1921, trupat jugosllave ndodheshin në Qafë Bulqizë (Buall - M.N.), në Qafë Murrë e në Lanë të Lurës. Pas ripushtimit sërish të viseve shqiptare të vitit 1913, autoritetet jugosllave riorganizuan administratën e tyre dhe xhandarmërinë në ato vise. Me këtë rast vazhduan përsëri reprezaljet dhe terrori serb mbi popullatën e Arrasit, të Dardhës e të Reçit, të cilëve u rrëmbyen bagëtinë (500-600 kokë) dhe iu shkatërruan çatinë më shumë se 100 shtëpive.²⁴⁵

Gjithashtu mbi gjendjen e kufirit, më datën 14 nëntor 1921, i raportonte Ministrisë së Luftës edhe komandanti i kufirit të Lemit, major Meleq Frashëri, i cili, ndër të tjera, shkruante:

“Serbia nga Lana e Lurës është larguar dhe ka lënë vetëm një patrullë të vogël në Qafë të Gëlqeres. Në anën e veriut të Reçit ka lënë 300 ushtarë. Në Dardhë e në majë të Dardhës ndodhen 1 000 ushtarë e në brigjet e Gurit të Cukës 300 (pranë katundit Mustafa të Dibrës). Katër baonë serb, më datën 10 nëntor 1921, janë larguar prej viseve që kishin shkelur këtë Drinit dhe janë mbledhur me 6 topa përtej Drinit, duke shkuar për në Prizren. Serbët, në këto vise që po lirojnë, kanë grabitur më tepër se 500 bagëti, kanë marrë dhe gjithë bereqetin e Dardhës dhe të Reçit”.²⁴⁶

Trupat jugosllave ngado që shkelnin shkaktonin mizori ndaj popullsisë shqiptare. Sipas të dhënave të komandantit të Drinit, Ali Riza Prishtina, më 27 nëntor 1921 ushtria serbe gjendej në katundin Lurë (deri te xhamia te qafa e Lurës), në Dardhë, në Reç, në Sinjën e Sipërme e atë të Poshtme dhe nëpër male të këtyre katundeve. Forcat serbe kishin bombarduar katundet dhe i kishin shkretuar ato. Në të dhënat e tij, mes të tjerash, theksohej:

“Prej katundit Reç, ku janë 384 shtëpi, 30 familje kanë ikur nga mizoritë serbe e kanë dalur në male, por dhe këto janë duke vdekur. Barbarizmi i ushtrisë serbe në këto ditët e fundit ka marrë një shkallë shumë të dhimbshme sa nuk mundet me u treguar. Shumica e popullit ka marrë malet e po vdesin prej dhunimeve të stinës në shpella ku janë strehuar. Autoritetet jugosllave jepnin urdhër që të shtrëngohet populli për t’u përgatitur që të mohojë mizoritë para Komisionit të Evropës”.²⁴⁷

Më 18 nëntor 1921, Elez Isufi njoftonte kryeministrinë se Serbia kishte sjellë në Reç dhe në Dardhë, 1 000 vetë civilë nga Kosova, të cilëve u kishte dhënë vetëm nga një pallto ushtarake. Xhandarët civilë të Lumës, që shërbenin për interesat e autoriteteve jugosllave, më 17 nëntor 1921 ishin takuar te Ura e Kukësit me Gjon Marka Gjonin me synimin që ta ndihmonin atë të vinte në veprim qëllimet e tij. Edhe fuqinë civile që kishte sjellë në Reç e në Dardhë kishte për ta futur në Mirditë për të ndihmuar Marka Gjonin.²⁴⁸

²⁴⁵ AQSH, F. 149, V. 1921, D. I-338, fl. 1.

²⁴⁶ AMPJ, V. 1921, D. 51, fl. 368.

²⁴⁷ AMPJ, V. 1921, D. 51, fl. 97.

²⁴⁸ Po aty, fl. 378.

Më 20 nëntor 1921, qeveria shqiptare organizoi sulmin e përgjithshëm kundër forcave mercenare e separatiste të Marka Gjonit, të cilat, kur iu ndërpre ndihma jugosllave, u shpartalluan dhe u tërhoqën në Jugosllavi. Qeveria jugosllave, në përgjigje të rezolutës së Këshillit të Lidhjes së Kombeve, më 19 nëntor 1921 dhe pasi dështuan përpjekjet për t'i zgjatur më tepër afatin e qëndrimit forcave të veta në Shqipëri, në fillim të dhjetorit njoftoi Lidhjen e Kombeve se po merrte të gjitha masat për të siguruar zbrazen e menjëhershme të saj.²⁴⁹ Në një letër që Elez Isufi i dërgonte Hoxhë Kadriut, më 4 dhjetor, për situatën në krahinën e Dibrës, i shkruante se në këtë krahinë dhe në atë të Lumës po përhapeshin *Këshillat patriotike dhe Kombëtare*. Nga ana tjetër, autoritetet jugosllave kishin filluar të suprimonin *krahinarët* (kryetarët e komunave) të emëruar prej tyre në viset e Kalisit, të Lumës dhe të Dibrës. Gjithashtu, nga këto vise po evakuoheshin drejt kufirit dhe bartësit e administratës serbe (*këshillat e bashkive* dhe sekretarët e tyre) si dhe efektivat ushtarake. Aktualisht, vetëm në Dardhë dhe në Reç kishte mbetur një efektiv prej rreth 500 vetash i trupave jugosllave. Kurse pozicionet e evakuuara nga trupat jugosllave i zunë forcat e rregullta shqiptare nga batalioni i Drinit.²⁵⁰

Ndërsa, më 10-11 dhjetor 1921, Elez Isufi i dërgoi një letër tjetër kryeministrit, ku thuhej se komandanti serb i frontit të Lurës u kishte bërë me dije që deri më 10 dhjetor 1921 Shqipëria “ka me u çlirue nga ushtria serbe deri në kufij të 1913”.²⁵¹ Në përputhje me vendimet e Konferencës së Ambasadorëve në Paris, trupat jugosllave gjatë 9 dhe 10 dhjetorit 1921 kishin evakuuar pa turbullira zonat e pushtimit dhe ishin tërhequr në Dibër, përkatësisht jashtë kufijve shtetërorë shqiptarë, kurse më 11 dhjetor, trupat shqiptare kishin hyrë në Peshkopi.²⁵² Sipas Ministrisë së Punëve të Brendshme, në fund të dhjetorit në qarkun e Matit mbretëronte një qetësi e plotë. Po ashtu edhe në Dibër e në Mirditë.²⁵³

Terrori dhe barbaritë e pashembullta mbi dibranët nuk i përlulën ata. Ndonëse pati elementë që iu përlulën pushtuesve për interesat e tyre vetjake, shumica e popullsisë dibrane nuk u demoralizua, por e rriti më tej vetëdijen kombëtare. Pas vitit 1921 u hodh një hap i rëndësishëm për stabilizimin e Dibrës me rrethina të mbetur brenda shtetit shqiptar dhe kompaktësimin e saj me zonat e tjera të vendit.

1.3 Krahina e Dibrës në Lëvizjen e Marsit të vitit 1922 dhe Elez Isufi

Konflikti i dhjetorit të vitit 1921 nuk u mbyll me ndryshimet që u bënë në Këshillin e Lartë dhe me ardhjen në pushtet të qeverisë të kryesuar nga Xhafer Ypi, e

²⁴⁹ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 142.

²⁵⁰ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 380-381.

²⁵¹ AQSH, F. 152, V. 1921, D. 245, fl. 2.

²⁵² H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 381.

²⁵³ AMPJ, V. 1921, D. 51, fl. 426.

mbështetur nga “popullorët”. Kundërshtarët e qeverisë Ypi dhe të Ahmet Zogut, me gjithë goditjet që pësuan, nuk i hodhën armët. Përkundrazi, këta kërkonin të gjenin mënyra për ta rrëzuar qeverinë. Në këto rrethana, në mars të vitit 1922 u organizua lëvizja e armatosur për të përmbysur qeverinë me forcën e armëve. Si rrjedhojë e kësaj gjendjeje të krijuar nga personalitetet e kohës të etur për pushtet, ishte populli ai që humbiste në mënyrën e të jetuarit sipas parimeve demokratike. Edhe vetë populli që i përçarë. Në aspektin politik paria sillej sipas interesit të saj.

Prefekti i Dibrës, Sali Vuçiterni, njoftonte Ministrinë e Punëve të Brendshme se, më 13 janar 1922, në qendër të prefekturës ishte zhvilluar një mbledhje, në të cilën morën pjesë e gjithë paria dhe pleqtë e qarkut të Dibrës. Ata lidhën besën që synonte bashkimin e gjithë popullit të qarkut të Dibrës, duke shtruar kërkesat e mëposhtme:

“ 1. Çdo njeri i këtij qarku që krijon marrëdhënje me armikun pa leje të qeverisë, ka për t’u dënuar rreptësisht me të gjithë familjen e tij.

2. Çdo njeri që vret tjetrin ose vjedh brenda kufirit, ka për t’u shti në dorë me gjithë familjen e tij dhe ka për t’u dënuar me mënyrën më të rëndë, sipas ligjit.

3. Çdo njeri që kalon kufirin për të marrë prenë ose për të vjedhur, do të shtihet në dorë me gjithë familjen e tij dhe do të dënohet e do të internohet bashkë me familjen, në mënyrë që të mos shkaktohen ngjarje të papëlqyeshme ndërmjet dy shteteve. Gjithë populli i Dibrës e ka për detyrë që kur të jetë nevoja me e përkrah qeverinë e me e ndihmuar me gjithë fuqinë e tij, për të vënë në veprim urdhërat.

4. Për herën e mbrapse (të fundit M.N.) do t’ju propozohet si Halit Lleshit dhe Taf Kaziut që të dorëzohen me të gjithë anëtarët e tyre e t’u japin fund tradhëtive, duke u bashkuar dhe duke u besatuar me vëllezërit e tyre, e nëqoftëse nuk dorëzohen, do të merren masat e rrepta për të prerë marrëdhënjet e tyre me këtë anë”.²⁵⁴

Kjo besë tregonte që populli i Dibrës e përkrahte qeverinë dhe ishte besnik i saj. Në këtë situatë të turbullt e të paqëndrueshme, një grup politikanësh vendas kërkonin që opozita ndaj qeverisë të bëhej me luftë të ligjshme, brenda parlamentit. Gjithashtu ata kërkonin thirrjen e Asamblesë Kushtetuese, që të miratonte ligjin themeltar e të plotë të shtetit shqiptar. Me thirrjen e Asamblesë, këta politikanë shpresonin të bëheshin ndryshime të tilla në organet e larta të shtetit shqiptar, që të mundësonin zhvillimin demokratik të vendit. Por pati dhe politikanë të tjerë, që mendonin të vepronin jashtë institucioneve shtetërore për ta përmbysur qeverinë me anë të forcës. Me këta u bashkuan elementë me pikëpamje politike nga më të ndryshmet, si Bajram Curri, Hamit Toptani, Mustafa Kruja etj. Bashkë me ta lëvizën dhe figura të tjera të goditura nga ngjarjet e dhjetorit 1921, si Aqif Pasha, Hasan Prishtina, Elez Isufi etj.²⁵⁵

²⁵⁴ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 152, fl. 2.

²⁵⁵ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 184.

Për të hedhur popullin në kryengritje Elez Isufi, Bajram Curri, Halit Lleshi etj., filluan të vinin në lëvizje fshatarësinë e krahinave, ku ata kishin më shumë ndikim. Sipas njoftimeve të organeve policore të Dibrës, në mes të shkurtit 1922, krerët e Dibrës Elez Isufi, Murat Kaloshi, Isuf Xheseli, Dan Cani, Halit Lleshi dhe të tjerë, “dy a tre bulqizakë” lidhën besën për të ngritur krye kundër qeverisë, duke kërkuar thirrjen e Asamblesë, si dhe protestuan për rrëzimin e Këshillit të Lartë.²⁵⁶

Qarkkomandanti, kapiten Abedin Gora, informonte më 23 shkurt 1922 se ishte marrë vesh që Bajram Curri po përgatiste një fuqi të armatosur, Elez Isufi ndihmonte me propagandë në këto anë dhe Halit Lleshi kishte dalë në Luzni dhe kërkonte të rekrutonte xhandarë etj. Ai theksonte: “Megjithëse populli ende nuk ka marrë pjesë, por me propagandat e shumta që bëhen edhe mund të marrë pjesë. Qëllimi i të lartpërmendurve është për një asamble”.²⁵⁷

Ndërsa, më 24 shkurt 1924, Sali Vuçiterni njoftonte se: “Kundërshtarët po bëjnë propagandë çiltazi. Qëllimi është që të humbin influencën e qeverisë deri te Qafa e Buallit e pastaj të bëjnë marrëveshje me të tjera vise për Asamble dhe rrëzimin e qeverisë”.²⁵⁸

Gjithashtu, më 25 shkurt 1922, kapiten A.Gora njoftonte Komandën e Përgjithshme se kundërshtarët kundër qeverisë e kaluan kufirin dhe natën afër Peshkopisë kanë prerë dy shtylla telefoni, po ashtu dhe në vise të tjera. Më tej, ai theksonte:

“Kjo tregon se një lëvizje do të fillojë së afërmi. Bajram Curri në semtin (krahina -M.N.) e Kruthit dhe Elez Isufi e Halit Lleshi me shokë që këtej nga Dibra, kanë me bërë një kryengritje”.²⁵⁹

Por dhe qeveria e Xhafer Ypit, sidomos ministri i saj i Brendshëm, Ahmet Zogu, po tregohej mjaft aktive në goditjen e kundërshtarëve politikë si në djegien e shtëpive apo dhe në kuadrin e çarmatimit të popullsisë.

Në fillim të shkurtit 1922, ushtria kombëtare hyri në Martanesh pa ndonjë kundërshtim, ku mbledhja e armëve vazhdonte rregullisht.²⁶⁰ Mirëpo, prefekti i Drinit, Sali Vuçiterni, ishte i mendimit që mbledhja e armëve në qarkun e Dibrës të mos fillonte sepse shtoheshin kundërshtarët.²⁶¹ Në fillim të marsit 1922 u dogjën shtëpitë e Halit Lleshit.²⁶²

Krerët e lëvizjes shpejtuan ta fillonin kryengritjen pa e organizuar mirë. Ajo nisi në ditët e para të marsit 1922 dhe u shtri vetëm në tri prefektura: në prefekturën e

²⁵⁶ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 13, fl. 69.

²⁵⁷ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 9, fl. 10.

²⁵⁸ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 17, fl. 1.

²⁵⁹ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 9, fl. 15.

²⁶⁰ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 151, fl. 87.

²⁶¹ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 9, fl. 17.

²⁶² AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 508, fl. 9.

Kosovës (që përfshinte rrethet e sotme të Kukësit, të Tropojës dhe të Hasit), në prefekturën e Dibrës e në atë të Durrësit, ku ushtronin ndikimin e tyre vetjak përkatësisht Bajram Curri, Elez Isufi dhe Hamit Toptani. Këta kishin ndërmend të sulmonin njëkohësisht në drejtim të Shkodrës, të Tiranës dhe të Elbasanit.²⁶³ Sipas raportimit të prefektit Sali Vuçiterni, më 27 shkurt 1922, Bajram Curri në marrëveshje me Elez Isufin e Halit Lleshin, më 3 mars, do të fillonte kryengritjen edhe në Has, në Malësi e në Rekë.²⁶⁴ Gjithashtu, më 27 shkurt 1922, ai njoftonte Ministrinë e Punëve të Brendshme se Elez Isufi me njëzet veta kishte marrë rrugën për në Kalis ose në Reç për të shkuar në Lurë. Prefekti priste një urdhër që të regjistronte 1 200 xhandarë për të përballuar gjendjen e krijuar.²⁶⁵

Paria e Dibrës në përgjithësi nuk ishte për të marrë pjesë në lëvizjen e marsit. Në një letër që i drejtonte Elez Isufit, kjo pari, e cila ishte kapur nga rrethkomanda e Selitës, shprehej mbi largimin e lëvizjes.²⁶⁶

Bajram Curri, pasi grumbulloi forcat në Tropojë, në fillim të marsit 1922 u nis për në Shkodër, për ta shtënë atë në dorë. Fillimisht, nga qyteti i Pukës ai i bëri thirrje parisë së qytetit të Shkodrës që bashkohej me të, por lutja e tij nuk u pranua prej saj. Refuzimi nuk i jepte mundësi Bajram Currit për të shkuar në Tiranë nëpërmjet Shkodrës, ndaj ai u tërhoq nga lëvizja.²⁶⁷ Qeveria ishte në dijeni se Halit Lleshi kishte grumbulluar rreth vetes forca mercenare prej rreth 1 000 vetash në zonën neutrale të Dibrës me qëllim që ta sulmonte qeverinë, por ende nuk e kishte përcaktuar drejtimin e sulmit. Halit Lleshi ndoqi vijën Gollobordë-Martanesh dhe iu afrua Elbasanit deri në Labinot. Në momentin që ai u gjend përballë forcave të Ferit Frashërit dhe Shefqet Korçës, nuk pa rrugë tjetër veçse të tërhiqej dhe të futej në zonën neutrale, duke lënë 8 të vrarë dhe 29 robër.²⁶⁸ Forcat kryengritëse të Dibrës, të kryesuara nga Elez Isufi, ishin të vetmet në zonën verilindore që arritën të kornin suksese.

Qeveria mendonte se Elez Isufi me 250 dibranë do të vinte nga rruga e Krujës, prandaj kishte ndërmarrë të gjitha masat ushtarake për t'u përballur me të. Por ai mori drejtimin e anës së detit dhe zbriti në Fushë- Krujë. Qeveria, sapo u lajmërua për vendndodhjen e tij afër Tiranës, nisi për atje forca të armatosura nën komandën e major Meleq Frashërit, të cilat u thyen ndërsa majori mbeti i vrarë. Elez Isufi, duke përfituar nga numri i pakët, më 8 mars 1922 hyri në një mëhallë të Tiranës.²⁶⁹ Në

²⁶³ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 184.

²⁶⁴ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 9, fl. 18.

²⁶⁵ *Po aty*, fl. 13.

²⁶⁶ *Po aty*, fl. 32. Letër e nënprefektit të Matit dërguar Ministrisë Punëve të Brendshme, dt. 7 mars 1922.

²⁶⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 184.

²⁶⁸ S. Vllamasi, *Ballafaqime politike në Shqipëri...*, 282-283.

²⁶⁹ AMPJ, V. 1922, D. 57, fl. 7.

lidhje me situatën e mësipërme, sipas një njoftimi të marrë nga prefektura e Shkodrës, mësohet se:

“Më 8 mars 1922, një fuqi e përbërë prej 200 vetash nën komandën e major Meleq Frashërit u nis për në Krujë, ku në pyllin e Gatanjës u ndesh me çetën e Elez Isufit, Jusuf Xhelilit, Mustafa Krujës e të Bazit të Canit (Abaz Kupi - M.N.). Në përpjekjen që u bë, major Meleqi mbeti i vrarë dhe komitat, pas një përpjekje të fortë, hynë në një mëhallë të Tiranës dhe u mbyllën në shtëpija”.²⁷⁰

Kryeministri Xhafer Ypi, më 10 mars 1922, i drejtonte një letër gjithë prefekturave e nënprefekturave ku përshkruante situatën e fillimit të Lëvizjes së Marsit. Sipas tij, organizatorët, komandantët kryesorë “të grushtit të shtetit” ishin Bajram Curri, Elez Isufi, Halit Lleshi, Ramiz Daci e të tjerë. Forcat, që drejtonin ata, arrinin në 600 veta. Në këtë letër kryeministri përshkruante edhe lëvizjet e tyre:

“Halit Lleshi dhe Salih Ohri msynë Çermenikën për të hyrë në Elbasan, por u thyen dhe u shpërndanë. Bajram Curri msyu Pukën për të hyrë në Shkodër, por duke gjetur përpara kundërshtarë popullin e Pukës, të Shkodrës, të Mirditës e të Lumës u praps dhe mbeti pa fuqi. Elez Isufi, Zija Dibra msynë Krujën por, duke gjetur fuqitë qeveritare, u tërhoq fshehurazi duke ecur natën dhe zbriti në Fushë Krujë për të hyrë natën në Tiranë. Por ndeshi befas ushtrinë, fuqinë ushtarake nën komandën e Meleq Frashërit, prej 300 veta rezervë. Në përpjekje mbeti i vrarë Meleq Frashëri dhe ushtria e thyer u tërhoq në Tiranë. Komitat hynë në Tiranë në disa shtëpi dhe filluan pushkët duke futur panik. Bashkë me këta gjendet Hasan Prishtina, Mustafa Kruja”.

Në fund të letrës, Ypi informonte se Këshilli i Lartë, kryeministri, ministrat e Drejtësisë, të Arsimit, përveç ministrit të Brendshëm dhe atij të Financës, kishin vendosur të shkonin në Elbasan për t’i lënë të lirë ministrat në veprimet e tyre kundër kryengritësve.²⁷¹

Ahmet Zogu, duke mbledhur forcat ushtarake që ndodheshin në Tiranë, fortifikoi ndërtesën e qeverisë dhe viset përreth.²⁷² Sipas një dorëshkrimi anonim të gjendur në arkivin e Ministrisë së Punëve të Jashtme, më 9 mars u zhvillua një luftim i ashpër rreth Tiranës. Po këtë ditë arritën këto forca: Dine Hoxha, që qëndroi në Tujan dhe një detashment, i formuar në Krujë, me ushtarë, me xhandarë dhe me vullnetarë. Ky i fundit i kryesuar nga Azis Çami, u drejtua për në Kamëz që t’i priste Elez Isufit rrugën e tërheqjes. Rrethimi i Elezit po vinte duke u ngushtuar. Nga ana tjetër, ai kishte pësuar dëme të konsiderueshme i bombarduar dhe prej artilerisë.²⁷³ Ndërhyrja e ministrit anglez H. Aires, që kishte ardhur para pak kohe në Tiranë, për një zgjidhje *paqësore* të konfliktit, përbënte një rast të volitshëm për zgjidhjen e situatës së krijuar.

²⁷⁰ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 151, fl. 244.

²⁷¹ AQSH, F. 149, V. 1922, D. I-1888, fl. 1-2.

²⁷² AMPJ, V.1922, D. 57, fl.7.

²⁷³ AMPJ, V. 1926, D. 66, fl. 17.

Meqenëse ministri britanik, H. Aires, e njihte Elez Isufin personalisht u takua me të dhe e këshilloi të largohej, duke i treguar rreziqet që po i sillte shtetit shqiptar. Elezi i parashtrroi kërkesat e lëvizjes për mbledhjen e Asamblesë Konstitucionale, për rrëzimin e qeverisë dhe për shpërndarjen e parlamentit. Megjithatë, këshillat e Aires-it ndikuan që ai të ndalonte sulmet. Ajo natë kaloi me qetësi deri në orën katër të së premtes pasdreke (10 mars). Në këtë kohë qeveria rrethoi anembanë të gjithë mëhallët ku ishin vendosur kryengritësit. Lufta rifilloi më katër e gjysmë dhe vazhdoi me rreptësi të madhe deri në mëngjesin e së shtunës (11 mars).²⁷⁴

Në letrën e datës 11 mars 1922, dërguar nënprefekturës së Matit, mes të tjerash, thuhej:

“Pas betejës, që nuk pushoi për rreth 14 orë, brenda në qytetin e Tiranës, Elez Isufi me njerëzit e tij si dhe Zija Dibra u dorëzuan. Elez Isufi me njerëzit e tij u kthye, duke kaluar nga Qafë Shtama”.²⁷⁵

Me ndërmjetësinë e Aires-it, Elez Isufi ra dakort me Ahmet Zogun dhe qeverinë që Zija Dibra t’i dorëzohej qeverisë por me konditë që të ekspulsohej (dëbohej) nga Shqipëria. Për Mustafa Krujën dhe Bazin e Canës u hap fjala se u arratisën natën, por në të vërtetë ata ndodheshin midis kryengritësve dhe qeveria nuk nguli këmbë për dorëzimin e tyre.²⁷⁶ Sipas Sejfi Vllamasit, “Elez Isufi gaboi pikërisht në mossulmimin e kryeministrit siç kërkonte Mustafa Kruja, në mosrrethimin e Tiranës dhe në mosprerjen e linjave telefonike”.²⁷⁷

Pas tërheqjes së Elez Isufit, trupat qeveritare u përqendruan kundër forcave të Hamit Toptanit dhe arritën t’i shpërndanin këto pa shumë vështirësi. Lëvizja kryengritëse dështoi plotësisht.²⁷⁸ Tërheqja e Elez Isufit i dha lëvizjes një goditje të rëndë në çastin më vendimtar për të, kur u duk se ajo po triumfonte.

Në qarkoren që Ministria e Punëve të Jashtme u drejtonte Trupit Diplomatik dhe konsullorëve, më datën 13 prill 1922, ndër të tjera citohej:

“Situata e brendshme është shumë mirë, qetësia mbretëron anembanë, deliktet ordinere janë zbritur në shkallën e fundit, çarmatosja pakësoi proporcionalitetin e vrasjeve. Halit Lleshi u rofuxhiua [largua - M.N.] në Serbi, si rrjedhojë e tërë krahina e Dibrës ndodhet nën autoritetin e qeverisë. Ushtria kombëtare që numërohet tani me mijra po përgatitet të fillojë përsëri operacionin e çarmatimit në Malësi”.²⁷⁹

Qeveria, pasi shtypi kryengritësit dibranë dhe ata në Tiranë, në Shijak dhe në Durrës, me energjinë e saj shumë të madhe filloi operacionet në viset e

²⁷⁴ AMPJ, V. 1922, D. 57, fl. 7.

²⁷⁵ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 9, fl. 99.

²⁷⁶ AMPJ, V. 1922, D. 57, fl. 7-8.

²⁷⁷ S. Vllamasi, *Ballafaqime politike në Shqipëri...*, 286.

²⁷⁸ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 185.

²⁷⁹ AMPJ, V. 1922, D. 57, fl. 37.

lartpërmendura, duke zënë e duke burgosur edhe të gjithë ata që kishin gisht në kryengritje. “Kushdo që bën propagandë e hap fjalë kundër interesit të atdheut e komunikimit të bërë më lart, me qëllim që të prishë qetësinë e vendit, të kapet duke u dërguar menjëherë në gjyqin ushtarak të këtushëm”, thuhej në një njoftim të datës 16 mars 1922, që kryeministri ua drejtonte prefekturave e nënprefekturave.²⁸⁰

Paralelisht filluan në vend hetimet dhe proceset gjyqësore. Më 13 prill 1922, ministri i Punëve të Brendshme njoftonte kryeministrinë mbi vendimin e gjykatës ushtarake për pjesëmarrësit e lëvizjes së marsit.

Sipas letrës të Prokurorisë së gjykatës ushtarake, më 5 prill 1922, po atë ditë gjyqi kishte dhënë në mungesë, dënimin me vdekje në litar të personave të poshtëshënuar:

“Zija Dibra, Elez Isufi, Jusuf Xhelili, Hysen Elez Isufi, Mustafa Kruja, Bazi i Canes, Cen Kruja, Abdi bej Toptani, Jusuf Elezi. Prej të sipërthënurit Elez Isufi, Jusuf Xhelili, Hysen Elez Isufi, pas vendimit të Këshillit Ministror Nr. Ekstra dhanë në Elbasan, pëlqyer edhe prej Këshillit të Lartë falë prej atij dënimi dhe kjo ministri duke u mbështetur në atë vendim iu ka dhënë fjalën atyre që nuk do të gjurmoheshin dhe vendimi i dhënë nga gjyqi ushtarak nuk do të zbatohet mbi ata. Qeveria sipas nevojës që qe shfaqur në atë kohë i dënuari Zija Dibra do të nxirrej jashtë kufirit. Për personat e sipërshënuar të kryhen formalitetet sa më shpejt. Ndërsa për Mustafa Krujën, Bazin e Canes, Cen Krujën, Abdi bej Toptanin e Jusuf Xhelilin kjo ministri vendimin e gjykatës e pëlqen, prandaj lutet që edhe për të sipërtreguarit të ndërmjetësohet në Këshillin e Lartë për dekretin përkatës”.²⁸¹

Këshilli i Ministrave mbi propozimin e Ministrisë së Punëve të Brendshme Nr. 1/316 Res., më 13 prill 1922, vendosi:

“Z. Elez Isufi, Jusuf Xhelili e Hysen Elez Isufi të falen nga dënimi me vdekje në litar, dhënë në mungesë prej gjyqit ushtarak të Tiranës, sipas shkresës Nr. 60, më 5 prill 1922 të Prokurorisë së atij gjyqi për shkak se iu ishte dhënë fjala prej qeverisë qendrore se, pas nevojës së shfaqur në kohë të lëvizjeve të fundit që nuk do të gjurmoheshin prej ushtrisë e xhandarmërisë e që vendimi i dhënë prej gjyqit ushtarak nuk do të zbatohet mbi ta, me shënim që Zija Dibra të nxirrej jashtë kufirit. Kështu t’i shkruhet Këshillit të Lartë për pëlqim e dekretim”.²⁸²

Këto vendime, sipas shkresës së 4 qershorit 1922, dërguar prefekturës së Dibrës, iu komunikuan edhe Elez Isufit, i cili u informua gjithashtu se u liruan edhe njerëzit e tij që ishin burgosur.²⁸³ Në njoftimin që prefekti i Dibrës, Sali Vuçiterni, ia drejtonte Ministrisë së Punëve të Brendshme, thuhej:

²⁸⁰ AQSH, F. 149, V. 1922, D. I-424, fl. 105.

²⁸¹ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 11, fl. 23-24.

²⁸² AQSH, F. 149, V. 1922, D. I-424, fl. 133.

²⁸³ Po aty, fl. 113.

“Elez Isufi tregon kënaqësinë e plotë të tij nga ky urdhër dhe paraqet falenderimet më të përzemërta”.²⁸⁴ Ai lindi në Sllovë në vitin 1861. Jeta e tij ishte e një prijësi popullor, sepse ajo nuk mund të kuptohej pa përpjekjet, sakrificat dhe luftën për mbrojtjen e pavarësisë kombëtare dhe të tërësisë tokësore të Shqipërisë. Në krye të forcave atdhetare dibrane u përball me pushtuesit serbë, mbështeti qeverinë kombëtare të Vlorës dhe i ishte kundërvënë çdo veprimtarie separatiste e përçarëse.²⁸⁵ Udhëhoqi kryengritjen e armatosur që shpërtheu në krahinën e Dibrës në gusht 1920 për çlirimin e trojeve të shtetit shqiptar të pushtuar nga forca të armatosura jugosllave. Elez Isufi e vazhdoi luftën deri në dhjetor të vitit 1921, ku serbët u detyruan të tërhiqeshin përfundimisht në kufirin e vendosur më 1913. Në lëvizjen për demokratizimin e vendit të viteve 1921-1924, ai u radhit në anën e forcave përparimtare. I sprovuar në beteja, Elezi ishte një ndër organizatorët e Lëvizjes së Marsit të vitit 1922, ku forcat dibrane të udhëhequra me mençuri prej tij arritën në Tiranë. Mori pjesë në Kryengritjen e Qershorit të vitit 1924 dhe luftoi për realizimin e programit të qeverisë demokratike të kryesuar nga Fan Noli.²⁸⁶ Në betejën e zhvilluar në Peshkopi në dhjetor 1924, kundër forcave të A.Zogut, u plagos rëndë dhe vdiq në fund të dhjetorit. Elez Isufi deri në vdekje qëndroi besnik ndaj atdheut e idealit kombëtar. Ai i shërbeu Atdheut, për të cilin bëri sakrifica të mëdha duke dhënë prova atdhedashurie.²⁸⁷

Sipas prof. Kristo Frashërit, disa ditë pas lëvizjes së marsit, togeri i xhandarmërisë, Fiqiri Dine, me porosinë e Ahmet Zogut, arrestoi Ramiz Dacin në Peshkopi dhe ia dorëzoi Shefqet Korçës, gjoja për ta përcjellë në Tiranë. Ky i fundit, pa kryer asnjë procedurë, e vrau Ramiz Dacin barbarisht te Ura e Qytetit pranë Valikardhës (Bulqizë).²⁸⁸ Të njëjtën ngjarje, por që kishte ndodhur para kryengritjes, e përmend edhe Sejfi Vllamasi në librin e tij “Ballafaqime politike në Shqipëri 1897-1942”. Ai ka shkruar:

“Në Peshkopi arrestohet Ramiz Daci prej Fiqiri Dines, qarkkomandant i xhandarmërisë në Dibër dhe i dërgohet Shaqir Demës, krahinar në Homesh, i cili ia dorëzon Hysni Demës rrethkomandant në Zerqan. Me porosinë e Zogut, Ramiz Daci pushkatohet nga Hysni Demë te ura e qytetit Bulqizë”.²⁸⁹

Një tjetër protagonist i kryengritjes së marsit, Halit Lleshi, u shpërngul nga katundi Çerenec dhe hyri brenda në Dibër, duke marrë me vete dhe shokët e tij që gjendeshin në zonën neutrale afër kufirit shqiptar. Sipas një shkrese që kryeministri ia drejtonte gjeneral A. R. Kolonjës, më 10 prill 1922, duket se “Serbia kishte qëllim t’i bëjë vegël këto e të përfitojë ndonjë send në zonën neutrale kur të shkojë Komisioni i

²⁸⁴ *Po aty*, fl. 114.

²⁸⁵ Arian Kadiu, *100 vjet pavarësi, 100 figura dibranësh*, (Tiranë: Ilar, 2012), 125.

²⁸⁶ *Po aty*, 125-126.

²⁸⁷ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësimi të Shqipërisë...*, 162-163.

²⁸⁸ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 376.

²⁸⁹ S. Vllamasi, *Ballafaqime politike në Shqipëri...*, 281.

Kufirit në atë qark”. Për këtë kryeministri porosiste: “Jeni të lutur që t’ia tregoni Komisionit duke marrë sa më parë masat e duhura pranë tij”.²⁹⁰ Por, Halit Lleshi u vra në qershor të vitit 1923.

Lidhur me çështjen e vrasjes së Halit Lleshit, më 22 qershor 1923, Ministria e Punëve të Brendshme e njoftonte Ministrinë e Punëve të Jashtme, duke e sqaruar:

“Halit Lleshi në kohërat e turbullirave ka qenë sjellë shumë keq ndaj popullit të Dibrës dhe në këtë mënyrë kishte ngjallur e shkaktuar armiqësi e mërinë e shumë banorëve të atij qarku”.

Po sipas këtij njoftimi, mësohet se në kohën e trazirave Halit Lleshi dogji shtëpitë, grabiti plaçkat dhe drithin dhe i internoi fëmijët e Destan Mjeshtrit nga Çereneci dhe të Hysni Sinanit nga Buçeva. Kur të dëmtuarit i kërkuan Halit Lleshit që t’ua kthente drithin e grabitur, ai u kishte thënë që do t’ua jepte pas Bajramit. Më në fund, ata ishin takuar në Peshkopi, më 12 qershor 1923, në orën një pas mesdite. Aty kishin shkëmbyer fjalë të ashpra e të nxehta dhe ishin vrarë me njëri- tjetrin me revole.²⁹¹ Në fakt dukej qartë, se kjo ishte një intrigë e kurdisur nga administrata shtetërore për ta eliminuar Halitin, kur dihejshin dhe lidhjet e tij të mëparshme me Serbinë.

Lëvizja e Marsit e vitit 1922 u shtri vetëm në disa krahina të Shqipërisë dhe nuk pati një program të caktuar politik. Tërthorazi, kuptohej se kjo lëvizje ishte dhe kundër vetë Ahmet Zogut, pavarësisht se nuk duhet mënjanuar thelbi i saj. Ajo synonte ngritjen e institucioneve që të mundësonin vërtet zhvillimin demokratik të vendit etj.

1.4 Çështja e kufijve dhe prefektura e Dibrës, 1922- janar 1923

Rregullimi i kufijve ishte i lidhur me zbatimin e vendimeve të Konferencës së Ambasadorëve të 9 nëntorit 1921 për rektifikimin në disa pika të kufijve shqiptaro-jugosllavë. Për këtë qëllim në janar të vitit 1922 u ngrit nga kjo Konferencë një Komision Ndërkombëtar i Kufijve, i cili erdhi në Shqipëri në mars të atij viti. Komisioni kishte si mision të përfundonte edhe detyrat e lëna përgjysmë në vitet 1913-1914 nga komisioni i atëhershëm i kufijve. Për të lehtësuar punën e këtij komisioni Konferenca e Ambasadorëve saktësoi ngritjen e një zone asnjane, që niste prej liqenit të Shkodrës dhe mbaronte në fshatin Lin, në breg të liqenit të Ohrit, zonë e cila u zgjat pastaj (në shkurt 1922) deri në liqenin e Prespës, ku fillonte kufiri shtetëror me Greqinë. Kjo zonë asnjane do të çmilitarizohej dhe do të shtrihej në një hapësirë prej 10 km në të dyja anët e kufirit.²⁹²

²⁹⁰ AQSH, F. 149, V. 1922, D. I- 418, fl. 5.

²⁹¹ AQSH, F. 152/5, V. 1923, D. 19. fl. 16.

²⁹² *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 206.

Konferenca e Ambasadorëve në Paris në vendimin e datës 9 nëntor 1921 mbi kufijtë e Shqipërisë përcaktonte që trupat jugosllave dhe ato greke të përqendroheshin në zonën neutrale përgjatë kufirit të 1913-ës deri në caktimin përfundimtar të kufirit. Ajo kishte vendosur që rruga Dibër-Strugë, e cila “kalonte përgjatë krahut të majtë të Drinit të Zi, përkatësisht nga Ura e Spiles dhe nga mali Vrapic”, në një gjatësi prej 15 km, deri në afërsi të Strugës t’i jepej Mbretërisë Serbo-Kroato-Slllovene. Po ashtu fshatrat Hotishan, Zepisht, Vernicë, Trebisht, Drenok, Modriç e Gjinovec, me një popullsi prej 10 600 banorë, shumica absolute e të cilëve ishin shqiptarë, me këtë rast, të kalonin nën sundimin jugosllav.²⁹³ Këto shtatë fshatra, të cilat më parë i përkisnin Shqipërisë, tani hynin në “zonën neutrale”, në të cilën nuk duhet të futeshin as autoritetet jugosllave dhe as ato shqiptare.²⁹⁴

Në lidhje me zonën neutrale (asnjanëse) reagoi edhe shtypi i Beogradit. Gazeta *Politika*, e datës 14 nëntor 1922, në artikullin “Një Përqeshje e Evropës” e përshkruan këtë zonë si vijon:

“Midis shtetit tonë dhe Shqipërisë, Evropa në Konferencën e Ambasadorëve në Paris krijoi zonën neutre me qëllim që me një brez të ngushtë të ndajë përkohësisht Jugosllavinë nga Shqipëria dhe derisa kohë të zgjidhet çështja e kufijve, të sprapsen shkaqet e goditjeve midis këtyre shteteve. Gjeografikisht zona neutre është një rrip i gjatë, i gjerë 4-5 km, që zgjatet nga liqeni i Ohrit deri tek ai i Shkodrës, duke kaluar afër Dibrës dhe Prizrenit. Toka e kësaj zone përmbledh më tepër male dhe pyje. Politikisht ky është një shembull i një toke, në të cilën mbretëron anarki e plotë dhe parregullsi e madhe. Evropa dëshironte që banorët e kësaj zone të organizonin vetë administratën, prandaj nuk na la as ne dhe as Shqipërisë të drejtë intervencie brenda zonës së qetë. Për këtë shkak ajo tokë mbeti pa një qeverisje, një pjesë e saj ra në duart e katilëve e të hajdutëve”.²⁹⁵

Më pas, artikulli vazhdonte:

“Le të marrim për shembull atë pjesë të zonës që përmbledh nënprefekturën tonë të vjetër të Gollobordës, midis Strugës dhe Dibrës. Në një kohë ky vend kishte mbetur pa qeveri fare, ku disa kaçakë të ndodhur në tokën tonë, vajtën të fshiheshin në zonën neutre të cilët gjetën atje jo vetëm qetësinë e duhur por dhe fitime. Si njerëz praktikë, meqë në atë zonë nuk kishte autoritete, shpejtuan t’i vendosnin vetë ato. Në Trebisht, ku më parë ndodhej nënprefekti ynë, u vendos një republikë e vërtetë e kaçakëve independentë dhe qetësorë siç mund të thoshte Radiçi ynë. Katilët ikën nga Shqipëria dhe nga Jugosllavia, se atje dhe këtu i priste litari dhe u bënë përfaqësues të qeverisë dhe krijuan një rregull qeveritar”.²⁹⁶

²⁹³ H. Purellku, *Zona e pushtimit jugosllav në Shqipëri...*, 378.

²⁹⁴ B. Xhafa, *Lufta e Dibrës...*, 242.

²⁹⁵ *AMPJ*, V. 1922, D. 50, fl. 274.

²⁹⁶ *AMPJ*, V. 1922, D. 50, fl. 274.

Pas pyetjes se “Ç’bëri populli i urtë i këtij vendi dhe, më së pari, ç’bëri populli serb, i cili atje ishte me shumicë”? artikulli “Një përqeshje e Evropës” i gazetës “Politika”, përfundonte:

“U shtrëngua t’i bindej qetësisë, duke filluar bisedimet me vetqeveritarët e Trebishtit, të cilat përfunduan me një bisedë goje si kontratë. Pas kësaj kontrate, kaçakët e lanë të qetë popullsinë tonë. Si shpërblim për këtë çdo katund u paguan kaçakëve nga 30 napolona në muaj. Me zonën neutre përqeshet Evropa dhe bota e qytetëruar. Ajo duhet të ishte prishur me kohë dhe pa menduar. Vetë anëtarët e komisioneve ndërkombëtare mund të shikonin me sy të ligat e zonës netre”.²⁹⁷

Siç shihet dhe nga gazeta e mësipërme e Beogradit, qeveria jugosllave ishte kundër krijimit të zonës neutrale që, sipas saj, bëhej strehë për grumbullimin e kaçakëve e të rebelëve gjë që sillte pasoja për paqen, sigurimin e popullsisë dhe kryerjen e detyrave nga Komisioni Ndërkombëtar i Kufirit. Prefekti i Drinit, Sali Vuçiterni, në shkurt të vitit 1922, bënte të ditur: “Në Trebisht ka dalë naçallniku serb, ka mbledhur pleqtë e katundeve neutralë dhe u ka thënë se meqenëse qeverija shqiptare ka sjellë komita me na përzënë, atëherë u formua krahina e Trebishtit, duke lënë aty një sekretar dhe tre gjandarë”.²⁹⁸

Pasi delegati shqiptar pranë Komisionit të Caktimit të Kufijve, Ali Kolonja kishte vënë në dijeni Ministrinë e Punëve të Jashtme, në njoftimin rezervë të këtij dikasteri, më 21 shtator 1922, ndër të tjera, theksohej:

“Delegati serb në memorandumit që i prezantoi Komisionit të Kufijve kërkoi ndryshimin e kufirit nga ana e veriut dhe e lindjes së qytetit të Dibrës, në mënyrë që të marrë të gjithë krahinën e Gollobordës”.²⁹⁹

Ministria e Punëve të Brendshme njoftonte Ministrinë e Punëve të Jashtme, në datën 23 shtator 1922 se, duke u bazuar nga pikëpamje strategjike, historike, jetike, ekonomike dhe psikologjike, parashtronte për krahinën e Gollobordës tezën e mëposhtme:

1) Shumica më e madhe, gati i gjithë populli është shqiptar, si këta ashtu edhe ata të pakët bullgarë, dëshirojnë bashkimin me Shqipërinë mendim të cilin e kanë shfaqur dhe para Komisionit të Kufijve. Nga 14 778 frymë që jetojnë në viset e krahinës së Gollobordës, 13 172 janë shqiptarë muhamedanë dhe 1 606 të krishterë bullgarë e jo serbë.

2) Duke qenë se Jugosllavia nuk dëshiron të respektojë vendimin e Konferencës së Ambasadorëve, duhet që edhe ne të kërkojmë që rruga Strugë-Dibër të mbetet në Shqipëri. Sipas dëshirës së përgjithshme të popullit të atyre viseve, lumi Drin të bëhet kufi nga liqeni i Ohrit e deri ku bashkohet lumi Radikë me lumin Drin dhe që andej kufiri të kalojë lumin Drin, duke vazhduar lumin e Radikës dhe, duke

²⁹⁷ *Po aty*, fl. 275.

²⁹⁸ *AQSH*, F. 152/4, V. 1922, D. 871, fl. 1.

²⁹⁹ *AMPJ*, V. 1922, D. 41/1, fl. 652.

shkuar nga pika 521 (sipas hartave austriake 1: 200 000 që kemi në dorë) dhe brigjeve të katundit Kosovras, të bashkohet me vijën e kufirit të Korabit. Në këtë mënyrë ndreqet edhe gabimi që ishte bërë në vitin 1913, i cili e linte qytetin e Dibrës së Madhe jashtë kufirit shqiptar.

3) Duke qenë se Shqipëria ka besim të plotë në të drejtat e saj dhe në ndjenjat e vërteta të popullit të atyre krahinave, mund të pranojë pa asnjë dyshim çfarëdo plebishiti që të propozojë ose të gjykojë Komisioni i Kufijve. Delegacioni shqiptar duhet të insistojë me çdo mjet, në mënyrë që qyteti i Dibrës së Madhe medoemos t'i bashkohet Shqipërisë.³⁰⁰

Sipas raportit të Ministrisë së Punëve të Brendshme mbi kufirin e Dibrës, mbërritur në datën 25 shtator 1922 në Ministrinë e Punëve të Jashtme, delegacioni jugosllav pranë Komisionit të Kufijve kërkonte një pjesë mjaft të gjerë të tokës shqiptare, duke marrë në gjirin e saj fshatrat Vojnik dhe Pocest. Po të përfshiheshin këto dy katunde të krahinës Fusha (nënprefektura Peshkopi) dhe të krahinës së Gollobordës (nënprefektura Zerqan), kufiri që mbetej e humbiste kryekëput rëndësinë e vet strategjike dhe i hapte shteg një varg eventualiteteve të papritura por të domosdoshme.³⁰¹ Në raportin e lartpërmendur thuhej:

“Sipas një vështrimi në hartë, po të merren këto pika: 2312, 2109, 1184, 1132, 1067, 1159 (të cilat mjerisht delegati shqiptar në hartën e parashtruar nuk i ka shënuar fare) atëherë në çdo rast e çdo minutë që të dojë ushtria jugosllave pa asnjë pengim e shumë lehtë zbret në Tiranë e Elbasan dhe pa asnjë kundërshtim okupon pjesën më të madhe të Shqipërisë e sidomos ka gjithmonë nën frikësim kryeqytetin”.

Popullsia e katundeve të lartpërmendura dhe e krahinës së Gollobordës, thuhej në vijim të raportit, janë shqiptare, përveçse një numri tepër të vogël që dhe këta nuk janë serbë, por bullgarë dhe flasin një gjuhë bullgare të vjetër afër gjuhës maqedonase. Kjo popullsi, që ka nacionalitetin bullgar, në çdo rast e ka shfaqur dëshirën e vet se “me gjithë shpirt dëshiron bashkimin me shtetin shqiptar dhe për këtë qëllim janë gati të bëjnë sakrificat më të mëdha”.³⁰²

Më tej, raporti i mësipërm vazhonte me propozimin që delegati shqiptar, Ali Kolonja, duhej t'i paraqiste Komisionit të Kufijve qëndrimin e palës shqiptare:

“Shihet e arsyeshme dhe tepër e nevojshme që, përveç pretendimit të Jugosllavisë mbi katundet e vijën në fjalë, delegati shqiptar duhet të refuzojë dhe propozimin e Komisionit, i bazuar në kërkimin e delegatëve të Rusisë dhe Francës më 1913, i cili për këtë komision nuk ka asnjë vlerë praktike e teorike, sikurse nuk ka pasur në atë vit dhe që është ndryshuar e tëra si në pikëpamje juridike ashtu dhe në tiparet shtetërore. Në rast insistimi të Komisionit, Ali Kolonja duhet të ndryshojë konversacionin që ka patur për katundet Drenok, Trebisht, Zepisht, Hotishan dhe të

³⁰⁰ AMPJ, V. 1922, D. 41/1, fl. 658, 659.

³⁰¹ Po aty, fl. 678.

³⁰² AMPJ, V.1922, D.41/1, fl. 678.

këmbëngulë që kufiri natyral shqiptaro- jugosllav, sipas shkresës sonë Nr. 779/V Res. më 23 shtator 1922 të fillojë që nga liqeni i Ohrit deri ku bashkohet lumi Drin me atë të Radikës.³⁰³

Pikëpamja e delegatit shqiptar është e arsyeshme dhe e logjikshme, thuhej në raport, ndërsa ajo e Komisionit jo, sepse, linja Vojnik-Pocest lë brenda qendrën e krahinës së Fushës (Maqellara), që nuk ka kuptim, e shkatërron kufirin. Delegacioni jugosllav pretendimin dhe kërkimin e vet e ka bazuar mbi ndarjen administrative të Turqisë. Siç dihet në kohën e sundimit turk, kufiri i Dibrës së Sipërme me Dibrën e Poshtme ka qenë Qenoku”.³⁰⁴

Seksioni teknik i Kufijve, që përbëhej nga një ekip me gjeodezë dhe dy të tjerë me topografë deri më datën 18 tetor 1922 kishte punuar në zona të ndryshme të kufirit: Nga data 19 qershor 1922 deri më 14 shtator 1922 një ekip i topografisë shkoi në Jugosllavi dhe përpiloi hartën topografike të viseve në qarkun e Gjakovës, në qarkun e Prizrenit dhe në qarkun e Dibrës (Allaj Bej, Gjorica, Viçisht). Nga 19 korrik 1922 deri më 9 gusht 1922 ekipi i gjeodezisë bëri triangulacionin (vendosi piramidat - M.N.) në qarkun e Strugës dhe të Dibrës në këto pika: M. Car, Borcenic, Ali Pashica, Radoutch, Nakotcë, Ginovec, Strizhak dhe i kompletoi llogaritë e duhura.³⁰⁵

Me vendimet e 10 nëntorit 1922 dhe të 13 janarit 1923, Konferenca e Ambasadorëve miratoi përfundimisht vijën kufitare në veri dhe në verilindje, kështu që, pas kësaj, u suprimua edhe zona neutrale e krijuar aty. Nga kjo pjesë e kufirit mbeti e diskutueshme në praktikë çështja e Vermoshit.³⁰⁶ Vija kufitare në zonën e Dibrës linte fshatrat Gjoricë, Çerenec, Viçisht, Sërptevo, Miresh, Pasinskë, Vladimirica (Lladamericë), Tuçep, Ostren, Vernicë dhe Trebisht në Shqipëri dhe fshatrat Selokuçe, Konjare, Banovo, Egliniç, Hotishan, Djepishtë, Drenok dhe Modriç në Mbretërinë Serbo-Kroate-Slllovene.³⁰⁷

Shteti shqiptar që në embrionin e tij nuk pati mundësinë e shtrirjes së pushtetit në tërë vendin për shumë faktorë. Me largimin e forcave jugosllave në fillim të vitit 1922 nga e ashtuquajtura *vijë strategjike*, mbyllej një periudhë mjaft e vështirë për këtë zonë, kur treva dibrane nuk kishte pasur një rrjet të rregullt administrativ.

Prefektura e Drinit, me qendër Peshkopinë, e krijuar në korrik të vitit 1920, u pa e arsyeshme që të merrte emrin prefektura e Dibrës, meqenëse kjo përfshinte gjithë qarkun e Dibrës përveç qytetit. Sipas argumenteve të prefektit të Dibrës, Sali Vuçiterni, dërguar Ministrisë së Punëve të Brendshme në fillim të qershorit 1922, ky emër propozohej që të mos ndodhnin ngatërresa ndërmjet zyrave post-telegrafike, pasi njëherë shkruhej prefektura e Drinit e njëherë ajo e Dibrës dhe në këto raste ato

³⁰³ *Po aty*, fl. 679.

³⁰⁴ *Po aty*.

³⁰⁵ *Po aty*, fl. 935, 936.

³⁰⁶ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 212.

³⁰⁷ Arben Puto, *Çështja shqiptare në aktet ndërkombëtare pas Luftës I Botërore* (Përmbledhje dokumentesh), (Tiranë: Albin, 2001), f. 372.

shkresa ose telegrame që i adresoheshin prefekturës së Drinit i dërgoheshin asaj të Kosovës ose të Durrësit.³⁰⁸ Mbi bazën e propozimit të Ministrisë së Punëve të Brendshme, më 2 qershor 1922, Këshilli i Ministrave vendosi që emri i prefekturës së Drinit të ndryshohet dhe të quhet prefektura e Dibrës.³⁰⁹

Në bazë të vendimit të Këshillit të Ministrave nr. 171, të datës 19 shkurt 1922, mbi këshillin e administratës së Dibrës, anëtarët e këshillit të administratës të prefekturës në fjalë do të shtoheshin me 18 veta, që do të ishin përfaqësues të gjithë krahinave; në këtë mënyrë, nga tre semtet (krahina - M.N.) e Dibrës së Vogël të merreshin tre veta, një prej bajrakut të Reçit, dy prej krahinarisë së Fushës; dy prej Grykës së Vogël; dy prej Grykës së Madhe dhe dy prej Gollobordës, “pasi në këtë mënyrë mund të sigurohet administrate dhe qetësija e vendit në mënyrë të dëshiruar”.³¹⁰

Anëtarët e këshillit administrativ të prefekturës së Drinit ishin: Sheh Emrullahu, Ali Tahiri, Vesel Murja, të zgjedhurit e semtit të Kara Hasanit; Selim Noka, Murat Kaloshi dhe Feta Begu, të semtit të Hisen Agollit; Abaz Begu, Tahir Tafa dhe Mehdi Kaca, të semtit të Xhil Agës; Zenel Troci, i bajrakut të Reçit; Maliq Kërçishti dhe Izet Beg Maqellara, të krahinës së Maqellarës; Osman Efendi Shehu dhe Kasem Dervishi, të Grykës së Madhe; Dine Dema dhe Sinan Krosi, të Grykës së Vogël dhe Osman Ferhati dhe Adem Ahmeti të Gollobordës.³¹¹

Sipas burimeve arkivore të vitit 1922, Shqipëria në aspektin administrativ ndahej në 9 prefektura (Shkodër, Kosovë, Dibër, Durrës, Elbasan, Berat, Vlorë, Gjirokastrë dhe Korçë), 31 nënprefektura dhe 79 krahina. Prefektura e Dibrës përbëhej nga 2 nënprefektura dhe 10 krahina.

Prefektura e Dibrës me krahinat e saj: Luzni, Arras, Maqellarë, Trojak;

Nënprefektura e Zerqanit me krahinat Homesh, Gollobordë;

Nënprefektura e Matit me krahinat Strajcë, Lurë, Grykë, Kthellë.³¹²

Në bazë të njoftimit që Ministria e Punëve të Brendshme i dërgonte kryeministrit, më datën 23 nëntor 1922, numri i popullsisë në qarkun e Dibrës, arrinte në 70 682 frymë.³¹³

“Regjistrimi i popullsisë që kishte filluar prej kaq kohësh në qarkun e Dibrës mori fund dhe, sipas lajmërimit të asaj prefekturë, sasia e popullsisë është 70 682 veta, në të cilën shumë është prefektura e Dibrës bashkë me nënprefekturën e Matit dhe kanë mbetur pa u regjistruar qarku i zonës neutrale”, thuhej në raportin e datës 16

³⁰⁸ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 484, fl. 32.

³⁰⁹ Po aty, fl. 34.

³¹⁰ AQSH, F. 152/4 V. 1922, D. 786, fl. 5.

³¹¹ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 786, fl. 15, 19.

³¹² AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 484, fl. 60, 62.

³¹³ AQSH, F. 152/4 V. 1922, D. 1134, fl. 13.

nëntor 1922 të Ministrisë së Punëve të Brendshme.³¹⁴ Ndërsa, sipas një materiali që Ministria e Punëve të Brendshme i dërgonte Ministrisë të Punëve të Jashtme, më 4 tetor 1923, popullsia e Shqipërisë përbëhej nga 399 241 meshkuj dhe 405 499 femra, pra, gjithsej nga 804 740 frymë. Kurse popullsia e prefekturës së Dibrës arrinte në 77 998 frymë. Kjo shifër për numrin e popullsisë ishte sipas statistikave të viteve 1920 dhe 1922.³¹⁵ Sipas Teki Selenicës në librin e tij “Shqipëria më 1927”, shuma e popullsisë në vitin 1923 ishte 83 946 banorë.³¹⁶

Proceset e organizimit të shtetit në Shqipëri gjatë viteve 1920-1924 u kryen në klimën e një lufte të ashpër politike që synonte thjesht marrjen e pushtetit. Për rrjedhojë, kjo periudhë u shoqërua me kriza politike dhe me ndërrimin e shumë kabineteve qeveritare. Në dhjetor të 1921 acarimi i kontradiktave të brendshme çoi në një krizë të thellë që tronditi qeverisjen e vendit.

Si rrjedhojë e kësaj krize u përballën me njëri-tjetrin organet e larta të shtetit, të qeverisë, të Këshillit Kombëtar dhe të Këshillit të Lartë, në gjirin e të cilave u shfaqën ambiciet për pushtet nga figura dhe grupime të ndryshme politike. E ashpër ishte ndeshja ndërmjet anëtarit të Këshillit të Lartë, Aqif Pashë Elbasanit dhe Ahmet Zogut, sidomos, në fillim të nëntorit 1921, kur ky i fundit u caktua si komandant i operacionit në Mirditë, duke marrë në dorë drejtimin e forcave ushtarake të vendit. Emërimi i Ahmet Zogut në këtë pozitë të rëndësishme nga qeveria e Pandeli Evangjelit, pa marrë pëlqimin e Këshillit të Lartë, solli dhe acarimin e gjendjes politike.³¹⁷

Në dhjetor të vitit 1921, kur klima politike shqiptare ishte e turbullt, ranë dhe u ngritën katër qeveri të formuara mbi baza të ndryshme si qeveri koalicioni, qeveri teknike etj. Të tilla ishin qeveria njëditore e Qazim Koculit (6 dhjetor 1921), qeveria e Hasan Prishtinës (7 dhjetor- 12 dhjetor 1921), qeveria e Idhomeno Kosturit (12 dhjetor- 24 dhjetor) dhe qeveria e Xhafer Ypit (24 dhjetor 1921- 2 dhjetor 1922).³¹⁸

Ndërkohë Ahmet Zogu po mendonte se kishte ardhur koha të vinte në jetë ambiciet e veta për pushtet, duke përfituar nga gabimet e kundërshtarëve të tij. Ai nuk iu bind urdhrit të qeverisë së Idhomeno Kosturit, që e shkarkoi atë si komandant të operacionit në Mirditë dhe e urdhëroi t’i shpërndante repartet vullnetare, ndërsa forcat e rregullta t’i vinte nën vartësinë e Ministrisë së Luftës. Më 14 dhjetor 1921, Ahmet Zogu hyri në Tiranë. Ai mori në dorë komandën e xhandarmërisë, rrethoi kryeqytetin me trupa të armatosura dhe kërkoi të shqyrtohej përgjegjësia për ngjarjet e fundit, me qëllim që të mënjanonte nga pushteti kundërshtarët e tij politikë. Për këtë u thirr Këshilli Kombëtar që, i diktuar nga situata e krijuar, vendosi për rrëzimin e dy

³¹⁴ AQSH, F. 149, V. 1922, D. I-412, fl. 33.

³¹⁵ AMPJ, V. 1923, D. 21, fl. 12-13

³¹⁶ T.Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 107.

³¹⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 181.

³¹⁸ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 149-156.

anëtarëve të Këshillit të Lartë: Aqif Pashë Elbasanit dhe të Luigj Bumçit. Duke i quajtur përgjegjës kryesorë për krizën e dhjetorit, Këshilli e cilësoi veprimtarinë e tyre si *grusht shteti*. Pas kësaj dhanë dorëheqjen dhe dy anëtarët e tjerë, kështu që Këshilli i ri tashmë përbëhej nga katër anëtarë të rinj: Omer Pashë Vrioni, Refik Bej Toptani, Sotir Peci e Ndoc Pistuli.³¹⁹

Atëherë *popullorët* nuk mbetën pas, bënë veprime të tjera që e thelluan më tej krizën. Sipas qeverisë, në prefekturën e Drinit (Dibrës) duhej të bëheshin zgjedhje të reja për faktin se e gjithë zona tani ishte liruar nga prania e huaj dhe nëpërmjet këtij veprimi të largonte nga Këshilli Kombëtar disa persona të përzier në krizën e dhjetorit si Hasan Prishtina, Hoxhë Kadriu etj. Kështu Këshilli Kombëtar, që u mbledh më 22 dhjetor 1921, ua hoqi mandatin deputetëve të prefekturës së Drinit (Dibrës), meqenëse kufijtë e kësaj prefekturë ishin liruar.³²⁰ Kastriot Dervishi në librin e tij, “Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005”, thekson:

“në të vërtetë, mandati i deputetëve të Drinit kishte qenë në diskutim që përpara zgjedhjeve, gjë që e kishte bërë të qartë vetë kryeministri Iljaz Vrioni se, kur të lirohej zona, deputetët duhej të votëbesoheshin”.³²¹

Vendimi nr. 233, që Këshilli Ministror mori më 18 mars 1922 dhe, më pas, e miratoi edhe Këshilli i Lartë, shpjegonte mënyrën e zgjedhjes së deputetëve të Drinit. Sipas nenit 3, votuesit e dytë do të zgjidheshin në prani të dy nëpunësve, që do të dërgoheshin nga qeveria, në një mbledhje që do të zhvillohej nën kryesinë e nëpunësit më të madh civil me anën e pleqësive, të krerëve e të parive të katundeve. Këshilli Ministror, duke marrë parasysh gjendjen e prefekturës së Drinit dhe të asaj pjese të prefekturës së Kosovës, që kish marrë pjesë herën e parë në zgjedhjet e Drinit, mbështetur në propozimin e Ministrisë së Punëve të Brendshme, me nr. 2697, më 8 mars 1922, vendosi që ligji i zgjedhjes së deputetëve të Drinit të ndryshohej e të bëhej në mënyrën si më poshtë vijon:

Neni I. Deputetët e Drinit kanë me u zgjedhur prej popullit të Prefekturës së Drinit dhe të atyre viseve të Prefekturës së Kosovës që nuk kishin marrë pjesë në zgjedhjet e Bunjës;

Neni II. Deputetët do të zgjidhen prej anës së një komisioni ku do të ndodhen prej çdo katundi pleqtë, stërpleqtë, parijs, nga një përfaqësues i djelmënisë dhe nga një përfaqësues prej çdo fisi që ndodhen në katund dhe këta do të zgjedhin deputetët.

Neni III. Ky komision do të jetë nën kryesinë e një anëtari që do të zgjidhet nga komisioni administrativ dhe do të kontrollohet nga ana e prefektit dhe e nënpunësit të drejtësisë që do të dërgohet prej këtej.

Neni IV. Veprimet e tjera do të bëhen sipas ligjit të zgjedhjeve.³²²

³¹⁹ *Historia Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 183.

³²⁰ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 152.

³²¹ *Po aty*.

³²² *AQSH*, F. 152/4, V. 1922, D. 784, fl. 35.

Këto zgjedhje u zhvilluan ditën e diel, më 30 korrik 1922.³²³

Kryeministri, duke raportuar pranë Këshillit të Lartë mbi gjendjen politike dhe ekonomike të Shqipërisë, më 31 korrik 1922, ndër të tjera, theksonte:

“Zgjedhja e deputetëve të Prefekturës së Dibrës përfundoi dje, duke u zgjedhur si deputetë zotërinjtë Fiqri Dino, Mehmet Pilku, Abdyl Sula, Rexhep Matja, Fazli Frashëri e Sali Vuçiterni. Zgjedhja është bërë në një harmoni e bashkim fare të plotë”.³²⁴

Gjatë viteve 1921-1922 dhe, sidomos, me zgjerimin e statutit të Kongresit të Lushnjës dhe me miratimin e tij nga Këshilli Kombëtar në fund të vitit 1922, u bënë hapa të rëndësishëm për ngritjen e institucioneve shtetërore kombëtare dhe për procesin e demokratizimit të tyre. Por ende nuk ishte zgjidhur përfundimisht çështja e formës së regjimit të shtetit, në përputhje me të cilën do të hartohej e do të miratohej Kushtetuta e shtetit shqiptar, e drejta e së cilës i takonte Asamblesë Kushtetuese.

1.5 Aspekte të zhvillimeve social-politike në Dibër dhe personalitete të njohura të zonës

Lufta e ashpër politike e zhvilluar në vitet 1920-1922 ndërmjet tri organeve shtetërore: qeverisë, Këshillit Kombëtar dhe Këshillit të Lartë, si dhe jashtë tyre, ndikoi në dëmtimin e zhvillimit politik normal të vendit, por jo në mosfunksionimin e stabilizimit të tij, edhe pse përshtypja e shteteve të huaja mbi shqiptarët mbështetej në padijen e vetëqeverisjes.

Qeveria e Xhafer Ypit dhe, më pas, ajo e Ahmet Zogut i kushtuan rëndësi çarmatimit të popullsisë për vendosjen e qetësisë së vendit, si dhe për kufizimin e gjakmarrjes, sidomos, duke u nisur dhe nga lëvizja e marsit.

Kryeministri i dërgonte Ministrisë së Punëve të Jashtme një njoftim, më datën 31 maj 1922, ku ndër të tjera thuhej:

“Populli i krahinave të Matit, të Kthellës, të Lumës dhe të Dibrës u çarmatos dhe tani ka filluar çarmatimi i malësive të prefekturës së Kosovës dhe në mbarim të tyre çarmatoset dhe krahina e Shkodrës”.³²⁵

Në shkurt të vitit 1923, sipas dokumenteve zyrtare, “çarmatimi i katundeve të lirueme të Gollobordës ka marrë fund me qetësi të plotë duke mbledhur 224 armë”.³²⁶

³²³ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 784, fl. 53.

³²⁴ AQSH, F. 149, V. 1922, D. I -412, fl. 9.

³²⁵ AMPJ, V. 1922, D. 57, fl. 74.

³²⁶ AQSH, F. 149, V. 1923, D. I-516, fl. 6.

Periodha gjatë viteve 1921-1924 u karakterizua nga përpjekje për demokratizimin e jetës së vendit ku rol të rëndësishëm pati dhe krijimi i shoqatave dhe organizatave joqeveritare. Programi i këtyre shoqatave synonte që, nëpërmjet arsimit, të fjalës së lirë e të shtypit, të ndikonte në zhvillimin ekonomik e shoqëror. Duke pasur edhe shtrirje kombëtare, këto shoqata u përpoqën të gjallëronin jetën politike dhe shoqërore të vendit.

Të tilla qenë Federata “Atdheu” (e krijuar më 1921) dhe Shoqëria “Bashkimi”, e themeluar më 13 tetor 1922 me nismën e Avni Rustemit, me qendër në Tiranë, e cila e shtriu veprimtarinë e vet gati në tërë vendin. Kjo organizatë zhvilloi veprimtari të gjerë dhe të gjithanshme politike, sidomos pas ashpërsimit të luftës politike në vitin 1924.³²⁷ Shoqëria *Bashkimi* tërhoqi menjëherë simpatinë e të rinjve përparimtarë dibranë si Haki Stërmilli, Taf Agolli dhe Sami Gonxhe, të cilët u bënë anëtarë të shoqërisë qysh në themelimin e saj. Haki Stërmilli, shok i afërt i Avni Rustemit, ishte bashkëthemelues i shoqërisë dhe që në fillim u zgjodh sekretar i Përgjithshëm i saj.³²⁸ Haki Stërmilli (1895-1953) ishte një figurë e spikatur e jetës politike dhe kulturore dibrane. I lindur në Dibër të Madhe, në një moshë të re, si rezultat i pushtimit dhe i masakrave të ashpra serbe ndaj popullsisë vendase, familja e tij së bashku me familjet e tjera dibrane, mori rrugën e dhimbshme të mërgimit, duke qenë të detyruar të shpërngulen në Shqipëri.³²⁹ Si pjesëmarrës aktiv në Kryengritjen e Qershorit (1924), me “Triumfin e Legalitetit” në dhjetor të po atij viti ai mërgoi jashtë vendit. Më 1930, me porosinë e qeverisë së Zogut, policia jugosllave e arrestoi Haki Stërmillin dhe pasi u riatdhesua, u dënua me disa vite burg. Pasi u lirua ai u mor me veprimtari letrare, ku ndër veprat e tij më të spikatura përmendim: ditari “Burgu” (1935), romani “Sikur t’ isha djalë” (1936) etj. H. Stërmilli mori pjesë edhe në Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare në sektorin e Dibrës.³³⁰

Dy muaj nga krijimi i Shoqërisë “Bashkimi”, pra, në fillim të vitit 1923, në territorin e prefekturës së Dibrës u krijuan tri degë të saj me seli në Peshkopi, në Zërqan dhe në Burrel.³³¹ Por me rëndësi për prefekturën e Dibrës ishte Shoqëria “Djelmënia dibrane”, e cila u krijua me qëllim përmirësimin e jetës të vështirë të popullsisë së atij qarku në çdo vështirë. Iniciatorët e formimit të shoqërisë ishin: Reshit Daci, Rustem Ymeri, Qamil Pepa, Haki Stërmilli, Haki Sharofi, Haki Bekteshi, Shefki Shatku, Sahih Pilku, Ahmet Agolli, Mustafa Agolli dhe Tosun Dibra.³³² Sipas statutit të shoqërisë, 17 prilli i vitit 1921 mbahet si data e themelimit të saj me kryetar Dervish Himën. Statuti i Shoqërisë *Djelmënia dibrane* përmbante dhe shtjellonte me hollësi qëllimin, anëtarët e shoqërisë, mbledhjen e përgjithshme dhe mënyrën e zgjedhjeve, detyrat e këshillit të shoqërisë, të ardhurat dhe shpenzimet e

³²⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 204.

³²⁸ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 377-378.

³²⁹ A. Kadiu, *100 vjet pavarësi, 100 figura dibranësh...*, 238-239.

³³⁰ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 414-415.

³³¹ *Po aty*, 377-378.

³³² *AQSH*, F. 152/5, V. 1923, D.461, fl. 25.

shoqërisë. Ai përcaktonte gjithashtu qendrën e përgjithshme të shoqërisë, degët dhe vulën e saj.³³³

Anëtarë të kësaj shoqërie, sipas statutit të saj, do të ishin të rinjtë nga disa krahina të afërta. Në statut theksohej se "...Matjanët, Ohrjanët dhe Struganët marrin pjesë në këtë Shoqëri me ato të drejta që kanë Dibranët". Si qëllim themelor do të ishte "të përkrahurit dhe të ndihmuarit e njëri- tjetrit si shokë e vëllezër të mjerimit që janë, ashtu dhe të shtuemit të dashurisë në mes të tyre". Statuti vinte në dukje gjithashtu se "...Shoqëria nuk ka me u marrë aspak me politikë, përveç se me këshilla që sigurojnë jetën dhe interesin e atdheut e të kombësisë". Si qëllime të tjera u përcaktuan zhvillimi i arsimit më hapjen e shkollave për fëmijët dibranë etj., formimi i një bande muzikore, çrrënjësia e propagandave të huaja, "që u thuheshin shqiptarëve në dëm të atdheut e të kombësisë" etj.,³³⁴ dhe se "anëtarë të rregullt të kësaj shoqërie mund të bëheshin të gjithë ata dibranë, matjanë, ohrjanë e struganë që ishin në moshën 20 vjeç e sipër".³³⁵ Qendra e përgjithshme e shoqërisë (Tiranë) do të përpiquej të hapte degët e saj në ato vise ku kishte me vete nga 10 djelmosha e lart dibranë, matjanë, ohrjanë ose struganë. Vula e shoqërisë u përcaktua e rrumbullakët me fjalët SHOQËNIA DJELMËNIA DIBRANE dhe në mes do të kishte fytyrën e Moisi Golemit, princit të dy Dibrave, si dhe datën e formimit të Shoqërisë, 17 prill 1921.³³⁶ Kryetari i kësaj Shoqërie, Dervish Hima, në një letër, që mban datën 26 mars 1923, e përshkruan të plotë statutin e saj, një pjesë e të cilit u përmend më lart.³³⁷

Ministria e Punëve të Brendshme i dërgonte nënprefekturës së Tiranës një njoftim, më datën 6 prill 1923, ku përmendej se "...propozimi i asaj nënprefekturë mbi të dhanunit leje të Shoqërisë Djelmënia Dibrane për të vënë në veprim statutin e saj pranohet nga kjo ministri".³³⁸ Por kjo shoqëri më pas u përfshi në shoqërinë "Bashkimi".³³⁹

Në veprimtarinë e shtetit shqiptar kishin zënë vend procedurat dhe praktikat demokratike në zgjidhjen e çështjeve shtetërore, si zhvillimi i debateve të lira për probleme të ndryshme politike, ekonomike dhe shoqërore në parlamentin e asaj kohe, marrja e vendimeve me votën e shumicës etj., ndërsa, çështja e formës së regjimit të shtetit, që ishte nga më të rëndësishmet për Shqipërinë, kishte mbetur ende e pazgjidhur. Forma e regjimit do të përcaktohej jo nga një parlament i zakonshëm, siç ishte ai, që kishte dalë nga votimet e pranverës së vitit 1921, por nga Asambleja Kushtetuese.³⁴⁰

³³³ *Po aty*, fl. 19-25.

³³⁴ *AQSH*, F. 152/5, V. 1923, D. 461, fl. 19-20.

³³⁵ *Po aty*, fl. 20.

³³⁶ *Po aty*, fl. 24-25.

³³⁷ *Po aty*, fl. 25.

³³⁸ *AQSH*, F. 152/5, V. 1923, D. 461, fl. 27.

³³⁹ Gafur Zota, *Fole e nacionalizmit*, (Durrës: Pavarësia, 2012), 196.

³⁴⁰ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 213.

Në vjeshtën e vitit 1923, Partia Përparimtare dhe ajo Popullore, të formuara gjatë zgjedhjeve të vitit 1921, ishin shpërbërë. Ato u ravijëzuan me dy grupime kryesore që dolën po nga gjiri i tyre. Njëri nga këto grupime kryesohej nga Ahmet Zogu, i cili mbështeste politikën dhe veprimet e qeverisë që kryesonte ai. Kurse grupimi tjetër, që ishte opozitar dhe kryesohej nga Fan Noli, mbante qëndrim kritik ndaj qeverisë. Zogu dhe Noli ishin dy figura, që u bënë protagonistët kryesorë të zhvillimeve politike gjatë viteve 1923-1924.³⁴¹

Parlamenti ngarkoi një komision të posaçëm për shqyrtimin e projektit për zgjidhjen e Asamblesë Kushtetuese, ku opozita përfaqësohej në shkallë të gjerë, falë intelektualëve profesionistë të saj. Pas shpërndarjes së parlamentit filloi fushata e zgjedhjeve, si dhe u krijuan grupe politike zgjedhore në bazë të bindjeve të ndara më shumë sipas krahinave, por dhe sipas kategorive ekonomike e shoqërore. Në opozitë me qeverinë ishin grupi Shoqëria “Xhoka” në Tiranë, grupi “As i Pashës, as i Beut” në Elbasan, grupi “Nacional Demokrat” në Berat, grupi “Nacional” në Vlorë, grupi “Ora e Maleve” në Shkodër, Partia Liberale në Korçë, grupi “Demokrat” në Gjirokastrë etj. Edhe në krahun e forcave proqeveritare, ku zotëronin konservatorët, kishte po ashtu disa grupime shoqërore, midis të cilave për nga numri më i madh i pasuesve ishte ai, që kryesohej nga Ahmet Zogu.³⁴² Figurat më të njohura të Dibrës, Elez Isufi, Ramiz Daci, Zija Dibra, Isuf Dohoshishti, Isuf Xhelili, Halit Lleshi, Ismail Strazimiri, Hazis Muda (Azis Pilafi), Dan Cami etj., ishin aktivë në lëvizjen opozitare, por për shkak të larmisë së interesave dhe të pikëpamjeve, nuk arritën të formonin një organizatë politike.³⁴³

Zija Dibra (1885-1924), ishte një figurë e respektuar e trevës dibrane, një veprimtar i shquar i lëvizjes demokratike. Ai lindi në Dibër të Madhe, dhe pas mbarimit të shkollës ushtarake në Stamboll, në shtator të vitit 1921 u kthye në Shqipëri dhe mori pjesë në lëvizjen demokratike dhe në ngjarjet e dhjetorit të vitit 1921. Gjithashtu ai mbajti postin e ministrit të Luftës në qeverisjen jetëshkurtër të Hasan Prishtinës.³⁴⁴ Pasi Zogu u bë ministër i Brendshëm, Z.Dibra u largua nga Tirana dhe bashkëpunoi me Elez Isufin në Malësi të Dibrës kundër A.Zogut. Organizuan Lëvizjen e Marsit të vitit 1922, e cila u shtyp nga forcat e armatosura qeveritare. Pas kësaj u arrestua dhe u dënua me vdekje. U arratis nga burgu dhe doli jashtë vendit. Pas fitores së Revolucionit Demokratik të Qershorit 1924 u kthye në Shqipëri dhe shërbeu në administratën e qeverisë së Fan Nolit. Pas shtypjes së Revolucionit tentoi të largohej në Itali. U arrestua dhe u vra pa gjyq.³⁴⁵

³⁴¹ *Po aty*, 214.

³⁴² *Po aty*, 215-216.

³⁴³ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 378.

³⁴⁴ *Fjalor enciklopedik shqiptar*, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë (Tiranë: Kristalina-KH, 2008), 474.

³⁴⁵ *Po aty*.

Gjithashtu edhe Ismail Strazimiri (1868-1943) ishte një tjetër figurë e ndritur e trevës dibrane. Emri i tij u bë i njohur si rrjedhojë e veprimtarisë së tij në një periudhë të ngjeshur ngjarjesh historike për fatet e kombit. Mori pjesë në mënyrë aktive në lëvizjen e Rilindjes Kombëtare në vitet e fundit të sundimit osman. Ishte pjesëmarrës në Lëvizjen Kombëtare për çlirimin e vendit nga zgjedha turke dhe më pas kundër synimeve pushtuese serbe.³⁴⁶ I.Strazimiri ishte përkrahës i Kryengritjes së Qershorit 1924 dhe pjesëmarrës i Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare ku dhe ra dëshmor.³⁴⁷ Sigurisht që treva dibrane ka edhe më njerëz të tjerë idealistë, të cilët nuk ishin pjesë e ndonjë projekti të të huajve për të sunduar në Shqipëri përmes duarve të zgjatura të tyre, d.m.th vetë shqiptarëve. Këta njerëz e donin sinqerisht atdheun e tyre pa interes pragmatik.³⁴⁸

Zgjedhjet për Asamblenë Kushtetuese përfunduan më 27 dhjetor 1923. Deputetët që dolën për prefekturën e Dibrës ishin: Ahmet Zogu (Xhelal Zogu, 17 janar 1924), Abdurrahman Dibra, Hafiz Ismet Shehi, Fiqri Rusi, Hafiz Xhemal Hoxha, Izet Dibra, Jashar Erebara, Rexhep Matja, Salih Vuçiterni, Syrja Pojani, Shefqet Fishta, Terenc Toçi.³⁴⁹ Forcat demokratike dibrane nuk qenë në gjendje të përballonin shpifjet, shantazhet, falsifikimet e administratës shtetërore dhe të qarqeve konservatore. Nuk doli asnjë deputet që të përfaqësonte demokratët dibranë në Asamblenë Kushtetuese, për thirrjen e së cilës ata kishin rrëmbyer armët në marsin e vitit 1922. Kështu që demokratët dibranë protestuan për dhunën e përdorur dhe për falsifikimet e kryera gjatë zgjedhjeve, duke kërkuar anulimin e tyre. Meqenëse protestat nuk dhanë rezultat, si kudo edhe këtu në qarqet demokratike filloi të formohej bindja se pushteti i parisë konservatore dhe i qarqeve antidemokratike mund të përmbysesh vetëm me anën e kryengritjes së armatosur.³⁵⁰

Pas mbarimit të zgjedhjeve të zhvilluara më 27 dhjetor 1923, vendi u pasua nga një gjendje e ndezur, sepse asnjëra palë nuk kishte shumicën e duhur për të krijuar qeverinë. Fryma politike ishte mjaft e ashpër, ndërsa shërbimi i fshehtë paralajmëronte për kryerjen e disa atentateve ndaj figurave kryesore politike. Më 23 shkurt 1924, Beqir Valteri, një i ri nga Mati, shtiu mbi kryeministrin Ahmet Zogu dhe e plagosi atë, kur po hynte në parlament.³⁵¹ Ky veprim e acaroi më tej atmosferën politike që, edhe para kësaj ngjarjeje, ishte tejet e tendosur. Gjendja kaotike, në të cilën u gjend vendi, kërkonte gjetjen e një rrugëdaljeje.

³⁴⁶ K.Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 413.

³⁴⁷ *Po aty*.

³⁴⁸ I.Strazimiri, *Lufta kundër pavarësimit të Shqipërisë...*, 341.

³⁴⁹ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 196.

³⁵⁰ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 380.

³⁵¹ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 200.

Ahmet Zogu, duke e parë situatën e krijuar si shumë të acaruar, u tërhoq nga drejtimi i qeverisë. Më 27 shkurt 1924, Këshilli i Lartë ngarkoi Shefqet Vërlacin për të krijuar qeverinë e re, të cilën e formoi më 3 mars.³⁵²

Vendi nuk vuante vetëm nga paqëndrueshmëria në aspektin politik, por dhe në aspektin ekonomik e atë social. Vështirësitë natyrore të viteve 1922-1924, kur për bujqësinë nuk ndihmuan as kushtet e motit, e rrënuan edhe më shumë ekonominë bujqësore.³⁵³ Si gjithnjë, më e varfër ishte fshatarësia e krahinave malore dhe ajo e prefekturës së Dibrës, e cila vazhdonte të kërcënohej nga uria. Duke përshtatur këtë gjendje, Ministria e Punëve të Brendshme, në raportin e datës 16 nëntor 1922, shkruante:

“Për t’i bërë ballë mjerimit e zisë së madhe që kërcënon Malësitë e Dibrës (Reç, Dardhë etj.) kjo ministri nga kredija që ka kërkuar prej Këshillit Ministror do t’u ndajë një pjesë proporcionale dhe atyre vendeve”.³⁵⁴

Gjithashtu Ministria e Punëve të Brendshme u dërgoi prefekturave të Dibrës, të Kosovës dhe të Shkodrës një telegram, më datën 9 shkurt 1924 ku, mes të tjerash, premtonte se së shpejti do të bënte demarshet e duhura “për me e përmirësuar gjendjen mizore të tyre duke u dhënë misër dhe duke përmbushur nevoja të tjera jetimore”.³⁵⁵ Kjo ishte si përgjigje ndaj informacioneve që i dërgonin kësaj ministrie drejtues të administratës lokale për gjendjen e mjerueshme të popullit. Ndër ta ishte edhe zëvendësprefekti i Dibrës, Q. Matraxhiu, i cili, më 6 shkurt 1924, ndër të tjera, i shkruante Ministrisë së Punëve të Brendshme se “... popullin e krahinës së Trojakut e ka mbuluar zija e mjerimi”.³⁵⁶ Ministria në fjalë pranoi edhe propozimin e bërë prej tij që misri i depozituar atje, t’u ndahej popullsisë së krahinave Reç, Trojak e Arras.³⁵⁷

Ndërkohë edhe vetë banorët e prefekturës së Dibrës i dërguan qeverisë shumë letra për gjendjen e mjeruar të tyre. E tillë ishte letra e kryepjeqve të katundit Reç, drejtuar Ministrisë së Punëve të Brendshme, më 19 mars 1924, ku, ndër të tjera, theksohej:

“E shumta e viseve të Dibrës vuan nga varfëria. Në këto tre vjet, katundi jonë i përbërë nga katër lagje të mëdha nuk ka mundur me i bërë ballë jetesës, e ushqimit në radhë të parë bukës. Këtij katundi veç të tjerave nuk i ka mbetur asnjë shtëpi në këmbë, asnjë bagëti për ushqim dhe as për të punuar tokën. Prandaj të gjithë banorët e këtij katundi i luten kësaj ministrie që të gjejë një derë shpëtimi nëse dhe na njihemi nën shtetin shqiptar, se për ndryshe kanë me vdekur të gjithë”.³⁵⁸

³⁵² *Po aty*, 205.

³⁵³ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 219.

³⁵⁴ *AQSH*, F. 149, V. 1922, D. I-412, fl. 33.

³⁵⁵ *AQSH*, F. 152/7 (Zogu), V. 1924, D. 424, fl. 3.

³⁵⁶ *AQSH*, F. 152/7 (Zogu), V. 1924, D. 10, fl. 2.

³⁵⁷ *Po aty*, fl. 8.

³⁵⁸ *AQSH*, F. 152/7 (Zogu) V. 1924, D. 424, fl. 21.

Gjendja në këtë prefekturë edhe më parë nuk ishte e mirë, por ajo u bë e rëndë, veçanërisht, pas dëmtimeve të ndodhura në luftimet e mëparshme me forcat serbe, që parashtruam më lart. Edhe arsimi, si një shtyllë kryesore e ecures së zhvillimit shoqëror, linte për të dëshiruar. Popullsia e qarkut të Dibrës ishte zhytur në errësirën e analfabetizmit. Kërkesat e saj për t'u arsimuar fillonin me hapjen e shkollave, të cilat mungonin ngaqë, siç dihej, problemi qëndronte te ndërtesat, dhe vazhdonte me mungesën e bazës materiale dhe të stafit të nevojshëm pedagogjik.

Më 15 korrik 1922, Elez Isuf Ndreu e njoftonte Ministrinë e Punëve të Brendshme si vijon:

“Sikundër që e di dhe qeverija si katundet ashtu edhe shkollat, xhamitë janë të djegura e të prishura nga ana e qeverisë serbe barbare. Populli i këtij qarku (Dibër - M.N.) janë të vobektë e nuk mundin të ndihmojnë në ndërtimin e shkollës. Prandaj ju lutemi të keni mirësinë që të jepet urdhër për ndërtimin e shkollës në Sllovë”.³⁵⁹

Po ashtu nënprefektura e Matit i drejtohej kësaj ministrie, më 3 shtator 1922, duke nënvizuar se ajo e shihte të arsyeshme dhe të domosdoshme çeljen e një shkolle në krahinën e Lurës.³⁶⁰ Në përgjigje të kësaj kërkesë, qeveria ndërmori hapat për ngritjen e ndërtesave shkollore në katundet Sllovë dhe Lurë, si dhe për të dërguar në to nga një mësues.³⁶¹

Plekësia (paria) e katundeve German, Midhë e Muzhakë të nënprefekturës së Matit në letrën e datës 28 mars 1924 dërguar kësaj nënprefekturë i luteshin asaj që të ndërmjetësonte ku duhej për rihapjen e shkollës, e cila ishte mbyllur që më 1 shtator 1923, si dhe për emërimin e një mësuesi, duke i siguruar atij pagën mujore mbi bazën e buxhetit që do të caktohej atë vit për shkollat fillore. “Këto katunde janë shumë të vobektë dhe dëshirën e kanë të madhe për t'i dërguar djemtë në shkollë”, vihej në dukje në letër.³⁶² Lutja e pleqësisë së katundeve të lartpërmendura u mor parasysh nga Ministria e Arsimit, e cila shpresonte që të shtonte numrin e shkollave në ato zona, sidomos në viset kufitare të prefekturës së Dibrës, nëse buxheti do të ishte i mjaftueshëm.³⁶³

Të pakënaqur nga situata ekzistuese në vend ishin edhe nëpunësit e vegjël: civilë e ushtarakë, përfshirë këtu arsimtarë e xhandarë, rrogat e të cilëve nuk paguheshin për muaj të tërë.³⁶⁴ Sipas një njoftimi të zëvendëskomandantit të Përgjithshëm të Xhandarmërisë, në gusht të vitit 1924, në qarkun e Dibrës dhe në atë të Kosovës kishte tetë muaj që xhandarët nuk ishin paguar.³⁶⁵

³⁵⁹ AQSH, F. 152/4, V. 1922, D. 1094, fl. 1-2.

³⁶⁰ AQSH, F.152/4, V.1922, D.1094, fl. 4.

³⁶¹ Po aty, fl. 3, 6.

³⁶² AQSH, F. 152/7 (Zogu), V. 1924, D. 534, fl. 14.

³⁶³ Po aty, fl. 15.

³⁶⁴ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 220.

³⁶⁵ AQSH, F. 152/6, V. 1924, D. 438, fl. 11.

Një nga plagët e vjetra të shoqërisë shqiptare ishte gjakmarrja, një fenomen ky edhe për prefekturën e Dibrës. Megjithëse qeveritë e mëparshme ishin përpjekur ta kufizonin në mënyrë që dhe banorët të lëviznin lirisht në rrjedhën e jetës së tyre të përditshme, kjo dukuri vazhdonte ta zhyste shoqërinë në prapambetje. Ndaj edhe për prefekturën e Dibrës u formua Komisioni i Pajtimit të Gjaqeve që filloi menjëherë veprimtarinë e tij. Me këtë rast, në Fletoren Zyrtare të datës 10 shkurt 1923 u botua artikulli *Komisioni i gjaqeve*, në të cilin shkruhej se, "...populli i atij qarku me kënaqësi të madhe e ka pritur këtë inisjativë".³⁶⁶

Ndonëse mori këto masa lehtësuese në fushën ekonomike dhe atë shoqërore, qeveria e Shefqet Vërlacit nuk mundi ta kapërcente (mënjanonte) frymën e urrejtjes që kishte përfshirë vendin. Kjo gjendje u acarua edhe më tepër në fillim të prillit 1924. Kështu, më 6 prill u vranë në Mamurras dy qytetarë amerikanë, që udhëtonin si turistë nga Tirana për në Shkodër. Meqë e vërteta mbi krimin nuk u arrit të zbulohet, të dyja palët kundërshtare bënë akuza të ndërsjella politike për t'ia ngarkuar njëra-tjetrës përgjegjësinë për ngjarjen.³⁶⁷

Edhe më shumë i nxehu gjakrat në Shqipëri vrasja e dytë, që, sipas mendimit të përgjithshëm, qëndronte Ahmet Zogu. Më 20 prill, u bë atentat kundër Avni Rustemit në Tiranë dhe dy ditë më vonë ai vdiq. Varrimi i tij në Vlorë, më 30 prill, u kthye në një demonstrim kundër qeverisë që quhej si bashkëfajtorë. Në këtë manifestim, ku morën pjesë mijëra vetë, ishin edhe përfaqësues nga prefektura e Dibrës.³⁶⁸ Qendrat e Shoqërisë "Bashkimi" në Peshkopi, në Zerqan dhe në Burrel, në emër të demokratëve të prefekturës së Dibrës, dërguan në Vlorë Haki Stërmillin, Taf Agollin, Sami Gonxhën, Riza Shehun dhe Tahir Koçin.³⁶⁹ Këtë vrasje opozita e trajtoi në popull si një veprim me karakter politik, që tronditi opinionin publik, ngriti gjithandej një valë të fuqishme zemërimi dhe acaroi më tej situatën politike në vend.

Thellimi i krizës politike në vend dhe pamundësia për të qeverisur e detyruan Shefqet Vërlacin të jepte dorëheqjen nga posti i tij si kryetar i kabinetit qeveritar, duke e futur krizën në nivele edhe më të thella. Për të zbutur sadopak gjakrat, u caktua si kryeministër Iljaz Vrioni, i cili, më 31 maj, u paraqit për të marrë votëbesimin e qeverisë së tij.³⁷⁰

Në fund të majit e në fillim të qershorit politika shqiptare e viteve 1920-1924 do të sillte dështimin e saj, duke përfunduar në një kryengritje të armatosur. Gjendja ekonomike dhe shoqërore, mungesa e një tradite demokratike në vend, mosfunksionimi i duhur i institucioneve përkatëse, kryesisht me nëpunës të paarsimuar e të pakualifikuar, ishin faktorët kryesorë që ndihmuan në nxitjen e kësaj

³⁶⁶ *Fletorja Zyrtare*, nr. 6, "Komisioni i gjaqeve", Tiranë, 10 shkurt 1923, 3.

³⁶⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 220-221.

³⁶⁸ *Po aty*, 220.

³⁶⁹ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 381.

³⁷⁰ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 211.

kryengritjeje. Edhe treva dibrane luajti një rol të rëndësishëm në këtë kryengritje, duke dhënë kontributin e saj.

Pas kushtrimit, që lëshoi Elez Isufi, qindra malësorë të armatosur u grumbulluan në Slllovë. U paraqitën atje për t'u inkuadruar në forcat e Isufit, edhe djemtë e Shoqërisë “Bashkimi” të Peshkopisë dhe të Zërqanit. Komandën e forcave dibrane nuk e mori vetë Elez Isufi (ndoshta ngaqë e ndjente veten të lidhur pas “Besës”, që i kishte dhënë ministrit britanik në lëvizjen e marsit për të mos rrëmbyer armët kundër qeverisë), por nipi i tij, Isuf Xhelili.³⁷¹

Sipas një dorëshkrimi anonim, të cituar dhe më lart, qeveria e Tiranës, që ia kishte ngarkuar komandën e përgjithshme të operacionit Ahmet Zogut, qysh në fillim u ndodh përballë një gjendjeje të vështirë. Ai kishte në dispozicion vetëm tri batalionet e regjimentit të parë (nga një batalion në Tiranë, në Elbasan dhe në Peshkopi) me bateri përkatëse, vullnetarët e krahinës ndërmjet Matit e Shkumbinit, si edhe vullnetarët e Matit dhe të Dibrës. Pra, gjithsej 4 000-5 000 veta. Komandën e fuqive të veriut e mori vetë kryekomandanti, ndërsa komanda e fuqive të jugut iu besua Xhemal Aranitasit.³⁷² Sipas historiografisë shqiptare, meqenëse pjesa më e madhe e ushtrisë po dilte jashtë kontrollit qeveritar, e detyroi qeverinë të rekrutonte njerëz me pagesë, kryesisht në prefekturat e Dibrës, të Elbasanit e të Durrësit. Edhe pse për këtë qëllim u vunë shuma të mëdha të hollash, ajo mundi të vinte përballë kryengritësve vetëm rreth 4 000 veta.³⁷³

Kryengritja përfshi u pothuajse tërë vendin. Për drejtimin e saj u formua në Vlorë një komision administrativ i përkohshëm, me kryetar Fan Nolin. Komisioni caktoi Bajram Currit si udhëheqës të veprimeve ushtarake në prefekturat e Kosovës e të Dibrës, Kasëm Qafëzezin për zonën e Shkodrës dhe Rexhep Shalën për Shqipërinë e Jugut.³⁷⁴ Në forcat e Bajram Currit morën pjesë dhe ato të Elez Isufit.³⁷⁵ Në bazë të dorëshkrimit anonim, komandanti Rexhep Shala dispononte dy batalione të regjimentit të tretë, së bashku me bateri, në Shkodër dhe në Kukës, si dhe vullnetarët e Malësisë së Shkodrës dhe të Kosovës, gjithsej 3 000 veta. Ndërsa komandanti Kasëm Qafëzezi kishte gjithë regjimentin e dytë me bateri, shkollën e xhandarmërisë në Vlorë, rezervistët e thirrur nën armë, si dhe disa grupe vullnetarësh, gjithsej 4 000 veta.³⁷⁶

Marrja e Krumës nga forcat kryengritëse të Bajram Currit, më 24 maj 1924, u vlerësua si fillim i kryengritjes së armatosur. Kruma ishte qendra e prefekturës së Kosovës, e cila përfshinte përafërsisht rrethet e sotme të Tropojës, të Kukësit, e të Hasit. Forcat qeveritare, që drejtoheshin nga toger Muharrem Bajraktari, dhe pasuesit

³⁷¹ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 382.

³⁷² AMPJ, V. 1926, D. 66, fl. 18.

³⁷³ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 224.

³⁷⁴ *Po aty*, 224.

³⁷⁵ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 214.

³⁷⁶ AMPJ, V. 1926, D. 66, fl. 18.

e Ceno Bej Kryeziut nuk qenë në gjendje të bënin qëndresë. Pas Krumës, kryengritësit u ndeshën me forcat kundërshtare të përqendruara në Bicaç dhe në Bytyç.³⁷⁷ Ismail Haki Korça, pasi largoi nga Bicaç mbështetësit e qeverisë, bashkë me batalionin e tij u nis drejt Kalasë së Dodës.³⁷⁸ Ahmet Zogu, i cili pasi erdhi shpejt në Dibër dhe ngriti shtabin e vet në Homesh (fshat i Dibrës), urdhëroi Muharrem Bajraktarin, Ceno Kryeziun, Fiqri Dinen dhe Hysni Demën, që t'u dilnin përpara forcave kryengritëse dhe ta mbronin me çdo kusht Kalanë e Dodës, pikë me rëndësi strategjike në kufi të Lumës me Dibrën.³⁷⁹

Sipas dorëshkrimit anonim, Ismail Haki Korça u ndesh afër Kalasë së Dodës me fuqitë qeveritare të Peshkopisë (një batalion i regjimentit të parë me xhandarmëri dhe vullnetarë të pajisur me një top, gjithsej 1 500 veta). Megjithëse më të pakët në numër, ata mundën t'i thyenin këto forca, sidomos me ndihmën e kompanisë së drejtuar nga Alo Kuçi.³⁸⁰

Bajram Curri u bashkua me fuqitë e mëparshme dhe i gjithë grupi hyri në Peshkopi, që ishte lënë pa mbrojtje.³⁸¹ Më 5 qershor 1924, Peshkopia ra në duart e kryengritësve.³⁸² Këtu mbetën kompania e Alo Kuçit, Elez Isufi me vullnetarët dibranë si edhe një togë e formuar prej tepricave të batalionit të regjimentit nr.1 dhe të xhandarmërisë, që u bashkuan me ta. Këto fuqi vendosën në prefekturë një administratë të përkohshme. Ismail H. Korça dhe Bajram Curri u nisën me 1 500 veta për në Lurë-Selitë, në Mat dhe, më vonë, për në Tiranë.³⁸³

Për të ndaluar përparimin e trupave kryengritëse, që po i drejtoheshin kryeqytetit, Ahmet Zogu urdhëroi të gjitha forcat qeveritare të jugut të tërhiqeshin e të zinin brigjet e Shkumbinit, kurse ato të veriut u urdhëruan të mbronin Lezhën dhe të ruanin grykat e maleve në lindje të Tiranës nga mund të kalohej në kryeqytet. Pavarësisht këtyre masave, forcat kryengritëse marshuan me shpejtësi dhe, më 10 qershor, një pjesë e tyre hyri në Tiranë. Kjo ngjarje shënoi triumfin e kryengritjes.³⁸⁴

Në kohën, kur dy regjimente ushtarake në veri dhe në jug u bashkuan me kryengritësit, forca të tjera u demoralizuan dhe u shkatërruan kryekëput nga disa forca mbështetëse të qeverisë, Ahmet Zogu me besnikët e tij hyri nga Mati në katundin Bulqizë të prefekturës së Dibrës dhe, pas një pushimi që bëri në katundin Zerqan, mbërriti në Homesh (të Dibrës). Këtu u prit prej besnikëve të tij, Selim Noka,

³⁷⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 225.

³⁷⁸ *AMPJ*, V.1926, D. 66, fl. 20.

³⁷⁹ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 382.

³⁸⁰ *AMPJ*, V.1926, D. 66, fl. 20

³⁸¹ *AMPJ*, V.1926, D. 66, fl. 20

³⁸² *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 226.

³⁸³ *AMPJ*, V. 1926, D. 66, fl. 20

³⁸⁴ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 226.

Sul Shehu, Shaqir Dema, Dine Maqellara, Dine Dema etj., si dhe nga ata që ishin goditur prej forcave kryengritëse në Kalanë e Dodës.³⁸⁵

Kjo konfirmohet edhe nga relacioni që zëvendësprefekti i Elbasanit (Elbasani në administratën e Nolit, kujtojmë që është koha e qeverisjes së Nolit - M.N.) i dërgoi Ministrisë së Punëve të Brendshme, më 18 qershor 1924. Në këtë relacion bëhej e ditur:

“Ahmet Zogu deri pardje mbrëma ka qenë në katundin Homesh me lumjanë që kanë ardhur me Muharrem Bajraktarin dhe me fuqinë e bashibozukëve që ka patur prej Dibre nën fuqinë e Hysni Demës e të Fiqri Dines, me të cilët, në një anë, ka siguruar rrugën e Gollobordës për të ikur në Serbi dhe në anën tjetër, ka lënë një pakicë fuqie në qafën e Murrizit e në vende të tjera”.³⁸⁶

Po e njëjta prefekturë, më 21 qershor 1924, informonte Ministrinë e Punëve të Brendshme se “... Zogu me fuqinë e vet prej 200 vetash gjendet ende në Homesh, i furnizuar me ushqime nga Serbia. Sipas saj, Gryka e Madhe e Bulqizës, një pjesë e Gollobordës dhe dy Grykat e vogla janë kundër Zogut dhe presin fuqinë qeveritare që të bashkohen”.³⁸⁷

Ahmet Zogu qëndroi disa ditë në katundin Homesh, me qëllim që të përfitonte nga ndonjë konflikt, që shpresonte se mund të ndodhte në mes të kryengritësve. Por kur pa që kjo nuk ishte e mundur, kaloi në qytetin e Dibrës së Madhe.³⁸⁸

“Më 10 qershor 1924, Ahmet Zogu, i shoqëruar veçanërisht nga oficerët e tij besnikë dhe nga vullnetarët e Osman Balit, u nis për në Homesh ku qëndroi disa ditë. Rrugën për atje ia mbajti hapur Ceno Beu. Më 24 qershor, duke kaluar pranë fuqive kryengritëse të Peshkopisë, që nuk bënë zë fare, Ahmet Zogu hyri në Dibër të Madhe”, thuhej në dorëshkrimin e autorit anonim të gjendur në arkivin e Ministrisë së Punëve të Jashtme.³⁸⁹

Lidhur me këtë, ministri fuqiptotë Ali Kolonja, në një letër dërguar ministrit të Jashtëm, Sulejman Delvina, më 24 qershor 1924, ndër të tjera shkruante:

“Ai pati me vehte 19 oficerë, 150 ushtarë, 50 gjandarë shqiptarë, 60 civilë vullnetarë dhe disa ish nënpunës shqiptarë. Midis këtyre ndodhej dhe major Gillardi, Osman Gazepi, Bahri Mahmut Begovic dhe Muharrem Bajraktari. Në Dibër, A. Zogu u kishte ndarë të tërë bashkëpunëtorëve të tij rrogat si dhe 100 mijë dinarë për nevoja të mëtejshme derisa të rregullohej situata e tyre”.³⁹⁰

³⁸⁵ *Dajti*, nr. 39, “Dibranët e Zogolli”, Tiranë, 11 korrik 1924, 2.

³⁸⁶ *AQSH*, F152/6 (Noli), V. 1924, D. 1, fl. 6.

³⁸⁷ *Po aty*, fl. 8.

³⁸⁸ *Dajti*, nr. 39, “Dibranët dhe Zogolli”, Tiranë, 11 korrik 1924, 2.

³⁸⁹ *AMPJ*, V. 1926, D. 66, fl. 22.

³⁹⁰ *AMPJ*, V.1924, D. 257, fl. 7.

Ndërsa në njoftimin e administratorit të Dibrës, kapiten Alo Kuçi, drejtuar Ministrisë së Punëve të Brendshme, më 20 qershor 1924, citohej se "... Dine Hoxha dhe Murat Kaloshi u dorëzuan".³⁹¹

Kryengritja e qershorit 1924 e organizua dhe u drejtua nga forcat opozitare, që synonin ta përdornin pushtetin politik për zgjidhjen e problemeve ekonomike dhe shoqërore në vend. Më 16 qershor 1924, u formua qeveria demokratike e përkohshme, me kryetar Fan Nolin. Programi i qeverisë, i shpallur më 19 qershor, kishte karakter demokratik antifeudal.³⁹² Në këto rrethana segmentet më të vuajtura dhe ato liberale si në Shqipëri ashtu dhe në Dibrë shpresuan se një qeveri e tillë do t'i shëronte plagët e vjetra këtij populli, që vuante prej kohësh në mjerim.

Në letrën që Elez Isufi i dërgonte Bajram Currit, më 10 korrik 1924, shkruante se komandanti i përgjithshëm i operacionit ushtarak, major Shefqet Korça vajti në Peshkopi dhe u soll me urtësi. Më poshtë, mes të tjerash, vinte në dukje:

"Meqenëse populli e pa me vepra e me punë programin e urtë, por të shëndoshë të qeverisë së sotme, të cilin e ka dëshiruar prej kohësh, shfaqti kënaqësinë dhe gëzimin e tij ndaj kësaj qeverie. Populli i Dibrës ka një bashkim sot, saqë nuk e ka pasur kurrë. Megjithatë disa malësina duhet të mbahen e mos të lëshohen doret, sidomos Reçi, Dardha, krahina e Trojakut dhe krahina e Kalasë së Dodës, të cilat i njihni fort mirë edhe zotnia juaj se janë besnikët e atdheut dhe prandaj e shoh të arsyeshme që t'u jepet leje për të mbajtur armë, meqenëse konsiderohen si ushtarët gati gjithmonë".³⁹³

Arsyeja pse raporti i mësipërm e paraqet Dibrën të bashkuar si kurrë më parë, sipas këndvështrimit tonë, është se Ahmet Zogu kishte menduar që pushtetin ta vinte në shërbim të tij dhe jo të interesave të popullit gjë që ishte provuar gjatë qeverisjes. Prandaj populli dibran nga qeveria e Nolit shpresonte që fillimisht të sillte qetësinë dhe, mbi të gjitha, përmirësimin e jetesës. Megjithatë, në prefekturën e Dibrës mund të ekzistonin edhe kundërshtime ndaj qeverisë në fuqi, pasi kishte akoma elementë zogistë, apo, më vonë, ndoshta ngaqë programi i Nolit nuk u përmbush sidomos për "çrrënjosjen e feudalizmit" edhe pse kjo donte kohë e mjete për ta realizuar.

Qeveria e Nolit u tregua e ngadaltë dhe jo e vendosur në realizimin e premtimeve. Në lidhje me zotimin për të shtetëzuar pronat çifligare, administrata e kësaj qeverie në Peshkopi filloi të kërcënonte anëtarët e Shoqërisë "Bashkimi", vetëm sepse kërkonin atë që kishte premtuar qeveria: "çrrënjosjen e feudalizmit".³⁹⁴ Nga ana tjetër, qeveria e Nolit përveç drejtuesve dhe bashkëpunëtorëve të Ahmet Zogut nuk do të merrte masa kundër ish-drejtuesve të lartë të mëparshëm në administratë, në ushtri etj. Në procesin gjyqësor kundër "shkaktarëve të vëllavrasjes", të zhvilluar në qershor

³⁹¹ AQSH, F.152/6 (Noli), V. 1924, D. 1, fl. 9.

³⁹² *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 228.

³⁹³ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 383.

³⁹⁴ *Po aty*, 385.

1924, akuzoheshin dibranët Abdurrahman Dibra, Fiqri Dine dhe Hysni Dema, që të tre të arratisur. Në fakt u dënua vetëm Elmaz Bej Dibra. Të tjerët, duke përfshirë dhe bashkëpunëtorët e njohur të Ahmet Zogut si, Taf Kaziu, Dervish Lusha e Selim Noka, të cilët qëndruan në Shqipëri, nuk u prekën. Madje, Taf Kaziu, që më parë kishte qenë major i ushtrisë serbe, nuk u shkarkua as nga detyra.³⁹⁵

Qeveria u tregua e plogësht dhe në lidhje me masat që duhej të merrte për të mbrojtur kufirin. Vetëm pse ishte lëshuar një urdhër i posaçëm i Komandës së Përgjithshme të ushtrisë kombëtare për sigurimin e qetësisë dhe në prefekturën e Dibrës u shpall *shtetrrrethimi*.³⁹⁶ Kjo mbase për arsye financiare, ndoshta dhe ngaqë nuk u përzgjodhën njerëzit e duhur në forcat përbërëse ushtarake.

Sipas raporteve nga Dibra, më 12 gusht 1924, roja kufitare përbëhej nga një fuqi e pakët dhe pa kurrfarë organizimi. Kështu ajo nuk mund dhe nuk do të mundte të siguronte vijën e kufirit, distanca e së cilës vetëm në anë të Gollobordës përshkohej në 8 orë. Në një nga këto raporte thuhej:

“Në shumë vende të Gollobordës, si dhe në vende të tjera, shihen njerëz të dyshimtë dhe xhandarmëria e këtij qarku është e shkatërruar sa me thënë një çerdhe rebelizme”.³⁹⁷

Gjendjen e xhandarmërisë në prefekturën e Dibrës e përcaktonte më së miri zëvendës prefekti i saj, M. Qamili, në raportin e datës 10 gusht 1924, ku ndër të tjera shkruante:

“Xhandarmëria e këtushme ka nevojë për një reformim që në themel duke zgjedhur njerëz të zot e patriot që kanë bërë ushtrinë dhe jo me u plotësuar me mungesa”.

Për riorganizimin e xhandarmërisë në mënyrë që qetësia e prefekturës së Dibrës të ishte gjithnjë e siguruar dhe intrigat e propaganda të mos gjenin terren, ai parashtronte tri masa të nevojshme:

“Të dërgohet sa më shpejt Qarkkomanda bashkë me Rrethkomandën, duke pasur e para lirinë e plotë për riorganizimin e Xhandarmërisë; Për me zënë të arratisurit e keqbërësit e kësaj prefekturë duhet të formohen 4 çeta xhandarësh. Dy nga 30 veta për qendrën dhe nënprefekturën e Zerqanit e dy të tjera nga 40 veta për nënprefekturën e Matit, e teprica e xhandarëve të vihet në posta. Shuma e xhandarëve të të gjithë prefekturës duhet të jetë 240 veta, ku dy e treta e të cilëve duhet të jenë nga kjo anë, sepse mund t’i gjykojnë më mirë të arratisurit, kurse një e treta është mirë të jenë nga jashtë qarkut të Dibrës”.³⁹⁸

Më 22 gusht 1924, Komanda e Përgjithshme e Xhandarmërisë i përgjigjej prefekturës së Dibrës për të riorganizuar dhe regjistruar xhandarët në vend të atyre që

³⁹⁵ *Po aty*.

³⁹⁶ *AQSH*, F. 228, V. 1924, D. 29, fl. 1.

³⁹⁷ *AQSH*, F.152/7 (Zogu), V.1924, D. 323, fl. 10.

³⁹⁸ *AQSH*, F.152/6 (Noli), V.1924, D. 438, fl. 5-6.

munjonin, padyshim, me njerëz që do t'u përgjigjeshin konditave dhe formaliteteve që urdhëronte rregullorja e xhandarmërisë. Ajo theksonte se "... për riorganizimin në themel të xhandarmërisë, edhe pse kjo Komandë është përpjekur, ka qenë e pamundur për arsye të gjendjes jo të mirë të financës së prefekturës në fjalë dhe të buxhetit të shtetit".³⁹⁹

Kjo situatë jo e mirë gjeti pasqyrim edhe në shtypin e kohës. Në numrin e datës 15 gusht 1924, gazeta "Bashkimi", mes të tjerash, shkruante:

"Gjendja është shumë e keqe. Grabitjet po ndodhin edhe në Lis, ku brenda komitat guxojnë me shëtit lirisht pa patur asnjë pengim dhe droje. Kjo rrjedh nga shkakut se gjandarmëria e atjeshme nuk është pastruar fare nga pasanikët e Zogollit".⁴⁰⁰

Më 25 gusht 1924, nënprefekti i Matit informonte Ministrinë e Punëve të Brendshme mbi situatën e kësaj nënprefekturë. Sipas tij, në katundin Macukull, më 4 gusht 1924, gjashtë persona nga ky katund dhe dy të tjerë nga katundi Shëlli kishin bashkëpunuar me të arratisurit, të kryesuar nga Hysen Selmani dhe Sul Kurti, të cilët kishin thirrur popullin, duke i bërë propagandë që ai të merrte pushkët kundër qeverisë për të sulmuar qendrën e nënprefekturës (Lis - M.N.), me urdhër të Ahmet Zogut.⁴⁰¹

Për të siguruar qetësinë në prefekturën e Dibrës dhe për t'i ardhur në ndihmë qeverisë për stabilizimin e vendit malësorët e kësaj krahine lidhën besën, në bazë edhe të orientimeve nga organet qeveritare lokale.

Sipas urdhrit të prefekturës së Dibrës, të gjitha pleqësitë e paritë e katundeve të nënprefekturës së Qendrës dhe asaj të Zerqanit "u mblodhën që të mundnin me shfaqur nevojat e popullit e me forcuar besën që t'u pritej hovi ligësive që ndodhin aty-këtu". Prefekti, në fjalën e tij, theksoi nevojën për bashkimin e popullsisë, si dhe për përkrahjen e bindjen që duhej treguar ndaj qeverisë. Pikërisht, më 15 shtator 1924, me iniciativën e Elez Isufit u organizua një mbledhje në xhaminë e Peshkopisë, në të cilën morën pjesë paria e Malësisë e të gjithë katundeve të Dibrës dhe të gjithë pleqtë. Mbledhjen e hapi Elez Isufi, i cili u tha pjesëmarrësve:

"Pasi u shporr qeveria e feudalëve e derisa u rregullua qeveria e re, qetësinë e vendit e mbajtëm me besë popullore dhe me bashkim. Bashkimi ka fuqi të madhe dhe duhet të mos e shkatërrojmë kurrë. Sado që kemi një qeveri në të cilën ka besim populli, por përsëri bashkimi ia lehtëson barrën qeverisë për zbatimin e ligjit".⁴⁰²

Në këtë besë u parashtruan disa çështje, ndër të cilat mund të përmendim ato në fushën e sigurisë: ndalimi i vjedhjeve, i vrasjeve dhe i grabitjeve; kalimi i kufirit vetëm me lejen e autoriteteve kompetente, denoncimi i fajtorëve etj.; në aspektin administrativ: organizimi i çdo dege të administratës në qarkun e Dibrës ashtu siç

³⁹⁹ *Po aty*, fl.11-13.

⁴⁰⁰ *Bashkimi*, nr. 6, "Lajme nga Mati", Tiranë, 15 gusht 1924, 4.

⁴⁰¹ *AQSH*, F. 152/6 (Noli), V. 1924, D. 486, fl. 1.

⁴⁰² *AQSH*, F. 152/6 (Noli), V. 1924, D. 485, fl. 4.

ishte vepruar në prefekturat e tjera; në fushën e arsimit: hapja e shkollave në Gjoricë, në Stërblevë, në Tërbaç, në Arras, në Luzni, si dhe pranimi, të paktën, i 25 bursave në shkolla të ndryshme të shtetit. Gjithashtu i kërkohej qeverisë që të merrej vesh me qeverinë jugosllave për të larguar Ahmet Zogun dhe elementë të tjerë që ajo i mbante në gjirin e saj dhe në anë të kufirit, duke u përpjekur për të prishur qetësinë e brendshme të Shqipërisë.⁴⁰³ Përfaqësues të kësaj bese për gjithë qarkun e Dibrës u caktuan Elez Isufi dhe Hajredin Shehu.⁴⁰⁴

Edhe nënprefekturës së Matit iu dërgua një shkresë, nëpërmjet së cilës, iu kërkuar të organizonte një mbledhje të tillë.⁴⁰⁵

Qeveria, ndonëse u përpoq të realizonte programin e saj, nuk arriti të kishte sukses të plotë. Ashtu si të gjitha pikat e programit edhe caktimi i kohës për zgjedhjet e reja ishte një sfidë tjetër e qeverisë dhe një nga burimet kryesore të mosmarrëveshjeve të brendshme të saj. Në vjeshtën e vitit 1924, qeveria u nda në katër fraksione: në mbështetësit e Shoqërisë “Bashkimi”, në grupimin “Demokrat Nacional”, në grupimin e pagëzuar si Partia Demokratike Radikale dhe në besnikët që rrethonin kryeministrin, të cilët zinin më pak vend. Këshilli i Lartë, me kërkesë të vetë Nolit, nënshkroi një dekret për zgjedhjet e reja, të cilat mendohej të mbaheshin nga 20 dhjetori deri në 20 janar 1925. Noli e hodhi këtë hap kundër dëshirës së tij, por ishte i detyruar të zgjidhte midis dorëheqjes dhe zgjedhjeve.⁴⁰⁶

Kushtet e jashtme të pafavorshme për qeverinë e Nolit dhe për forcat demokratike në përgjithësi, së bashku me ngathtësinë, me pavendosmërinë dhe me kontradiktat në gjirin e vetë qeverisë, çuan në gjallërimin e forcave kundërshtare brenda dhe jashtë vendit, që synonin të ndërmerrnin një mësymje kundër qeverisë demokratike.

⁴⁰³ AQSH, F. 152/6 (Noli), V. 1924, D. 485, fl. 4-5.

⁴⁰⁴ *Po aty*, fl. 5.

⁴⁰⁵ *Po aty*, fl. 2.

⁴⁰⁶ V. Duka, *Histori e Shqipërisë...*, 155.

KREU II

DIBRA NË VITET E REPUBLIKËS, 1925-1928

2.1 Ardhja e Ahmet Zogut në pushtet dhe prefektura e Dibrës

Dekreti i miratuar nga Këshilli i Lartë në nëntor 1924 për zgjedhje të reja parlamentare e gjeti qeverinë e Nolit në kushte të brendshme e të jashtme të papërshtatshme. Në muajt e parë pas Revolucionit të Qershorit kishte rënë hovi i lëvizjes antifeudale, të cilën e kishin mbërthyer diku përgjumja e diku tjetër përçarja. Shturja po zotëronte gjithnjë e më shumë aparatin shtetëror si atë civil ashtu dhe atë ushtarak.⁴⁰⁷ Dështimi i përpjekjeve për të marrë ndihmë financiare nga Lidhja e Kombeve, mossigurimi i njohjes ndërkombëtare të qeverisë dhe, sidomos, qëndrimi i ftohtë i shteteve evropiane ndaj saj patën ndikimin e tyre në opinionin e gjerë publik. Gjithashtu, organet e qeverisë së Tiranës u karakterizuan nga ngathtësia përderisa nuk reaguan me forcë kundër provokacioneve të armatosura në krahinat kufitare me Jugosllavinë, të cilat organizoheshin nga pasuesit e Ahmet Zogut.

Plogështia e organeve shtetërore për të kundërvepruar u shfrytëzua nga Ahmet Zogu me njerëzit e tij, të cilët po e shtonin gjithnjë e më shumë veprimtarinë e tyre në zonat kufitare. Për rekrutimin e njerëzve në krahinat, që ndodheshin në të dy anët e kufirit shqiptaro-jugosllav, ishin angazhuar Ceno bej Kryeziu, Muharrem Bajraktari, Murat Kaloshi, Dine Dema, Abdurrahman Krosi, Taf Kaziu dhe krerë të tjerë.⁴⁰⁸

Ministri fuqiptotë i legatës shqiptare në Beograd, Ali Kolonja, njoftonte në fillim të nëntorit se, herë pas here, bëheshin përgatitje gjatë zonës kufitare gjithmonë nga kundërshtarë të qeverisë së Nolit, që ndodheshin në Prizren dhe gjetkë. Në njoftim theksohej:

(Ata) “...vijnë në Beograd për të marrë të holla dhe instrukcie nga Ahmet Zogu. Qeveria Jugosllave disponon mjaft depozita armësh, municione në Dibrë,

⁴⁰⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 240.

⁴⁰⁸ *Po aty*, 241.

Prizren, Podgoricë dhe gjetkë pas kufirit dhe me çdo eventualitet mund të armatosë sa njerëz që të dojë”.⁴⁰⁹

Sipas raportimeve të kësaj legatë, mbështetësit e Ahmet Zogut të shpërndarë në Valevo, në Ysqyp, në Prizren, në Podgoricë e gjetkë merrnin nga një shumë mujore prej qeverisë jugosllave. Ahmet Zogu po i frikësonte dhe po i detyronte si pasuesit e tij ashtu dhe të arratisurit shqiptarë, apo elementë të dyshimtë, që ndodheshin prej kohësh atje, që të shkruheshin e të visheshin në grupimet e armatosura për të qenë në dispozicion të tij dhe të Ministrisë së Luftës të Jugosllavisë. Në të kundërt ata i kapnin dhe i nxirrnin me dhunë jashtë kufirit jugosllav. Në këto kushte disa prej të arratisurve shqiptarë u rreshtuan në ushtrinë e rregullt jugosllave, kryesisht në kompanitë e mitralozave, ndërsa të tjerët po ushtroheshin të radhitur në forcat e parregullta të armatosura serbe.⁴¹⁰

Kështu, Ahmet Zogu filloi të përgatitej ushtarakisht për të rimarrë pushtetin, duke pasur mbështetjen e qeverisë jugosllave. Lidhur me këtë, në njoftimin e lartpërmendur nga ministri fuqiplotë Ali Kolonja, ndër të tjera, thuhej:

“Jo vetëm partia demokratike e Davidoviçit e përkrah Zogun, por dhe partia radikale e Pashiçit, me ardhë në qeveri, ka për t’i dhënë ndihmën e duhur. Nga cilado parti serbe, A. Zogu ka për të gjetur gjithmonë mbështetje dhe ndihmë materiale e morale. Principi i të gjithë serbëve është që të shtihen në dorë vegla të tilla, duke i gënjyer në të holla”.⁴¹¹

Brenda një kohe të shkurtër Zogu arriti të siguronte forca të armatosura që përbëheshin nga 1 000 trupa të rregullta të ushtrisë jugosllave, 1 000 rezervistë të rekrutuar, kryesisht, prej krahinave jugosllave të banuara nga shqiptarë dhe të veshur me kostumet karakteristike të vendlindjes, si dhe nga 500 matjanë, të cilët ishin larguar nga Shqipëria së bashku me të. Këtyre forcave iu shtuan edhe 800 mercenarë të ushtrisë së gjeneralit Vrangeli, që komandohehin nga dyzet oficerë të bardhë rusë, të cilët Zogu i mobilizoi me pagesë. Beogradi i pajisi këto forca me gjashtëmbëdhjetë oficerë të rregullt, dy bateri artilerie malore, dhjetë mitraloza të rëndë dhe njëzet mitraloza të lehtë së bashku me mitraljerët. Gjithashtu, ai vuri në dispozicion të tyre sasi të konsiderueshme municionesh dhe njësi transporti të motorizuara për zhvendosjen e trupave dhe të pajisjeve deri në bazat e tij më të përparuara.⁴¹²

Ahmet Zogu e konsideroi trevën dibrane si një sektor me rëndësi vendimtare në planin e tij ushtarak për rrëzimin e qeverisë demokratike, sepse prej andej forcat e veta, të organizuara në territorin jugosllav dhe të ndihmuara nga grupe të armatosura dibrane e matjane, mund të arrinin më shpejt në kryeqytet.

⁴⁰⁹ AMPJ, V. 1924, D. 257, fl. 138.

⁴¹⁰ AMPJ, V. 1924, D. 257, fl. 93.

⁴¹¹ Po aty, fl.138.

⁴¹² Bernd J. Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri*, (Tiranë: Çabej, 2004), 81.

Në fillim të dhjetorit 1924, Zogu, së bashku me politikanët e arratisur, e gjykoi se kishte ardhur koha e duhur për kthimin e tyre. Situata ndërkombëtare ishte e favorshme. Gjithashtu ishin pjekur kushtet edhe në planin e brendshëm, pasi në nëntor ishte shpallur dekreti i mbajtjes të zgjedhjeve të reja për Asamblenë Kushtetuese. Mosveprimi i Zogut mund t'i krijonte Nolit mundësinë që regjimin e deriatëhershëm jokushtetues ta kthente në një rend juridikisht kushtetues, i cili mund të njihej edhe në rrafshin ndërkombëtar. Në këto rrethana, ai përpunoi një plan të kujdesshëm, duke shpresuar të përfitonte nga goditja e befasishme. Sulmi i tij në dhjetor do të bënte të mundur që Noli të kapej i papërgatitur, pasi ai priste që mësymja të fillonte në pranverë.⁴¹³ Atëherë, edhe pakënaqësia dhe dëshpërimi i popullsisë shqiptare ndaj qeverisë aktuale s'do të vononte të shfaqej spontanisht. Kështu që fillimi i një aksioni të armatosur prej Zogut me shpresën që të kishte sukses, mund të kryhej vetëm pas disa muajsh, mendonte qeveria Noli. Këtë e përforconte edhe ministri fuqiplotë, Ali Kolonja me letrën që i dërgonte Ministrisë së Punëve të Jashtme, më datën 6 shtator, në të cilën thuhej:

“Sipas lajmeve tona indirekte që kemi mbledhur, një goditje e tillë prej A. Zogut po studihet për t'u zbatuar në muajt e parë të vitit që vjen, mbase pas muajit mars 1925”.⁴¹⁴

Por ky parashikim rezultoi i gabuar. Fan Noli dhe kabineti i tij nuk i dhanë rëndësinë e duhur rrezikut që i priste. Ministrat përgjegjës merreshin me punët e brendshme dhe besonin se, pjesëmarrja e Shqipërisë si anëtare e Lidhjes së Kombeve do të ishte një garanci e mjaftueshme kundër agresionit të jashtëm. Kabineti nuk i dëgjoi këshillat e atyre që e shtynin të merrte masat e duhura ushtarake për t'u mbrojtur nga rreziku i mësymjes.⁴¹⁵ Gjithashtu, sipas gazetës *Liria Kombëtare*, kabineti bëri gabime administrative duke mbajtur prefektë të paaftë për të organizuar mbrojtjen në qarqet kufitare që prekeshin nga mësymja. Ata lanë të armatosur popullsinë afër kufirit, kur dihej se një gjë e tillë ishte në favor të Ahmet Zogut dhe të serbëve, si dhe nuk internuan krerët më me autoritet të zonave kufitare. Kështu, kur Aqif Lleshi, i cili kishte influencë në krahinën e Homeshit (Dibër), vajti të takonte ministrin e Luftës, Kasëm Qafëzezi, që ishte nga jugu i Shqipërisë, u prit ftohtë prej tij, ngaqë nuk i njihte mirë punët e kufirit të Dibrës. Atëherë Aqif Lleshi shkoi në Beograd dhe u kthye në krye të bandave shqiptare, që ishin organizuar në Jugosllavi, duke i drejtuar në marshimin për në Tiranë.⁴¹⁶

Nga e njëjta gazetë, mësohet se, më 19 nëntor 1924, disa nga oficerët më të vëmendshëm, të alarmuar nga informatat që merrnin përtej kufirit, i propozuan kabinetit disa masa ushtarake si p.sh. të përqendronin menjëherë tre Baonë (3 000

⁴¹³ V. Duka, *Histori e Shqipërisë...*, 156.

⁴¹⁴ AMPJ, V. 1924, D. 257, fl. 93

⁴¹⁵ *Liria Kombëtare*, nr. 2, “Mësymja sllave mbi Shqipërinë në dhjetor 1924”, Gjenevë, 5 gusht 1925, 2.

⁴¹⁶ *Po aty*.

vetë) në Peshkopi, 5 000 vetë në Tiranë me një detashment në rrethin e Matit, si dhe të ishin gati dhe 1 000 mirditorë të armatosur gati për veprim. Por, ministrat përgjegjës nuk bënë gjë. Kryeministri Fan Noli merrej me zgjedhjet e afërme, ministri i Financave, Luigj Gurakuqi, kundërshtonte, sepse për masat e propozuara do të bëheshin shpenzime të shumta dhe, sipas tij, problem qendror ishte bilanci i buxhetit.⁴¹⁷

Forcat e mbledhura prej autoriteteve jugosllave drejtpërdrejt ose me ndihmën dhe aprovimin e tyre, të vendosura në vendet e duhura në vijën e kufirit për të sulmuar mbi Shqipërinë, sipas gazetës në fjalë, ishin: 1 000 vetë, vullnetarë nga ushtria e rregullt jugosllave, shumica shqiptarë dhe malazezë, të veshur jo me uniformë, por me rroba kombëtare; 1 000 vetë të tjerë, rezervistë nga Kërçova, nga Tetova, nga Gostivari dhe nga qarku i Dibrës, që të gjithë pa uniformë; 500 vetë, refugjatë nga Shqipëria, përkrahës të Ahmet Zogut, që i kishin vajtur pas atij, si dhe 40 oficerë dhe një numër i madh ushtarësh vrangelistë. Bashkë me këta ndodheshin një numër komitësh bullgarë, të cilët e kishin lënë Bullgarinë për arsye politike. Nuk dihej se sa prej tyre ishin sllavë prej grupit Obranja-Narodna. Me këta ishin 16 oficerë, me uniformë të ushtrisë së rregullt. Numri i përgjithshëm i vrangelistëve, i bullgarëve dhe i sllavëve që nuk ishin prej ushtrisë së rregullt, qe mjaft i madh, flitej për 7 000 deri në 8 000 forca. Mbase të gjithë nuk kanë hyrë në Shqipëri. Për sa i përket materialeve të sulmit ishin dy bateri (4 topa) artileri mali, 10 mitraloza, 20 mitraloza dore etj.⁴¹⁸

Sipas historiografisë shqiptare, në fillim të agresionit, në Jugosllavi ishin rekrutuar rreth 7 000 apo 8000 mijë forca shqiptare, kryesisht mercenarë, me të cilët u bashkuan disa qindra rusë të bardhë, ushtarë të gjeneral Vrangelit. Së pari, këto forca u shoqëruan nga dy batalione të rregullta të ushtrisë jugosllave të Prizrenit dhe të Dibrës, të pajisur me armatime të rënda, me topa e mitraloza. Për drejtimin e operacionit ushtarak në fillim të dhjetorit erdhi nga Beogradi në afërsi të kufirit edhe Ahmet Zogu.⁴¹⁹

Përpara fillimit të veprimit, Zogu nisi një udhëtim për në Vjenë dhe në Pragë, me synim që të vinte në gjumë qeverinë e Nolit, por e ndërpreu pastaj menjëherë rrugëtimin. Në fillim u kthye në Beograd dhe pastaj në Shkup ku u takua me Ceno Bej Kryeziun. Pasi i siguroi edhe lidhjet telegrafike të grupeve të ndryshme me njëri-tjetrin, i shoqëruar nga disa oficerë mori rrugën për në Dibrën e Madhe.⁴²⁰

Në prag të sulmit, që Zogu kishte përgatitur kundër qeverisë së Nolit, mbërriti edhe vetë në Dibrën e Madhe ku dhe përqendroi shtabin e vet. Zëvendëskomandanti i rrethkomandës (Zerqan), aspirant Beqir Meta, nëpërmjet një letre, të nisur më 14 dhjetor 1924, i raportonte Komandës së Përgjithshme të xhandarmërisë se Ahmet

⁴¹⁷ *Po aty.*

⁴¹⁸ *Liria Kombëtare*, "Mësymja sllave mbi Shqipërinë në dhjetor 1924", Gjenevë, nr. 2, 5 gusht 1925, 3.

⁴¹⁹ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 242.

⁴²⁰ *AMPJ*, V. 1926, D. 66, fl. 23.

Zogolli kishte pesë ditë që kishte ardhur në Dibrën e Madhe (Jugosllavi) dhe ishte duke organizuar e duke bërë përgatitjet për një kryengritje në Shqipëri. Për të arritur këtë qëllim çdo natë hynin brenda kufirit shqiptar nga 15 veta. Më tej, B. Meta sqaronte:

“Të premten në darkë Shaqir Dema, Loka Dema bashkë me një fuqi 25 vetësh duke patur me vete dhe një krahinar të Jugosllavisë Shem Kalecin nga katundi Sollokicë (Jugosllavisë) kanë fjetur në katundin Shtushaj e mbasi kanë marrë me vete 20 vetë prej katundit Topjan, Gjuras e Shtushaj kanë ikur, por nuk dihet se ku. Thuhet se Taf Kaziu ka hyrë brenda kufirit shqiptar, si dhe Hysni Dema ndodhet në Bulqizë. Programi i tyre është që Shaqir Dema, Hysni Dema me fuqinë që sot mbajnë në Grykën e Vogël e asaj të Madhe të shkatërrojnë administratën e rrethit tonë duke zënë Qafën e Buallit e të tjera vende. Fuqija që kanë në Dibër të Madhe të dalë në Gollobordë, Fiqri Dinoja me një fuqi të dalë në Maqellarë, Abdurrahman Hoxha të zërë Qenokun”⁴²¹.

Si rezultat, rrethkomanda e Zerqanit kërkonte që Komanda e Përgjithshme të merrte masat e duhura për të dërguar një numër forcash të mjaftueshme që t’i bënin ballë çdo rreziku, pasi fuqia e atjeshme ishte tepër e pakët.

Nga ana tjetër, agjentët e Zogut vepronin edhe brenda kufirit, duke bërë propagandë, për të tërhequr sa më shumë njerëz pas tyre, si dhe duke shpërndarë të holla dhe armë. Komandanti i Baonit, Hysen Elezi, njoftonte prefekturën e Dibrës, më 14 dhjetor 1924, se Sherif Jaferi prej Sohodolli propagandonte në popull për të marrë armë e municion në katundin Deshat, po ashtu Sul Shehu, i cili kishte ardhur nga Dibra e Madhe, gjendej aty ose në katundet përreth duke shpërndarë armë e të holla në popull.⁴²²

Plani ushtarak parashikonte një sulm të njëkohshëm në drejtime të ndryshme që mbulonin krejt kufijtë shqiptaro-jugosllavë dhe greko-shqiptarë. Hasan Bushati do të sulmonte nga Podgorica, duke marrë drejtimin e Shkodrës dhe duke bllokuar forcat qeveritare atje; Ceno Bej Kryeziu do të nisej nga Prizreni; major Gjilardi (Ghelardi), një mercenar austriak i paguar nga Zogu dhe një oficer tjetër, do të zbrisnin nëpër luginën e Drinit; vetë Zogu do të mësynte nga Dibra dhe do të marshonte në drejtim të Peshkopisë, ndërkohë që Selahedin Blloshmi do të fillonte sulmin në jug nga Struga dhe do të përparonte drejt Elbasanit.⁴²³ Sipas Hysen Selmanit në librin “Nga notimet e Zogut I Mbretit të shqiptarëve” sektorët e operacionit në drejtim të Peshkopisë ishin pozicionuar si vijon: Sul Shehu, Shaqir Dema, Fiqri Dine e Hysni Dema me drejtim Skërtecë-Grazhdan-Pilafaj; Taf Kaziu dhe Leon Gilardi me artilerinë me drejtim Maqellarë- Canake-Peshkopi dhe Aqif Lleshi e Hamza Kuqi me drejtim bregun e

⁴²¹ AMPJ, V. 1924, D. 57, fl. 176.

⁴²² AQSH, F228, V.1924, D.27, fl. 1.

⁴²³ B. J. Fischer *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 84.

Drinit-Doshisht-Peshkopi. Ndërsa Dine Hoxha, Murat Kaloshi, Selim Noka e Dervish Lusha me fuqitë e tyre do të qëndronin në Bozhdan e Ushtelencë.⁴²⁴

Ndërhyrja kundër qeverisë së Nolit në Shqipëri u krye si nga territori jugosllav ashtu edhe nga ai grek. Sulmet e para filluan nga Jugosllavia. U bënë goditje në disa pika kufitare, nga të cilat, dy më kryesoret ishin: njëra nga Prizreni dhe tjetra nga Dibra. Trupat intervencionistë, që u nisën nga Prizreni, u drejtuan për në Has e në Krumë, me qëllim të merrnin Shkodrën, ndërsa forcat nga Dibra marshuan në drejtim të Peshkopisë për të shtënë në dorë Tiranën. Ndërhyrja ushtarake në veri filloi me sulmin mbi Has dhe mbi Krumë, më 10 dhjetor 1924.⁴²⁵

Në një kohë me veprimet në veri filloi dhe ndërhyrja në jug, nga toka greke. Prej andej, më 14 dhjetor 1924, u sulmua posta kufitare e Kakavijës. Si bazë e operacionit në Greqi shërbyen Janina dhe Follorina, ku për rekrutimin e forcave, përveç dy politikanëve kryesorë, Myfit Libohovës e Kostaq Kotës, u morën edhe Xhemal Aranitasi, Veiz Sevrani etj.⁴²⁶

Megjithatë fronti kryesor i ndërhyrjes së armatosur ishte dhe mbeti ai i veriut, ku u grumbulluan sasi të mëdha forcash dhe ku kishte më shumë pasues të Zogut. Ky i fundit porosi kolonelin Hysen Selmanin që të mblidhte njerëzit e tij dhe të pushtonte Lisin (qendra e nënprefekturës së Matit), në mënyrë që të sigurohej marshimi për në Tiranë. Preng Previzi shkoi në Kurbin, mblodhi njerëzit e tij dhe bashkë me Abaz Kupin zunë vend në lindje të vaut të Matit. Që andej Previzi i zuri pritë postës së xhandarmërisë së Milotit, preu vijat telegrafike dhe telefonike Shkodër-Tiranë, dogji urën e rrugës së Mamurrasit dhe mbante nën vëzhgim trafikun e udhës afër vaut të Matit.⁴²⁷

Sipas dorëshkrimit anonim të cituar më lart, kur filloi sulmi i Ahmet Zogut, në Peshkopi dhe në rrethin e saj ndodheshin këto forca qeveritare: Përkundrejt Dibrës një kompani me komandant Hamza Kuçin, që bënte shërbimin kufitar në jug të Peshkopisë si dhe një kompani me mitraloza me komandant Abdullah Tiranën; brenda në Peshkopi një kompani me mitraloza dhe me një top, të mbetura nga batalioni i Ali Rizajt dhe, më në fund, Elez Isufi me 400 vullnetarë që kishin zënë vend në majat verilindore të qytetit.⁴²⁸ Për përbërjen e krejt forcave të Elez Isufit prej 500 vullnetarësh bëhet fjalë në artikullin “Mësymja sllave në dhjetor” 1924 të gazetës “Liria Kombëtare”.⁴²⁹ Ndërsa Hysen Selmani në librin e tij të lartpërmendur, citon Elez Isufin me 600 vullnetarë.⁴³⁰

⁴²⁴ Hysen Selmani, *Nga notimet e Zogut I Mbretit të shqiptarëve*, (Tiranë: Kristalina - KH, 2008), 176.

⁴²⁵ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 242.

⁴²⁶ *Po aty*.

⁴²⁷ *AMPJ*, V. 1926, D. 66, fl. 24.

⁴²⁸ *Po aty*.

⁴²⁹ *Liria Kombëtare*, nr. 3, “Mësymja sllave në dhjetor 1924”, Gjenevë, 12 gusht 1925, 3.

⁴³⁰ H.Selmani, *Nga notimet e Zogut I Mbretit të shqiptarëve...*, 177.

Për të përballuar gjendjen e rëndë në frontin e luftimeve, qeveria e Fan Nolit dekretoi mobilizimin e përgjithshëm dhe shpalli shtetrrethimin në vend. Ajo nisi në drejtim të Peshkopisë forca të tjera të armatosura për të përforcuar ato që gjendeshin atje. Por edhe këto forca nuk qenë në gjendje të ndryshonin rrjedhën e luftimeve në front.⁴³¹

Sipas gazetës “Liria Kombëtare”, sulmi në drejtim të Peshkopisë u krye më 16 dhe 17 dhjetor 1924. Në mbrëmjen e 16 dhjetorit forcat e Ahmet Zogut sulmuan në tre drejtime:

Drejtimi i parë filloi nga ana e rrugës për në Qenok me garnizonin e rregullt të Dibrës, me 2 batalione të rregullta, me topa, dhe mitraloza të cilët kaluan kufirin duke ndjekur forcat qeveritare të pakta që e mbronin; drejtimi i dytë ishte nga ana e Homeshit, me banda të parregullta, ndërsa në drejtimin e tretë u angazhuan banda mercenarësh të rekrutuar ndër shqiptarët në Jugosllavi dhe në viset afër kufirit, të cilat u dërguan në malin që shtrihet nga Dibra në Korceb, në mënyrë që të hynin në Peshkopi nga ana e Lindjes. Ushtria e rregullt ishte në drejtimin e rrugës Dibër-Peshkopi.⁴³² Kurse në librin “Nga notimet e Zogut I Mbretit të shqiptarëve”, Hysen Selmani citon, që më 15 dhjetor 1924, forcat e Dibrës të drejtuara nga A.Zogu marshuan në drejtim të Peshkopisë.⁴³³

Ismail Strazimiri në librin e tij “Lufta kundër pavarësimit të Shqipërisë” përmend dibranët me influencë në zonën e Dibrës që iu bashkangjiten forcave të armatosura të Zogut, të cilët ishin: “Aqif Lleshi, Taf Kaziu, Pllumb Lleshi, Dine Dema, Dine Maqellara, Fiqiri Dine, Sul Shehu, Dine Hoxha, Murat Kaloshi, Selim Noka etj”.⁴³⁴ Në një njoftim të prefekturës së Dibrës drejtuar Ministrisë së Punëve Brendshme, të cilin e pasqyron edhe Kristo Frashëri në librin e tij “Historia e Dibrës” (që nga lashtësia deri në mars 1939), thuhet se “... paria e vendit tradhëtoi dhe u lidh me Ahmet Zogun”. Po sipas këtij njoftimi, Elez Isufi kishte thënë: “... paria e gjitha na tradhëtoi”.⁴³⁵

Lufta u zhvillua e rreptë sidomos rreth karakollit të Qenokut ku fuqitë qeveritare të kufirit ishin forcuar me dy kompani të tjera dhe me 200 vullnetarë të komanduar prej nipit të Elez Isufit, Suf Xhelili, i cili mbeti i vrarë në përpjekje e sipër. Humbja e tij dhe depërtimi i forcave të Zogut nga ana lindore e Peshkopisë, i detyruan forcat qeveritare të shpejtonin për të zënë vend në qytet, ku ndodheshin dhe forcat prej 500 vetash, të drejtuara nga Elez Isufi.⁴³⁶ Në luftimet e zhvilluara brenda në qytet, u plagos rëndë Elez Isufi si dhe u vranë disa besnikë të tij.⁴³⁷ Gjithashtu u

⁴³¹ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 244.

⁴³² *Liria Kombëtare*, nr. 3, “Mësymja sllave në dhjetor 1924”, Gjenevë, 12 gusht 1925, 3.

⁴³³ H.Selmani, *Nga notimet e Zogut I Mbretit të shqiptarëve...*, 176.

⁴³⁴ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësimit të Shqipërisë...*, 158.

⁴³⁵ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 388.

⁴³⁶ *Liria Kombëtare*, nr. 3, “Mësymja sllave në dhjetor 1924”, Gjenevë, 12 gusht 1925, 3.

⁴³⁷ I. Strazimiri, *Lufta kundër Pavarësimit të Shqipërisë...*, 160.

kap rob komandanti i batalionit shqiptar, Ali Rizai, së bashku me oficerët dhe ushtarët që ishin aty, disa prej të cilëve u bashkuan me forcat e Zogut.⁴³⁸ Pak ditë më vonë, më 30 dhjetor 1924, Elez Isufi, i cili kishte marrë plagë të rënda në këtë luftë, ndërroi jetë në kullën e tij në Lisivalle.⁴³⁹

Edhe telegrami që zëvendësprefekti i Dibrës i dërgoi atë ditë Ministrisë së Punëve të Brendshme, njoftonte se “.. bëhet me dije që Elez Jusufi vdiq.”⁴⁴⁰

Pas rënies së Peshkopisë u kapërcye edhe pengesa e fundit, Mati, që hapi rrugën për të marshuar drejt Tiranës. Kështu forcat mësymëse, që drejtoheshin nga vetë Ahmet Zogu, pasi futën në dorë Peshkopinë, më 17 dhjetor 1924, marshuan për në brendësi të vendit. Të mbështetura nga një pjesë e madhe e parisë së vendit, ato thyen qëndresën e fundit të reparteve qeveritare në Gur të Bardhë dhe në Priskë. Kështu, më 24 dhjetor 1924, forcat e Ahmet Zogut hynë në Tiranë. Diskutohet nëse Zogu ka hyrë në Tiranë bashkë me forcat e tij po atë ditë apo një ditë më vonë. Sipas dorëshkrimit anonim, “ai është futur më 25 dhjetor 1924”, kurse forcat e tij më 24 dhjetor.⁴⁴¹ Ndërsa Bernd J. Fischer në librin e tij “Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet”, shkruan se “... Zogu hyri në Tiranë me ushtrinë e tij më 24 dhjetor 1924”.⁴⁴²

Brenda një kohe të shkurtër forcat e Ahmet Zogut shtinë në dorë edhe pjesën tjetër të Shqipërisë, me përjashtim të disa zonave malore, ku popullsia vijoi qëndresën me armë dhe për disa muaj.⁴⁴³ Zogu nuk ishte në gjendje të organizonte një kryengritje të përgjithshme në tërë vendin, për arsye se ofensiva e tij nuk mbështetej nga i tërë populli. Ai nuk gëzonte shumë popullaritet, ndoshta dhe nga veprimtaria e tij para kryengritjes së qershorit, lidhja e tij me Beogradin. Bazën e fortë të popullaritetit e pati në disa fise të veriut në zonën e Matit, nga ishte edhe vetë ai, dhe në zonën e Dibrës

Shtypja e revolucionit e ndërpreu zhvillimin e fushatës për zgjedhje parlamentare, të nisur në nëntor 1924, të cilat do të shprehnin vullnetin politik të popullit shqiptar. Qeveria e Fan Nolit kishte marrë vendim për zhvillimin e përsheptuar të këtyre zgjedhjeve nën trysinë e kërkesës ndërkombëtare për të vendosur legjitimitetin e pushtetit. Por qeveritë e vendeve që kishin ngulur këmbë për legalizimin e saj, nuk pritën zhvillimin e përfundim të zgjedhjeve të dhjetorit 1924-janar 1925. Është fakt që ato mbështetën synimin e Ahmet Zogut e të pasuesve të tij për t’u kthyer në pushtet dhe për të vendosur “legalitetin” me anën e dhunës.⁴⁴⁴

⁴³⁸ *Liria Kombëtare*, nr. 3, “Mësymja sllave në dhjetor 1924”, Gjenevë, 12 gusht 1925, 3.

⁴³⁹ M. Murra, G. Zoto, H. Ndreu, *Elez Isufi...*, 101.

⁴⁴⁰ *AQSH*, F. 152/7, V. 1924, D. 68, fl. 1.

⁴⁴¹ *AMPJ*, V. 1926, D. 66, fl. 25-26.

⁴⁴² B. Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 86.

⁴⁴³ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 244.

⁴⁴⁴ *Po aty*, 245.

Fan Noli dhe qeveria e tij protestuan pranë Lidhjes së Kombeve kundër agresionit jugosllav, por pa dobi. Më 25 dhjetor, ata u nisën nga Vlora për në Itali. Noli u përpoq ta vazhdonte nga jashtë luftën e tij politike kundër Zogut derisa në vitin 1932 u kthye përsëri peshkop i Kishës Shqiptare Ortodokse në Amerikë .

Pas shtypjes të qeverisë së Nolit, Ahmet Zogu me bashkëpunëtorët e tij rivendosën pushtetin e mëparshëm. Ata kthyen në detyrë qeverinë e Iljaz Vrionit të rrëzuar në qershor, që shihej si e ligjshme. Rimëkëmbja e institucioneve të para Revolucionit u shpall si “triumfi i Legalitetit”, ndërsa institucionet e qeverisë së shtypur u quajtën të paligjshme dhe u likuiduan. Ahmet Zogu mbajti përkohësisht titullin e Komandantit të Përgjithshëm të Operacionit dhe atë të ministrit të Brendshëm të qeverisë së Vrionit.⁴⁴⁵ Në vend u shpall gjendja e jashtëzakonshme deri në formimin e një qeverie të rregullt.⁴⁴⁶ U urdhëruan të gjitha prefekturat e Shqipërisë të pushonin nga puna nëpunësit e qeverisë së Fan Nolit, të përndiqnin e të arrestonin njerëzit që tashmë konsideroheshin të rrezikshëm, të cilët duhej t'i nënshtroheshin dënimeve të rrepta. U shpërndanë klubet dhe organizatat politike, u zhdukën të gjitha institucionet e ngritura deri atëherë në rrugë ligjore. Liria e fjalës dhe shtypit u hoq e u vendos censura e rreptë, madje edhe mbi botimet që hynin nga jashtë, si dhe mbi letërkëmbimin privat. Qeveria internoi familjet e të arratisurve dhe të njerëzve që i strehonin. Aktivistët demokratë iu nënshtruan dënimeve e persekutimeve. U shpërnda ushtria kombëtare, e cila kishte marrë pjesë në revolucion. U suprimuan Ministria e Luftës, që u zëvendësua me Komandën e Përgjithshme të forcave të armatosura, si dhe Ministria e Arsimit. Masa e fundit drejtohej kundër arsimtarëve që, në shumicën e tyre, ishin bashkuar me forcat demokratike.⁴⁴⁷

Pre e masave të lartpërmendura ishin dhe forcat mbështetëse të qeverisë Noli në Dibër dhe në rrethinat e saj. Anëtarët e Shoqërisë “Bashkimi” dhe nëpunësit që kishin marrë pjesë në Kryengritjen e Qershorit u pushuan nga puna. Disa prej tyre u arrestuan ose u dëbuan nga treva. Të tjerët u lanë për një kohë pa punë me qëllim që të gjunjëzoheshin. Xhandarmëria e qarkut, në krye të së cilës u vu Dine Hoxha, torturoi me dhjetëra fshatarë. Ndërsa dhjetëra të tjerë u mbajtën për muaj me radhë në burg pa dalë fare në gjyq.⁴⁴⁸ Shumë prej drejtuesve e mbështetësve të qeverisë së Nolit si Zija Dibra, luftëtari i moshuar Bajram Curri etj., u ndoqën dhe më në fund u eliminuan. Ahmet Zogu kërkoi me çdo kusht kokën e Zija Dibrës, për të cilin qarkullonin fjalë se ishte vrarë, ndërkohë që ai përpiqej të largohej, për shkak të pjesëmarrjes së tij në shumicën e lëvizjeve revolucionare dhe kryengritëse antizogiste në vitet 1922, 1923 dhe 1924.⁴⁴⁹ Sipas një njoftimi të nënprefekturës së Kavajës, më

⁴⁴⁵ *Po aty*, 247.

⁴⁴⁶ B. Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 86.

⁴⁴⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 247-248.

⁴⁴⁸ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 391.

⁴⁴⁹ B. Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 88.

datën 3 dhjetor 1926, mësohet se Zija Dibra ishte vrarë nga xhandarmëria pasi ishte përpjekur të arratisë gjatë udhëtimit për në Berat ku do të internohej.⁴⁵⁰

Pasi qeveria e drejtuar nga Iljaz Vrioni kishte paraqitur dorëheqjen, më 6 janar 1925, Këshilli i Lartë emëroi Ahmet Zogun në postin e kryeministrit të Shqipërisë.⁴⁵¹

Me këtë rast kryeministri iu drejtuar popullit shqiptar me një shpallje, më 8 janar 1925, ku, ndër të tjera, theksonte:

“Në një vend ku nuk ka sigurim jeta, nderi, pasuri, me idera bolshevike, nuk mund të jetohej. Për me i dhënë fund kësaj kohe të zezë, e duke iu mbështetur dekretit që kishim prej qeverisë legale, fillova operacionin më 13 dhjetor 1924 dhe me 24 dhjetor operacioni u realizua me sukses e qetësi të plotë dhe u prit me entuziazëm. Mbas dorëheqjes së shkëlqesisë së tij Iljaz Vrionit, Këshilli i Lartë më ngarkoi në formimin e kabinetit të ri”.⁴⁵²

Më 21 janar 1925, Asambleja Kushtetuese, me propozimin e Ahmet Zogut, vendosi që Shqipëria të bëhej Republikë. Më 31 janar 1925 miratohen nenet e para të Statutit, shkrihet Këshilli i Regjencës dhe Ahmet Zogu zgjidhet si president i vendit.⁴⁵³ Shpalljen e formës së regjimit dhe kryetarit të saj e uruan edhe prefektura e Dibrës me nënprefekturat e saj.

Në telegramin që i dërgoi nënprefektura e Matit në emër të popullit të kësaj nënprefekturë, më 28 janar 1925, parashtronte urimet më të përzemërta regjimit, të kësaj dite historike, të kësaj lirie që po mbretëron nën hijen e flamurit triumfues, duke uruar: “Rroftë Republika Shqiptare!”⁴⁵⁴

Pas disa ditësh, më 1 shkurt 1925, edhe nënprefektura e Zerqanit dërgoi telegramin e saj në emër të popullit të këtij qyteti me rastin e zgjedhjes të kryetarit të Republikës Shqiptare e të kryeqytetit, ku shprehte përgëzimet e urimet më të sinqerta. “Rroftë Republika Shqiptare dhe Kryetari i saj e Madhërija e Tij Ahmet Zogu!”, përfundonte telegrami.⁴⁵⁵

Emërimin e Ahmet Zogut si president të Shqipërisë e përshëndeti dhe qarku i Dibrës gjë të cilën e vërteton edhe telegrami i zyrës së shtypit, që mban datën 16 shkurt 1925, ku, mes të tjerash, shkruhet:

⁴⁵⁰ AQSH, F. 152/9, V. 1926, D. 168, fl. 2.

⁴⁵¹ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 229.

⁴⁵² AQSH, F. 416 (Ahmet Zogu) V. 1922-1927, D. 5, fl. 16.

⁴⁵³ V. Duka, *Histori e Shqipërisë...*, 158.

⁴⁵⁴ *Bisedimet e Kuvendit Kushtetues 1925*, nr. 32, Tiranë: Nikaj, 1925, 924.

⁴⁵⁵ *Bisedimet e Kuvendit Kushtetues 1925*, nr. 33, Tiranë: Nikaj, 1925, 941.

“Për t’i paraqitur shkëlqesisë së tij z.kryetarit të Republikës urimet dhe besnikërinë e popullit të atij qarku është nisur një komision i përbërë nga z.z.Raif Kadiu, Sheh Emrullahu, Selim Noka dhe Ali Tahiri”.⁴⁵⁶

Ndonëse këto përshëndetje me urimet përkatëse, institucionet zyrtare i bënin në emër të popullsisë së nënprefekturave, kjo nuk do të thoshte se e tërë popullsia e tyre ishte e kënaqur me regjimin në fuqi. Këtë e mbështet edhe fakti që mësymja e forcave zogiste kundër qeverisë Noli, siç e trajtuam edhe më lart, nuk gjeti përkrahje nga e gjithë popullsia e Dibrës.

Ahmet Zogu, pasi arriti qëllimin e tij, duke marrë pushtetin, tashmë kërkonte siguri për ta mbajtur atë. Kështu, sipas Kristo Frashërit në librin e tij “Historia e Dibrës” (që nga lashtësia deri në mars 1939), Zogu i dha parisë së Dibrës grada ushtarake si majorë, kapitenë e togerë efektivë e rezervë dhe shpërblime financiare. Gjithashtu në operacionin ndëshkimor që ndërmoi menjëherë pas shtypjes së Revolucionit të vitit 1924, në mënyrë që popullsia e vendit t’i nënshtrohej regjimit, ai zgjodhi nga kjo pari Taf Kaziun që të drejtonte operacionin në zonën jugperëndimore të vendit dhe Hysni Demën në rajonin qendror. Në këtë operacion, së bashku me ta, morën pjesë edhe persona të tjerë nga paria e Dibrës, të cilët me vrasjet, torturat, plaçkitjet dhe arbitraritetin e tyre lanë përshtypje të neveritshme në viset ku vepruan. Kështu, Taf Kaziu ushtroi terror të pashembullt në qarkun e Vlorës ku veproi. Grabitjet e paskrupullta që kreu atje lanë përshtypje të thellë jo vetëm brenda por edhe jashtë vendit.⁴⁵⁷ Këtë e vërteton edhe konsulli italian në Vlorë, Meloni, në një raport që i dërgonte legatës italiane në Durrës në fillim të marsit të vitit 1925. Ndër të tjera, ai vinte në dukje:

“...Gjendja e përgjithshme e krahinës së Vlorës karakterizohet nga një pakënaqësi e rëndë, që dita -ditës shtohet në të gjitha shtresat, në të gjitha ambjentet. Pakënaqësia shkaktohet nga dënimi i metodave me të cilat Ahmet Beu, me pak shqiptarë, është vendosur në Shqipëri me forca të huaja, duke shtrënguar të gjithë partitë të ikin në mal, nga keqpërdorimet e Taf Kaziut, kryetar i forcave të parregullta, dhe nga torturat që këta u kanë bërë personave të ndryshëm, në shumicën e rasteve të pafajshëm”.⁴⁵⁸

Ngjarjet që pasuan shpalljen e vendit Republikë, tregonin se tashmë Shqipëria po hynte në një etapë tjetër të zhvillimeve politike, ekonomike, kulturore dhe shoqërore me një formë regjimi të përcaktuar.

2.2 Forcimi i pushtetit administrativ

⁴⁵⁶ AQSH, F. 228, V. 1925, D. 36, fl. 1

⁴⁵⁷ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 391.

⁴⁵⁸ *Po aty*, 391-392.

Ahmet Zogu, krahas vendosjes së një pushteti qendror të fortë, mori masa të shumta për krijimin e një administrate të centralizuar, që do të çonte sa në forcimin e pushtetit personal aq dhe në forcimin e shtetit, në zhdukjen e separatizmit krahinor dhe në krijimin e një njësimi të brendshëm. Ai i kushtoi rëndësi mënjanimi të qëndrimeve krahinore të krerëve dhe të bajraktarëve të malësive të Veriut, gjë që ishte e nevojshme për të pasur një shtet unik. Për këtë qëllim, në qershor të vitit 1925, Zogu organizoi në Tiranë një kongres me pjesëmarrjen e bajraktarëve dhe të krerëve të Malësisë së Shkodrës, të Kosovës dhe të Dibrës.

Më 26 qershor 1925, ai mbajti një fjalim para bajraktarëve dhe parisë së malësive të Shkodrës, Kosovës dhe të Dibrës ku, mes të tjerash, theksoi:

“Iu mblodha këtu t’ju falënderoj për bujarinë e trimërinë që keni treguar në triumfin e legalitetit, si dhe iu kërkoj bindje të plotë në ligjet e shtetit, pasi malësitë trime kanë qenë gjithmonë fortesa e çeliktë e atdheut të dashur dhe gjyshërit e stërgjyshërit janë përpjekur për të mbajtur lart e më lart trimërinë e besnikërinë e maleve”.⁴⁵⁹

Në këtë mënyrë u përpoq ai të bënte për vete parinë e këtyre trevave, që nuk e shikonte me ëndje forcimin e pushtetit qendror dhe atë personal të tij, me synimin që të neutralizonte kundërshtarët dhe të evitonte lëvizjet kryengritëse kundër tij.

Gjithsesi, më 27 qershor 1925, përfaqësuesit e parisë dhe bajraktarët e malësive shprehën besën për t’iu bindur ligjeve të shtetit. Pas ligjëratës që mbajtën përfaqësuesit e malësisë së Shkodrës dhe të Kosovës, e mori fjalën Tef Agolli, që përfaqësonte malësinë e Dibrës. Në emër të kësaj malësie, ai përsëriti “besën për të mbrojtur shtetin nga çdo kërcënim”.⁴⁶⁰

Ndër masat e rëndësishme që u morën për forcimin e shtetit shqiptar ishte ngritja e organeve politiko-administrative në vend. Organi më i rëndësishëm pas presidencës ishte Ministria e Punëve të Brendshme, që kontrollonte gjithë jetën politike administrative të vendit, si dhe çdo veprimtari të brendshme e të jashtme të shqiptarëve.⁴⁶¹ Një hap përpara për kushtet e Shqipërisë ishte ndarja e re administrative, që u bë mbi bazën e ligjit mbi administratën civile. Kështu vendi u nda në 10 prefektura, të cilat përfshinin disa krahina, si dhe komuna. Ndihmëse të komunave ishin kryepjeqësitë e fshatrave. Prefektët e nënprefektët, që ushtronin pushtetin ekzekutiv si përfaqësues të qeverisë në prefekturat e nënprefekturat përkatëse, emëroheshin drejtpërdrejtë nga Ministria e Punëve të Brendshme me miratimin e Presidentit të Republikës.⁴⁶²

Sipas Teki Selenicës, në librin e tij “Shqipëria më 1927”, prefektura e Dibrës me qendër (Peshkopi) kishte nënprefekturën e Zerqanit (qendra Zerqan) dhe atë të

⁴⁵⁹ AQSH, F. 152/8, V. 1925, D. 773, fl. 3-4.

⁴⁶⁰ Po aty, fl.6.

⁴⁶¹ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 253.

⁴⁶² Po aty.

Matit (qendra Mat), 11 krahina dhe 201 katunde.⁴⁶³ Ndarja administrative më e detajuar renditet si më poshtë:

Qendra e Dibrës: Krahina e Maqellarës, e Luznisë, e Arrasit, e Reçit dhe e Trojakut.

Nënprefektura e Zerqanit: Krahina e Homeshit dhe e Gollobordës.

Nënprefektura e Matit: Krahina e Grykës, e Strajcës, e Lurës, dhe e Kthellës.

Qendra e Dibrës përfshinte 86 katunde me një popullsi prej 23 559 banorësh, ajo e Zerqanit 49 katunde me 19 261 banorë dhe nënprefektura e Matit që kishte 66 katunde me 39 945 banorë.⁴⁶⁴ Në vitin 1926 në prefekturën e Dibrës me një sipërfaqe prej 2386,10 km katrore jetonin 82 765 banorë.⁴⁶⁵ Kurse në vitin 1927 numri i popullsisë së Dibrës ishte 83 714 banorë.⁴⁶⁶

Mirëpo Kristo Frashëri në librin e tij, “Historia e Dibrës”, thekson se prefektura e Dibrës nga pikëpamja administrative përfshinte tri nënprefektura: të Qendrës, të Zerqanit dhe të Matit.⁴⁶⁷ Ndërsa Teki Selenica në librin e përmendur më lart për ndarjen administrative, lidhur me nënprefekturat shpjegon se “nënprefektura e Qendrës së prefekturës organizohet dhe drejtohet nga prefekti, kurse nënprefekturat e tjera nga nënprefektët të cilët janë të varur prej prefektit”.⁴⁶⁸

Në prefekturën e Dibrës dhe në nënprefekturat e saj ishin përqendruar edhe bashkitë e Peshkopisë, të Zerqanit dhe bashkia e Burrelit. Prefektura në fjalë administrohej nga prefekti, në varësinë e të cilit ishte një sekretari që përbëhej nga tri veta. Në qendrën e prefekturës, në Peshkopi, ndodhej këshilli administrativ, që kryesohej nga prefekti dhe formohej prej parisë së atij rrethi. Në këtë mënyrë ishin formuar dhe këshillat e nënprefekturave.⁴⁶⁹ Vendimet e këshillave të krahinave shqyrtoheshin në këshillat administrativë të nënprefekturave dhe vendimet e këtyre të fundit në këshillin administrativ të prefekturës. Ndërsa vendimet e këshillit administrativ të prefekturës shoshiteshin në Këshillin e Ministrave.⁴⁷⁰ Prefektët e Dibrës që nga triumfi i legalitetit dhe deri në vitin 1927, ishin Abdurrahman Hoxha, Qazim Bodinaku, Siridon Kacaroci.⁴⁷¹

⁴⁶³ T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 193.

⁴⁶⁴ *Po aty*, 194.

⁴⁶⁵ *Po aty*, 193.

⁴⁶⁶ *Po aty*, 107.

⁴⁶⁷ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 403.

⁴⁶⁸ T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 489.

⁴⁶⁹ *Po aty*, 196-197.

⁴⁷⁰ T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 36.

⁴⁷¹ *Po aty*, 35, 197.

Mbështetje e fortë e shtetit ishte dhe organizimi ushtarak. U shpërnda ushtria kombëtare, e cila kishte marrë pjesë në revolucion. U suprimua Ministria e Luftës dhe u zëvendësua me Komandën e Përgjithshme të Forcave të Armatosura.⁴⁷² Në shpalljen drejtuar popullit, më 8 janar 1925, kryeministri Ahmet Zogu theksonte se “për të siguruar qetësinë në vend duhet të organizohet një xhandarmëri e fortë, e drejtë e disiplinuar duke sjellë dhe organizatorë të huaj”.⁴⁷³

Organizimi i xhandarmërisë u bë nën udhëheqjen e drejtuesve anglezë, me kolonel Stërlingun në krye, të cilin, më vonë, e zëvendësoi gjeneral major Persy. Dikasteri i xhandarmërisë shqiptare u nda në 4 zona: zona e Veriut me qendër Shkodrën, zona e Lindjes me qendër Peshkopinë, zona e Qendrës me qendër Tiranën dhe zona e Jugut me qendër Përmetin⁴⁷⁴, me komandantë përkatës Fiqri Dinen, Muharrem Bajraktarin, Preng Pervizin dhe Hysni Demën.⁴⁷⁵ Komanda e çdo zone kishte dhe nga një inspektor anglez pranë komandantëve shqiptarë.⁴⁷⁶ Prefektura e Dibrës bënte pjesë në zonën e Lindjes. Fiqri Dine dhe Hysni Dima, që të dy nga Dibra, ishin edhe ndër njerëzit besnikë të Zogut, ndaj ai u dha edhe postet e lartpërmendura më rëndësi të madhe për sigurinë e rendit në vend.

Rregullorja e 17 majit 1925 përcaktonte marrëdhëniet e xhandarmërisë me degët e tjera të administratës, sipas së cilës për çështje ushtarake si gradime, emërimë, nderime etj., ajo varej drejtpërdrejtë nga Komanda e Përgjithshme e saj. Përveç kësaj duhej marrë dhe mendimi i inspektorit të përgjithshëm, i cili ishte përgjegjës para kryetarit të shtetit.⁴⁷⁷

Ndërkohë problem shqetësues në vend përbënte mosrespektimi i ligjit në Malësitë e Veriut. Para vitit 1925 ishte bërë një hap për sa i përket mbajtjes së armëve, por më efektive kjo do të rezultonte kur qeveria të arrinte të siguronte një bazë relativisht të fuqishme, në mënyrë që të përballonte qëndresën e pashmangshme ndaj masave të marra në këtë drejtim. Megjithatë, organet kompetente tregoheshin shumë të vëmendshme në lidhje me dhënien e leje mbajtjes së armëve, me synim për të siguruar qetësinë në vend. Në këndvështrimin tonë, çarmatimi në Malësitë e Veriut ishte i vështirë sepse malësori ishte mësuar me pushkën si mbrojtëse të tij, duke pasur parasysh dhe faktin se, bazë e jetesës së tij, ishte kanuni. Prandaj, çarmatimi dhe funksionimi i ligjit do t'i çlironte banorët e malësive nga jeta primitive e fenomeni i gjakmarrjes.

Kryetari i Republikës, sapo erdhi në fuqi, menjëherë nisi çarmatimin e përgjithshëm, që ishte edhe një nga çështjet kryesore të programit të tij. Pasi ky proces kishte marrë fund në të gjithë prefekturat e vendit, në shtator filloi çarmatimi i

⁴⁷² *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 248.

⁴⁷³ AQSH, F. 416, V. 1922-1927, D. 5, fl. 16.

⁴⁷⁴ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 253.

⁴⁷⁵ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 236.

⁴⁷⁶ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 253.

⁴⁷⁷ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 236.

popullsisë edhe në prefekturat e Dibrës, të Kosovës dhe të Shkodrës me fuqi ushtarake të rregullta.⁴⁷⁸

Lidhur me këtë çështje gazeta *Koha* e datës 10 tetor 1925 në artikullin e saj “Telegrame nga Tirana”, shkruante se “...fuqija operative e Mirditës kishte çarmatosur bajrakun e Dibrës, ku sjellja e ushtrisë kishte lënë kënaqësi të madhe në popull”.⁴⁷⁹ Kjo, në kuptimin që nuk kish qenë e dhunshme në çarmatim.

Në nëntor 1925, kur procesi i çarmatimit thuajse kishte përfunduar në qarkun e Dibrës, komanda e kësaj zone kishte shpërndarë shumë pushkë në popull, duke u dhënë leje pa qenë në dijeni prefektura, e cila ishte përgjegjëse para ligjit për sigurimin e stabilizimin e qetësisë. Në lidhje me këtë çështje, nënprefekti i Dibrës, Ali Hoxha, publikoi udhëzimin si më poshtë:

“Meqenëse vrasjet, grabitjet, vjedhjet jashtë e brenda kufirit rrjedhin gjithmonë në dhënien leje të pushkëve, komandat, të cilat nuk janë kompetente dhe nuk e njohin psikologjinë e popullit dhe situatën e vendit, propozohet që askujt të mos i japin leje për mbajtjen e pushkëve, duke përjashtuar ato raste ku është e domosdoshme. Leja e pushkëve të jepet nga ana e autoriteteve eprore e civile, pasi të kryhen të gjitha formalitetet ligjore”.⁴⁸⁰ Dihej se banorët që kishin nevojë të mbanin armë, ishin pikërisht ata që duhej të mbronin bagëtinë e tyre apo të ruanin ndonjë objekt privat.

Kështu, Komanda e Përgjithshme e Xhandarmërisë i tërhiqte vëmendjen Komandës të zonës së Lindjes, e cila, në kundërshtim me dispozitat ligjore, kishte shpërndarë pushkë, duke i pajisur mbajtësit e tyre edhe me lejen përkatëse. Zëvendëskomandanti i Përgjithshëm i kësaj xhandarmërie, Ramiz Dibra, më 16 dhjetor 1925, njoftonte:

“Tani e tutje mos t’i jepet askujt leje për mbajtjen e armëve të gjata pa marrë pëlqimin e autoriteteve të prefekturës së Dibrës si dhe të kësaj komande”.⁴⁸¹

Ndërkohë qeveria shqiptare po e shihte krijimin e një xhandarmërie të efektshme si një nga masat më të rëndësishme për zgjidhjen e problemeve të kusarisë siç ishin grabitjet, vjedhjet etj. Populli kërkonte qetësi dhe siguri për mbrojtjen e pasurive të tij. Kjo i kishte shqetësuar edhe banorët e katundeve Pasenkë, Virlitza (Vërnice - M.N.) e Molo Oreni (Ostreni i Vogël - M.N.) të krahinës së Gollobordës (Dibër), që ndodheshin në Selanik. Për këtë ata i kishin dërguar Presidentit të Republikës një letër, që mbante datën 17 mars 1926, ku, ndër të tjera, shpreheshin:

“Katundet, fëmijë dhe pasuritë tona janë gjithmonë nën pushtimin e turmave të brigandëve. Atake të shpeshta ndodhin, para një muaji një tufë kusarësh kanë

⁴⁷⁸ T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 149.

⁴⁷⁹ *Koha*, nr.41, “Telegrame nga Tirana”, Tiranë, 10 tetor 1925, 1.

⁴⁸⁰ AQSH, F. 152/8, V. 1925, D. 142, fl. 16.

⁴⁸¹ *Po aty*, fl. 23.

grabitur shtëpinë e Grigor Jakovtshës në Pasenkë si dhe para 15 ditësh është atakue dhe shtëpia e Mihal Tzvetko në Pasenkë duke i marrë tre qe dhe të tjera”.⁴⁸²

Letra dhe ankesa të tilla nuk ishin të pakta, ngaqë veprimtaria e xhandarmërisë në këtë aspekt linte për të dëshiruar që para vitit 1925. Shkaqet e këtij pasiviteti lidheshin me shumë mangësi, duke filluar me mungesat në pajisje materiale (veshje e mbathje), në vonesat e rrogës me muaj të tërë e deri në aftësitë e tyre për të qenë sa më profesionistë. Sipas këndvështrimit tim, kjo gjendje ishte e lidhur edhe me faktorë të brendshëm, si me mundësitë financiare të shtetit, me përzgjedhjen e xhandarëve duke u bazuar më shumë në besnikërinë që u ofronin autoriteteve, me mungesën e edukimit të popullit në zbatimin e ligjit, pasi banorët në Malësitë e Veriut akoma zbatonin rregullat kanunore si për gjakmarrjen etj., si dhe me nivelin e ulët arsimor të popullsisë ku analfabetizmi ishte mbizotërues.

Në tetor 1925 prefektura e Dibrës i kërkonte Ministrisë së Punëve të Brendshme që të shtohet fuqia e xhandarmërisë në këtë qark, sepse nuk mund të sigurohej qetësia e duhur si dhe të zbatoheshin të gjithë urdhrat dhe veprimet qeveritare. Në raportimet e saj theksohej:

“Fuqija që sot ekziston në rrethin e Qendrës përbëhet prej 133 veta, e cila mjafton po t’i kthehen asaj fuqije 30 xhandarë që i ka dhënë komandës kufizore. Gjithashtu dhe ajo e nënprefekturës së Zerqanit, ka një fuqi prej 60 gjandarë, që prej së cilës dhe kjo i ka dhënë 28 xhandarë komandës në fjalë. Edhe kësaj nëse i kthehet fuqija e lartpërmendur i mjafton. Sa për nënprefekturën e Matit meqenëse është një rreth i gjërë shihet e nevojshme që krahas fuqisë që është prej 97 gjandarë, t’i shtohen edhe 30 të tjerë. Me personelin e parashtruar mund të sigurohet qetësia e dëshiruar”.⁴⁸³

Njëkohësisht prefektura e Dibrës e shikonte të nevojshme krijimin e një kompanie kufitare me një forcë prej 150 vetash, në mënyrë që të sigurohej vija kufitare dhe t’i pritej hovi kontrabandës dhe vjedhjeve.⁴⁸⁴

Xhandarmëria u ndesh me vështirësi të ndryshme gjatë vitit 1926. Xhandarët kufitarë dhe ata të shtabit në nënprefekturën e Zerqanit nuk i merrnin rrogat rregullisht, gjë që ndikonte në mungesën e ushqimit dhe të veshjeve.⁴⁸⁵ Gjithashtu, sipas raportit të tetorit 1926 të Komandantit të zonës së Lindjes, kapiten Muharrem Bajraktari, xhandarmëria e kësaj zone ishte e zhveshur dhe nga mungesa e rrobave po përdoreshin veshje civile gjë që shkaktonte çrregullim të vërtetë në disiplinë. Kjo çështje kishte krijuar një përshtypje të keqe në popull, sepse kur xhandarët, pa ndonjë

⁴⁸² AQSH, F. 152/9, V. 1926, D. 786, fl. 2.

⁴⁸³ AQSH, F. 228, V. 1925, D. 39, fl. 1.

⁴⁸⁴ Po aty, fl. 1-2.

⁴⁸⁵ AQSH, F. 152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 201.

diferencë nga civilët, dërgoheshin në katunde me shërbime të ndryshme, nuk bënë efektin e duhur në sy të popullsisë.⁴⁸⁶

Kështu, në maj të vitit 1927, u bë një riorganizim i forcave të armatosura. U shkrinë zonëkomandat dhe u formuan 10 qarqe (mbi bazë prefekturë), rrethe (mbi bazë nënprefekturë) dhe postëkomanda (në nivelet më të ulëta vendore).⁴⁸⁷

Si rrjedhojë e këtij riorganizimi edhe situata e xhandarmërisë së qarkut të Dibrës në pranverë të vitit 1928 pësoi ndryshime. Përmirësimet e saj ishin të dukshme përgjithësisht në veshje, në disiplinë dhe në shërbim. Gjithashtu ishte rregulluar mirë dhe çështja e pagesës të forcave të saj.⁴⁸⁸

Në këtë kohë problem më vete përbënte çështja e objekteve ushtarake kufitare, ndaj po ndërmerreshin masat për ndërtimin e tyre. Sipas një raporti të nënprefekturës së Zerqanit, në tetor të vitit 1926, ndërtesa e komandës së Mireshit kishte filluar të rregullohej, kurse ajo e Llademicës, e Gjoricës dhe e Tuçepit ishin në mbarim e sipër.⁴⁸⁹ Postëkomandat në prefekturën e Dibrës në vitin 1926 ishin përqendruar në këto pika: "...në Peshkopi, në Qenok, në Maqellarë, në Kastriot, në Sllatinë, në Arras, në Reç, në Burrel, në Luzni, në Lis, në Klos, në Lurë, në Selitë, në Murë, në Prel, në Malaj, në Perlat, në Rihen, në Rak, në Murie, në Shtama, në Qafë-Buall, në Bulqizë, në Homesh, në Ostren, në Trebisht, në Llademicë, në Tuçep, në Steblevë e në Gjoricë".⁴⁹⁰ Një vit më vonë këto postëkomanda u pakësuan sepse rojet e kufirit, që përfshiheshin në to, i kaluan ushtrisë. Pra, në vitin 1927 në prefekturën e Dibrës numëroheshin gjithsej 24 postëkomanda.⁴⁹¹

Drejtorja e Përgjithshme Postëtelegrafike kishte mundur që, në pak kohë, të siguronte komunikacionin postar, telegrafik, radiotelegrafik brenda e jashtë vendit, si dhe shërbimin telefonik brenda vendit. Për të pasur vijueshmëri të rregullt dhe për të qenë në koherencë me ngjarjet, në prefekturën e Dibrës, ishte e nevojshme vendosja e komunikacionit telefonik me krahinat vartëse të saj.⁴⁹² Kështu në vitin 1926 ishin gjithsej 5 zyra postare dhe zyra telegrafike, të cilat ndodheshin në qendrën e prefekturës (në Peshkopi) dhe në nënprefekturat e saj.⁴⁹³ Në rrethin e Zerqanit ishin shtrirë 70 km linjë telegrafike me të cilën ishin lidhur postat e ndryshme të këtij rrethi. Kurse në rrethin e Matit ishin vendosur 60 km linjë telefonike, të cilat lidhnin postat kufitare më të rëndësishme për vendosjen e linjave të tjera.⁴⁹⁴ Kështu, në janar të vitit

⁴⁸⁶ *Po aty*, fl. 167.

⁴⁸⁷ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 236.

⁴⁸⁸ *AQSH*, F. 152/11, V. 1928, D. 642, fl. 235.

⁴⁸⁹ *AQSH*, F. 152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 201.

⁴⁹⁰ T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 205.

⁴⁹¹ *Po aty*, 84.

⁴⁹² *AQSH*, F. 152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 175.

⁴⁹³ T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 204.

⁴⁹⁴ *Po aty*, fl. 168-169.

1927, Komanda e zonës së Lindjes raportonte se “... në rrethin e Qendrës, të Matit e të Zerqanit komunikacioni telefonik ishte siguruar”.⁴⁹⁵

Ushtria iu nënshtrua një riorganizimi të menjëhershëm. Në shpalljen drejtuar popullit më 8 janar 1925, kryeministri Ahmet Zogu, ndër të tjera, theksonte:

“Reforma do të bëhet për shkak se ushtria është kthyer në një fole të partizanëve politikë. Kështu do të prishet sistemi i vjetër dhe do të mëkëmbet sistemi i milicisë”.⁴⁹⁶

Pra, në vend të ushtrisë u krijua milicia mercenare (ushtarë me rrogë). Ushtarakëve të vjetër iu dha një leje e pacaktuar dhe rimarrja e tyre në detyrë u bë në bazë të kriterit të besnikërisë ndaj atdheut dhe rolit të tyre në ngjarjet e vitit 1924.⁴⁹⁷

Lidhur me këtë në gazetën “Telegraf”, të datës 27 prill 1927, u botua artikulli “Organizimi i Milicisë filloi”, ku mësohej se Ahmet Zogu kishte thirrur si mbështetje të regjimit parinë e Malësive të Veriut të Shkodrës, të Kosovës dhe të Dibrës në Tiranë për organizimin e tyre në repartet e milicisë, me qëllim që t’i bashkonte në shërbim të tij. Ahmet Zogu u premtoi atyre grada ushtarake dhe shpërblime të përmuajshme. Gradat fillonin që nga kapiten e deri në aspirant. U graduan 100 oficerë nga paria e Shkodrës dhe e Kosovës dhe 80 oficerë nga paria e Dibrës. Krerët e Malësive, nga ana e tyre, u betuan se do t’i shërbenin me besnikëri qeverisë dhe vendit të tyre.⁴⁹⁸

Ndërsa 15 ditë më pas, më 11 maj 1927, gazeta “Liria Kombëtare” në rubrikën “Lajme nga Shqipëria” botoi artikullin “Emërimi i oficerëve mercenarë”, në të cilin kritikohej Ahmet Zogu për krijimin e një sistemi të tillë milicie. Pasi viheshin në dukje sakrificat, përpjekjet dhe mundimet e shumta për ta shpëtuar Shqipërinë nga mercenarizmi dhe, më në fund, ishte krijuar një ushtri kombëtare, e rregullt dhe e disiplinuar, duke zhdukur sistemin e bashibozukëve, në artikull theksohej:

“Të gjitha këto u prishën në një ditë me ardhjen e Ahmet Zogut në fuqi. Tani në bazë të instruksioneve të Romës, Ahmet Zogu po formon sistemin e milicisë, në krye të së cilës, po emëron oficerë me grada nga aspirant deri në kapiten, të gjithë ata katundarë që japin besën dhe besnikërinë te regjimi tradhëtor. Këta oficerë të improvizuar, kur rrinë në shtëpi pa bërë asgjë, marrin gjysmën e rrogës dhe kur thirren të bëjnë detyrën patriotike(!) marrin rrogën e plotë. Në këto ditë priten të vijnë në Tiranë dhe katundarë të tjerë të Shqipërisë së Mesme dhe të Jugut për të marrë gradat e tyre me rrogat respektive”.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ AQSH, F. 152/10, V. 1927, D. 747, fl. 3.

⁴⁹⁶ AQSH, F. 416, V. 1922-1927, D.5, fl. 16

⁴⁹⁷ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 237.

⁴⁹⁸ *Telegraf*, nr. 23, “Organizimi i Milicisë së Malësive filloi (u betuan dhe morën grada 180 oficerë)”, Tiranë, 27 prill 1927, 1, 4.

⁴⁹⁹ *Liria Kombëtare*, nr. 56, “Lajme nga Shqipëria. Emërimi i oficerëve mercenarë”, Gjenevë, 11 maj 1927, 4.

Por, brenda vitit 1927, në bazë të planeve të Romës sistemi i milicisë nuk veptoi më. Më 1 nëntor 1927 u bë një riorganizim i ushtrisë. Kështu, deri më 31 mars 1928 u formuan 7 batalione, 6 bateri, 2 kompani të xhenios dhe degë të tjera të ndryshme.⁵⁰⁰

Një nga shtyllat parësore në programin e qeverisë ishte dhe administrata.

Gjatë vitit 1926, situata në administratë paraqitej ende e pastabilizuar. Gjithashtu mungonte efikasiteti i duhur në zgjidhjen e problemeve të ndryshme. Në këto kushte, krahas faktorit ekonomik, kishte ndikuar edhe gjendja e trashëguar para vitit 1925.

Sipas relacioneve të prefekturës së Dibrës, gjatë muajve të parë të vitit 1926, veprimet e autoriteteve lokale ishin mjaft serioze. Për shkak të mungesave në personel, prefektura nuk mund të përballonte volumin e punës. Ndaj ishte e nevojshme krijimi i një sekretarie të dytë.⁵⁰¹ Në qendrën e kësaj prefekturë (Peshkopi) funksiononte një gjykatë e shkallës së parë me një kryetar e dy anëtarë dhe një prokuror.⁵⁰² Por, mungesa e organit gjyqësor në të dy nënprefekturat e varura të Dibrës (në Zerqan dhe në Mat - M.N.) si dhe e zyrës së financës në nënprefekturën e Zerqanit kishte shtuar vështirësitë në kryerjen e veprimeve qeveritare dhe, si rrjedhim, banorët e tyre mundoheshin më shumë, sepse për një taksë të vogël apo për një dëshmi pa rëndësi u duhej që të shkonin deri në qendrën e kësaj prefekturë.⁵⁰³

Ndërsa në nënprefekturën e Matit gjatë tremujorit të fundit të vitit 1926 kishte vazhduar në rregull aktiviteti i zyrave të administratës me përjashtim të zyrës së financës dhe asaj të postë-telegrafës. Gjendja e shkatërruar në të cilën ndodheshin ato, ishte pasojë e paaftësisë të nëpunësit kompetent për të mbajtur rregullin e duhur, si dhe i mungesave të tij për afro dy muaj e gjysmë.⁵⁰⁴

Gjithashtu kishte probleme, që lidheshin me respektimin e ligjit, me shfrytëzimin e postit zyrtar apo dhe shkelje të tjera serioze. Për një gjë të tillë flet dhe rasti i mëposhtëm, që mësohet nga raportimet e kësaj nënprefekturë. Sipas tyre, në muajt korrik, gusht dhe shtator 1926, zyrtarë të ndryshëm kishin bërë ankesa në zyrën e financës, për shkak se nuk ishin paguar, pa pasur ndonjë arsye, por thjesht për shkak të abuzimeve. Edhe pse ishte dhënë urdhër në mënyrë kategorike, përsëri nuk ishte shmangur mënyra brutale dhe abuzive e të vepruarit.⁵⁰⁵

Nga të njëjtat burime mësohet se në tetor 1926, Komanda e zonës së Lindjes raportonte se veprimet e autoriteteve administrative kishin marrë një zhvillim të

⁵⁰⁰ T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 75.

⁵⁰¹ AQSH, F. 152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 73.

⁵⁰² T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 199.

⁵⁰³ AQSH, F. 152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 94.

⁵⁰⁴ *Po aty*, fl. 210.

⁵⁰⁵ AQSH, F. 152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 178.

mirë.⁵⁰⁶ Kurse në janar 1927, burimet informonin se “... administrata kishte përparuar mirë, duke përdorur metoda dhe në organizime të reja”.⁵⁰⁷ Gjatë muajve të parë të vitit 1927, zyrat e ndryshme administrative në nënprefekturën e Matit ishin në rregull dhe kryenin aktivitetin e duhur; gjithashtu zyra e postë-telegrafës dhe ajo e financës ishin kompletuar me nëpunësin e posaçëm që u mungonte më parë.⁵⁰⁸

Stabilizimi i situatës dhe rivendosja e qetësisë në prefekturën e Dibrës u vërejt që në muajt e parë të vitit 1926, çka u prit mirë nga popullsia. Përshtypjet e mira në këto drejtime të tjera ishin rrjedhojë e rritjes së veprimtarisë të xhandarmërisë dhe e forcimit të autoritetit të institucioneve lokale.⁵⁰⁹

Gjithsesi, në nënprefekturën e Matit numri i xhandarëve ishte i vogël po të kishe parasysh territorin tepër të hapur të kësaj nënprefekturë. Për të krijuar raport të drejtë me këtë hapësirë nevojiteshin dhe 20 xhandarë të tjerë, kuptohet, që të mos ishin vendas dhe të pajisur me disiplinë ushtarake. Kjo do të mundësonte një qetësi të plotë, “pasi populli i këtij qarku ishte tepër i bindur”, vinin në dukje raportimet e nënprefekturës në fjalë.⁵¹⁰

Ngjarjet e rëndomta gjatë muajve korrik, gusht dhe shtator 1926 ishin pakësuar. Shumica e shkelësve të ligjit ishin zënë dhe u ishin dorëzuar gjykatave. Për ata që nuk dorëzoheshin brenda afatit ligjor, zbatoheshin ligji mbi bazën e të cilit internoheshin familjet dhe konfiskohej pasuria e tyre.⁵¹¹

Gjatë muajve korrik, gusht dhe shtator, edhe në nënprefekturën e Zerqanit kishte mbizotëruar një gjendje normale, ndonëse ishin vërejtur edhe shkelje si vjedhje etj. Vetëm zbatimi i ligjeve në fuqi dhe masat e marra prej autoriteteve lokale kishin sjellë stabilizimin e situatës.⁵¹²

Në muajt e parë të vitit 1928, në qarkun e Dibrës kishin ndodhur disa vrasje, të cilat nuk konsideroheshin si vepra tronditëse të qetësisë, pasi në viset e këtij qarku populli nuk u jepte rëndësi vrasjeve për gjakmarrje, që ishin bërë zakon, si dhe rrëmbimit të grave.⁵¹³

Në lidhje me këto fenomene, në qendrën e nënprefekturës së Matit u mblodhën krerët e tërë bajraqeve të këtij qarku. Ata analizuan situatën në vend dhe me autorizimin e autoriteteve lokale vendosën besa-besë të shpallnin ndalimin kategorik të këtyre ngjarjeve të shëmtuara. Ky vendim i krerëve ishte marrë në kohë,

⁵⁰⁶ *Po aty*, fl. 167.

⁵⁰⁷ *AQSH*, F. 152/10, V. 1927, D. 747, fl. 2.

⁵⁰⁸ *Po aty*, fl. 12.

⁵⁰⁹ *AQSH*, F. 152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 115.

⁵¹⁰ *Po aty*, fl. 145.

⁵¹¹ *Po aty*, fl. 175.

⁵¹² *AQSH*, F.152/9, V.1926, D.1019, fl. 200.

⁵¹³ *AQSH*, F. 152/11, V. 1928, D. 642, fl. 156.

pasi siç raportonte edhe nënprefekti Ali Myftari, *këto ngjarje* “kishin cënuar qetësinë e vendit”.⁵¹⁴

Komanda e qarkut të Dibrës në prill, maj dhe qershor të vitit 1928, ndonëse kishte vërejtur ngjarje të shpeshta, të ndodhura në gjaknxehtësi e sipër, konstatonte se ishin të parëndësishme. Por, gjithsesi, duhej të merreshin masa administrative, sidomos, në drejtim të çarmatimit të përgjithshëm. Sido që xhandarmëria ishte përpjekur për çarmatimin, shumë elementë zotëronin ende armë në duar. Ndërkohë shihej e nevojshme shtimi i një fuqie prej 20 vetash në mënyrë që të formohej një detashment në qendrën e këtij qarku për të ndjekur më mirë situatën⁵¹⁵.

Gjatë viteve të presidencës, vërtet, pati arritje në forcimin administrativ të vendit, përfshi këtu edhe qarkun e Dibrës. Për këtë ndikoi dhe vendosja e kolonelit Sterling dhe, më vonë, e gjeneral majorit Persy në postin e inspektorit të përgjithshëm të xhandarmërisë. U arrit që të vendosej rregulli por, natyrisht, kishte ende shumë probleme. Gjithashtu në dikasteret e tjera të administratës lokale në Dibër u ndje një frymë tjetër në respektimin e ligjeve dhe zbatimin e tyre, megjithëse pati jo pak raste të abuzimeve dhe të korrupsionit.

2.3 Zhvillimet politiko-shoqërore në Dibër gjatë viteve 1925-1928

Ahmet Zogu e kuptoi nevojën e stabilizimit të gjendjes në vend dhe të legalizimit të pozitës së tij, prandaj shpejtoi të kërkonte mbajtjen e Asamblesë Kushtetuese, që ishte zgjedhur në vitin 1923, në të cilën nuk bënë pjesë shumë prej atyre që e patën kundërshtuar.⁵¹⁶

Punimet e Kuvendit Kushtetues u hapën më 17 janar 1925, ku nuk ishin të pranishëm të gjithë deputetët që kishin dalë nga zgjedhjet e vitit 1923. Ndër ata që mungonin ishin edhe Hafiz Ismeti dhe Shëfqet Fishta, që të dy deputetë të prefekturës së Dibrës, nga 12 deputetë që kishte gjithsej kjo prefekturë.⁵¹⁷ Ditën e fillimit të punimeve pjesëmarrësit zgjodhën si deputet të prefekturës së Dibrës Xhelal Zogun, i cili zëvendësoi Ahmet Zogun.⁵¹⁸

Kushtetuta, që u miratua me nxitim në muajin mars, parashikonte sistemin me dy dhoma: Senatin të përbërë nga 18 anëtarë dhe Dhomën e Deputetëve të përbërë nga 57 anëtarë. Senati, anëtarët e të cilit zgjidheshin për një periudhë 6-vjeçare, përbëhej nga 12 anëtarë të zgjedhur dhe 6 anëtarë të emëruar. Ai shërbente njëkohësisht si Gjykatë e Lartë nën pushtetin e presidentit dhe miratimi i tij ishte i domosdoshëm për

⁵¹⁴ AQSH, F. 152/11, V. 1928, D. 138, fl. 83.

⁵¹⁵ AQSH, F. 152/11, V. 1928, D. 642, fl. 235.

⁵¹⁶ B. Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 89.

⁵¹⁷ *Bisedimet e Kuvendit Kushtetues 1925*, nr. 31, Tiranë: Nikaj, 883.

⁵¹⁸ *Po aty*.

të gjitha ligjet që kalonte Dhoma e Deputetëve. Kjo Dhomë, pra, Asambleja, ishte trupi kryesor ligjvënës dhe zgjidhej mbi bazën e zgjedhësve që kontrolloheshin nga autoritetet lokale.⁵¹⁹

Pas shpërndarjes së Kuvendit Kushtetues, u zhvilluan zgjedhjet për Dhomën e Deputetëve me sistem votimi të tërthortë, i cili ishte përdorur edhe në zgjedhjet e kaluara.⁵²⁰

Sipas njoftimit të zëvendësprefektit Ahmet Hoxha, më datën 15 maj 1925, “në prefekturën e Dibrës kishin fituar shumicën e votave z.z.Fiqri Rusi, Jashar Erebara, Abdurrahman Mati, Jak Koçi, Gjergj Çaku dhe Xhemil Dino”.⁵²¹

Më 1 qershor 1925, anëtarët e Dhomës së Deputetëve e të Senatit, ishin thirrur që të kryenin detyrën për të cilën ata ishin zgjedhur.⁵²²

Më 15 janar 1926, u ftuan zgjedhësit e dytë të votonin sipas dispozitave të ligjit të zgjedhjeve, për shkak të dorëheqjes së Xhemil Dinos (prefektura e Dibrës) anëtar në Dhomën e Deputetëve. Ligji parashikonte që, nëse për çdo shkak mbetet vakant vendi i ndonjë deputeti, atëherë bëhen zgjedhje suplementare me zgjedhës të dytë, por duke ruajtur formalitetet e zgjedhjeve të përgjithshme. Kandidati Musa Juka fitoi 232 vota, nga 313 vota, duke u zgjedhur deputet i qarkut të prefekturës së Dibrës.⁵²³

Për herë të parë, Shqipëria kishte një dhomë të lartë, siç ishte Senati, në të cilin përfaqësues nga Dibra ishin Hafiz Xhemali dhe Abdurrahman Dibra.⁵²⁴

Në fakt, qeveria u tregua shumë e vëmendshme me personat e parisë që kishin ndikim në krahinat e tyre. Edhe Ministria e Punëve të Brendshme e vuri në dijeni Kryesinë e Republikës që t’i kushtonte rëndësinë e duhur dhe sa më shpejt çarmatimit në krahinën e Homeshit, si dhe në të gjithë rrethin e nënprefekturës së Zerqanit. Ngjarjet e ndodhura në krahinën e Homeshit, që ndahej në fiset Demaj, Sheshaj dhe Canaj, nuk kishin pasur lidhje me politikën, por ishin shkaktuar nga këto tre fise, me qëllim për të fituar sa më shumë simpati.⁵²⁵

Situata politike gjatë muajve të parë të vitit 1926 dhe më pas në prefekturën e Dibrës në përgjithësi kishte qenë normale, pa turbullira politike me përjashtim të disa ngjarjeve të rëndomta dhe kriminale.⁵²⁶ Pakënaqësitë ndaj regjimit në fuqi ekzistonin, por në heshtje. Këtë e vërteton ngjarja e lidhur me mësuesin e Internatit “Dibra”,

⁵¹⁹ B. Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 89.

⁵²⁰ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 238.

⁵²¹ AQSH, F. 152/8, V.1925, D.514, fl. 48.

⁵²² *Po aty*, fl. 52.

⁵²³ AQSH, F.152/8, V.1925, D.514, fl. 17, 74, 84.

⁵²⁴ K.Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar*, 238.

⁵²⁵ AQSH, F.149, V.1925, D.I-674, fl.8.

⁵²⁶ AQSH, F.152/9, V.1926, D.1019, fl.115,151.

Hamid Muça. Më datën 15 nëntor 1926, atij i ishte gjetur një letër me nënshkrimin Drini, ku bëhej fjalë për qëndrime kundër regjimit.⁵²⁷

Në letër flitej mbi programin e një partie (partia jonë), por nuk jepeshin shpjegime për të. “Vetëm të dini sigurisht që partia jonë ka vendosur rrëzimin e qeverisë absolute të Zogut dhe kjo shkon nuk shkon, deri më 20 nëntor do të bëhet medoemos”, thuhej në letër. Duke shprehur besimin në idealin e tij, shkruhej se nga ai dhe shokët e tij, pritej një shërbim, duke u përpjekur “me e thye simpatinë e Zogut që ka në popullin e atij rrethi, me një mjeshtëri siç i ka hije një mësuesi të zot”. Më poshtë, letra informonte se “në Shkodër dhe në Lumë kemi organizime të forta etj”.⁵²⁸

Kjo letër, sipas mendimit tonë, duhej të ishte bërë nga grupi intelektual i mësuesve në organizatën “Bashkimi”, të cilët ishin mbështetës të qeverisë së Nolit. Nuk jemi të qartë, por gjithsesi, mendojmë se fjala parti është përdorur për përcaktimin e një fryme politike të pakënaqur nga trajtimi i regjimit. Edhe pse nuk jemi në dijeni nga vinte kjo letër, jemi të mendimit se mund të vinte nga Dibra ose nga diku gjetkë.

Pavarësisht situatës së përgjithshme të vendit, në prefekturën e Dibrës edhe në vitin 1927 vihej re një situatë politike e qetë, me përjashtim të disa ngjarjeve të rëndomta, por që nuk ndikonin në aspektin politik. Edhe prefektura e Dibrës në raportin për muajt e parë të vitit 1927 theksonte se “në të gjithë qarkun e kësaj prefektуре, situata konsiderohet e stabilizuar”.⁵²⁹ Po ashtu edhe në muajt prill, maj dhe qershor të vitit 1928, situata politike ishte e mirë dhe në favor të regjimit në fuqi.⁵³⁰ E njëjta situatë raportohej dhe për nënprefekturën e Matit, përveç disa ngjarjeve të vogla ku shkelësit e ligjit ishin zënë nga xhandarmëria dhe u ishin dorëzuar organeve kompetente.⁵³¹

Në këtë periudhë, Shqipëria po kalonte një krizë të rëndë e të pandërprerë ekonomike e shoqërore. Ajo rëndonte së tepërmi mbi gjendjen e popullsisë, sidomos të fshatarësisë në lidhje me sistemin e vjetër të taksave dhe tatimeve, të trashëguar nga koha e Perandorisë Osmane.

Me vendosjen e regjimit zogist, taksat filluan të shtoheshin e të bëheshin një barrë e rëndë për popullsinë. Më 23 shkurt 1926, qeveria nxori një dekret, sipas të cilit, hiqej ligji i mëparshëm, i datës 11 prill 1925, që i çlironte nga pagimi i taksës së xhelepit pronarët që mbanin deri 100 kokë bagëti të imta dhe vihej në fuqi përsëri ligji i datës 17 janar 1923, që ngarkonte me 0.5 franga ari taksë çdo kokë bagëtie të imët. Pas tre muajve, më 3 qershor 1926, doli një dekretligj tjetër, sipas të cilit taksa e

⁵²⁷ AQSH, F.228, V.1927, D.48, fl.14.

⁵²⁸ Po aty, fl.12.

⁵²⁹ AQSH, F. 152/10, V. 1927, D.747, fl. 15

⁵³⁰ AQSH, F. 152.11, V.1928, D. 642, fl. 235

⁵³¹ AQSH, F. 152/10, V.1927, D. 747, fl. 12.

bagëtisë ngrihej në 1 franga ari për kokë në vit. Nuk kaloi shumë kohë dhe filloi mbledhja e taksave të prapambetura gjatë 9 viteve, nga viti 1918 deri më 30 shtator 1926. Për rrjedhojë, brenda 2-3 viteve u dyfishuan të ardhurat nga taksat e popullsisë.⁵³²

Kjo konfirmohet edhe nga raportimi për muajt e parë të vitit 1926 i prefekturës së Dibrës, e cila vinte në dukje se “... gjendja financiare ishte përmirësuar pasi taksat e prapambetura po mblidheshin dhe rregullisht po derdheshin në arkën e shtetit”. Modifikimi i tyre me reforma të reja si taksa e së dhjetës dhe aplikimi i një takse vergji (për banesën, dyqanin etj.) sipas kësaj prefekturë, “do të jepte rezultate të mira si në interesin shtetëror dhe në përmirësimin ekonomik e bujqësor”. Toka, edhe pse punohej me sistem të vjetër e me vegla primitive, ishte pjellore dhe prodhimet nga të lashtat parashiheshin të mira. Gjithsesi, ishte e nevojshme të emëroheshin agronomë e nëpunës kompetentë dhe të vireshin në funksion të bujqësisë mekanizma modernë, në mënyrë që të siguroheshin produkte të mjaftueshme.⁵³³

Në prefekturën e Dibrës ishte më e zhvilluar blegtoria se sektori bujqësor, jo vetëm sa i takonte numrit të bagëtive, por edhe të sasisë të produkteve të ndryshme blegtorale. Kjo favorizohej nga pozicioni gjeografik, klima e përshtatshme, me bjeshkë e kullota të shumta etj. Ndërsa industria në këtë qark nuk ishte e zhvilluar pasi popullsia më shumë merrej me bujqësi e me blegtori, por ishin të pranishme prodhimet e ndryshme artizanale.⁵³⁴

Tatimet e taksat në shkallë vendi zinin mbi 50 për qind të të ardhurave në buxhet, pa llogaritur detyrimet e tërthorta.⁵³⁵ Si rezultat i mbledhjes së taksave shtetërore u rritën të ardhurat. Sipas një raporti të nënprefekturës së Zerqanit, që mban datën 14 tetor 1926, në këtë nënprefekturë, “vetëm prej të dhjetës në këtë vit, arka e shtetit kishte një fitim prej 17.500 franga ari”.⁵³⁶

Gjithsesi, vendi karakterizohej nga prapambetja ekonomike, dobësia e kapitalit vendas dhe pamjaftueshmëria e kapaciteteve të tij financiare për investime në degët kryesore të ekonomisë. Në këto kushte, Ahmet Zogu duhej të gjente një rrugëdalje në aspektin ekonomik, duke siguruar një aleancë të jashtme të fortë. Ai mendoi se Italia ishte pikërisht shteti i përshtatshëm pasi ishte dhe një vend i fuqishëm ekonomik.

Politikisht udhëheqësi shqiptar ishte borxhli ndaj Beogradit në lidhje me përkrahjen që i kishte dhënë Jugosllavia për të ardhur në pushtet, ndonëse, në korrik të vitit 1925, e shleu këtë borxh, duke i falur manastirin e Shën Naumit, me tokat

⁵³² *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 254.

⁵³³ AQSH, F.152/9, V. 1926, D. 1019, fl.115-116.

⁵³⁴ T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 209, 211.

⁵³⁵ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 255.

⁵³⁶ AQSH, F.152/9, V.1926, D. 1019, fl. 201.

përreth në breg të liqenit të Ohrit, si dhe një pjesë të krahinës së Vermoshit në Shqipërinë e Veriut.⁵³⁷

Në kushtet kur burimet financiare ishin tepër të varfra, kur mungonte një Bankë Kombëtare si dhe përvoja e drejtimit ekonomik, qeveria e Zogut u dha përparësi investimeve dhe koncesioneve të huaja, sidomos kapitalit italian. Në mars të vitit 1925 u nënshkrua marrëveshja për themelimin e Bankës Kombëtare të Shqipërisë si dhe për një hua të paracaktuar për nevojat ekonomike të vendit. Për dhënien dhe administrimin e kësaj huaje u krijua Shoqëria për Zhvillimin Ekonomik të Shqipërisë (SVEA).⁵³⁸

Depërtimin e saj në Shqipëri, Italia nuk e shikonte vetëm në aspektin ekonomik por dhe në atë politik dhe ushtarak, ndonëse jo drejtpërsëdrejti, por që reflektohet në paktet politiko-ushtarake të vitit 1926, siç ishte Pakti i miqësisë dhe i sigurimit dhe më pas, në vitin 1927, te pakti i dytë, që u quajt Traktati i aleancës mbrojtëse. Qeveria shqiptare i vlerësoi këto pakte si një garanci më tepër për sigurimin e pavarësisë dhe të integritetit territorial të Shqipërisë në këtë periudhë. Ndërkohë, Italia vendosi në Shqipëri jo vetëm kontrollin e saj financiar, por dhe atë politik e ushtarak.

Gjatë periudhës së dimrit në vitet 1927-1928 dhe në pranverën e vitit 1928, Shqipërinë e kapërtheu zija e bukës, si pasojë e prodhimit të pakët të drithërave, që u ndje më shumë në zonat malore të prefekturës së Dibrës e asaj të Shkodrës.⁵³⁹

Në fillim të qershorit të vitit 1928, prefektura e Dibrës raportonte se, si pasojë e thatësisë në disa katunde të qarkut të Dibrës si në Reç-Dardhë etj., nuk pati prodhim të mbarë nga të vonat. Dihej gjithashtu se këto katunde vuanin nga mungesa e ushqimit që në fund të vitit 1927, mbasi ishin zona malore.⁵⁴⁰ Gjendja ekonomike e katundeve Reç-Dardhë ishte aq e mjerueshme saqë 70-80 për qind e popullsisë vuante për bukë. Prandaj, prefektura kërkoi që taksambledhësit duhej ta shtynin mbledhjen e taksave deri në fillim të gushtit 1928.⁵⁴¹ Qeveria krijoi një komision qeveritar që të merrte masa të shpejta, për të sjellë drithë nga jashtë si dhe për të nxitur tregtarët që ta nxirrnin drithin nga magazinat dhe ta shisnin me çmime të arsyeshme.⁵⁴² Komisioni kryesohej nga senatori Hafëz Xhemali, i cili ishte dibran.⁵⁴³

Probleme nuk kishte vetëm ekonomia, që ndikonte drejtpërsëdrejti në jetën shoqërore të vendit. Ato shtriheshin gjerësisht dhe në fusha të tjera si në arsim, në shëndetësi, në punët botore, aq më tepër që kjo e fundit, dihej se sillte ndryshime të

⁵³⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 260.

⁵³⁸ V. Duka, *Histori e Shqipërisë...*, 161.

⁵³⁹ Joseph Swire, *Shqipëria ngritja e një mbretërie*, (Tiranë: Dituria, 2005) 403.

⁵⁴⁰ AQSH, F.152/11, V. 1928, D. 642, fl. 9, 235.

⁵⁴¹ AQSH, F.228, V. 1928, D. 63, fl. 1.

⁵⁴² *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 256.

⁵⁴³ J. Swire, *Shqipëria ngritja e një mbretërie...*, 405.

dukshme në ekonomi dhe në përmirësimin e nivelit të jetesës së popullit. Të gjitha këto linin për të dëshiruar nga prapambetja e trashëguar.

Megjithatë, në fushën e arsimit gjatë kësaj periudhe pati zhvillime, siç ishte zgjerimi i rrjetit të shkollave. Në këtë fushë, përveç rritjes së rolit të shtetit, ndikoi dhe ndihmesa e popullsisë. Rihapja e shkollave do të zbuste sadopak analfabetizmin, i cili ishte në një shkallë të lartë. Kështu në prefekturën e Dibrës, 97 për qind e popullsisë ishte analfabete.⁵⁴⁴

Arsimi kombëtar ndahej në dy shkallë: në arsimin fillor dhe atë të mesëm. Arsimi fillor i detyrueshëm ndahej në dy shkallë të tjera: në shkallën e ulët dhe atë të sipërme. I pari përfshinte shkollat fillore ku bënin pjesë tre vitet e para, si dhe shkollat fillore të plota ku bënin pjesë dy vitet e tjera, pra, gjithsej përfshiheshin pesë vite shkollore. Ndërsa arsimi fillor i shkallës së sipërme përfshinte tri klasa, secila prej të cilave përmbante nga një vit shkollor të veçantë. Ato kishin si qëllim që nxënësit jo vetëm të përvetësonin mësimet përkatëse, por edhe të merrnin njohuri të nevojshme për jetën praktike, të mjaftueshme për të hyrë më vonë në një shkollë normale apo në një shkollë të veçantë praktike. Arsimi mesëm përfshinte shkollën normale, gjimnazin dhe liceun.⁵⁴⁵

Hapja e shkollave fillore në qarkun e Dibrës dhe, sidomos, krijimi i një internati (konvikt) në nënprefekturën e Zerqanit, i parashtruar nga prefektura e Dibrës në shkurt të vitit 1926, do të mundësonte përmirësimin e gjendjes arsimore në këtë qark.⁵⁴⁶

Nënprefektura e Zerqanit, duke shprehur kënaqësinë e popullsisë mbi rihapjen e konviktit në qendër të saj, njëherazi propozonte plotësimin e nevojave të tij me të gjitha mjetet e nevojshme në mënyrë që të përfshinte një numër të konsiderueshëm nxënësish. Kjo edhe për shkak se popullsia në krahinën e Gollobordës në vend të gjuhës amtare përdorte sllavishten, prandaj më e arsyeshme ishte që numri më i madh i djemve të merrej nga kjo krahinë.⁵⁴⁷

Në nënprefekturën e Matit, gjatë muajve prill, maj dhe qershor 1926, gjendja e arsimit paraqitej e mirë, si rrjedhojë e çeljes së shkollave dhe, sidomos e ndërtesës së internatit.⁵⁴⁸

Çelja e disa shkollave fillore në katunde të ndryshme të prefekturës së Dibrës, në vitin 1926, ishte pritur mirë nga banorët. Kjo ndikoi tek ata që të angazhoheshin edhe vetë, duke ndihmuar me materiale të nevojshme për ndërtimin e shkollave të reja. Nxënësit tregoheshin të gatshëm për të ndjekur mësimet, pavarësisht largësisë së

⁵⁴⁴ T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 197.

⁵⁴⁵ *Po aty*, 63-65.

⁵⁴⁶ *AQSH*, F.152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 38.

⁵⁴⁷ *Po aty*, fl. 154.

⁵⁴⁸ *AQSH*, F.152/9, V.1926, D.1019, fl. 146.

shkollës. Në Peshkopi u rindërtua godina e një shkolle me iniciativën e bashkisë dhe me shumën prej 150 napolonash, të mbledhura prej popullit të këtij qyteti.⁵⁴⁹

Gjendja e objekteve shkollore në nënprefekturën e Matit në fillim të vitit shkollor 1926-1927, premtonte për zhvillimin e rregullt të procesit mësimor. Madje, me iniciativën e kryetarit të kësaj nënprefekturë, banorët arsimdashës të katundeve Lis, Derjan etj., me vullnetin e tyre filluan ringritjen e shkollave të ndërtuara në kohën e Turqisë, por që ishin djegur gjatë okupacioneve të huaja.⁵⁵⁰

Pasqyra përmbledhëse e statistikës arsimore për Dibrën dhe Matin, e paraqitur nga Drejtoria e Përgjithshme e Arsimit për vitin shkollor 1926-1927, është si më poshtë:

“Shkolla fillore e plotore gjithsej 45, nga të cilat 44 shkolla për djemtë dhe 1 për vajza. Numri i nxënësve që ndiqnin shkollat e lartpërmendura ishin gjithsej 1 604, ndër të cilët 1 579 djem dhe vetëm 25 vajza. Internate ishin gjithsej 2 (në Peshkopi dhe në Mat), ku studionin vetëm meshkuj, gjithsej 201 djem, ndërsa shkolla të mesme nuk kishte. Bursa të brendshme për ndjekjen e shkollave përfitonin gjithsej 175 studentë, vetëm djem, ndërsa bursa të jashtme përfitonin 7 studentë, edhe këta ishin djem. Nxënës të shkollave, bursistë të brendshëm dhe të jashtëm, ishin gjithsej 1 812, ndër të cilët 1 787 djem dhe vetëm 25 vajza”.⁵⁵¹

Gjatë muajve të parë të vitit 1927, gjendja arsimore në prefekturën e Dibrës ishte e mirë. Gjithsesi, shihej e arsyeshme ndërtimi i disa shkollave, “meqenëse nxënësit kishin dëshirë të mësonin, por shkollat i kishin larg banesave të tyre, si dhe për shkak të motit të keq”.⁵⁵²

Edhe në vitin 1928, në prefekturën e Dibrës, arsimi vazhdonte të përmirësohej, megjithëse në disa katunde mungonin mësues, por dhe ata që ishin nuk kishin aftësinë e duhur.⁵⁵³ Sidoqoftë, përmirësimet që u vërejtën në shtimin e numrit të shkollave në këtë prefekturë ndikuan në zbutjen sadopak të analfabetizmit. Vetëm se mungonin tregues të tjerë të nevojshëm për rritjen e nivelit kulturor të popullsisë si teatri, kinemaja, shtypshkronja etj.

Një nga fushat ku ndihej më shumë prapambetja e trashëguar ishte shëndetësia, me një drejtor që përfshihej në Ministrinë e Punëve të Brendshme. Për çdo qark prej 10 mijë banorësh ajo caktonte një mjek si dhe disa mami. Institucionet shtetërore ishin të pakta, vetëm në shtatë prefektura kishte nga një spital me pak shtretër, ndërsa në prefekturat e Dibrës dhe të Kosovës nuk kishte asnjë mjek.⁵⁵⁴

⁵⁴⁹ AQSH, F.152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 176.

⁵⁵⁰ Po aty, fl. 211

⁵⁵¹ AMPJ, V. 1927, D. 204, fl. 2.

⁵⁵² AQSH, F. 152/10, V. 1927, D. 747, fl. 16.

⁵⁵³ AQSH, F. 152/11, V. 1928, D. 642, fl. 58.

⁵⁵⁴ Historia e Popullit Shqiptar..., vëll. III, 255.

Shqetësim për nënprefekturën e Matit përbënte mungesa e një mjeku të përhershëm për të përballuar sëmundjet e përhapura në këtë periudhë si malaria e sifilizi, si dhe ndërtimi i një spitali.⁵⁵⁵ Qysh në muajt e parë të vitit 1926, edhe prefektura e Dibrës, kishte paraqitur shqetësimin e saj për ngritjen e një spitali të vogël, gjë që do të përmirësonte shëndetin publik, pasi ishin përhapur sëmundje epidemike.⁵⁵⁶ Po ashtu, nënprefektura e Zërqanit e kishte parashtruar nevojën e domosdoshme të një mjeku.⁵⁵⁷

Edhe pse në muajt e parë të vitit 1928, në qarkun e Dibrës, shihej një përmirësim në situatën shëndetësore, pasi nuk kishte pasur ndonjë epidemi, ishin rrënjësuar sëmundje të tjera të rënda si sifilizi e tuberkulozi.⁵⁵⁸ Puna e mjekut shëtitës, specialist për disa sëmundje, që shërbente në këtë prefekturë, duhej mbështetur edhe me sigurimin e barnave, mungesa e të cilave ishte e ndjeshme.⁵⁵⁹

Edhe në fushën botore punët nuk shkonin mirë. Për rrjedhojë, ato ishin bërë pengesë e madhe në ecurinë ekonomike sidomos në sektorin e tregtisë por dhe në sektorë të tjerë, që ndikonin në përmirësimin e jetës së vendit.

Gjendja e punëve botore në prefekturën e Dibrës ishte tepër e vështirë, rrugët përgjithësisht ishin të paprekura, ashtu si i kishte krijuar natyra. Lëvizja e njerëzve dhe e mallrave nuk bëhej as me automobila e as me karroca, por ende vazhdonte me anë të kafshëve gjë që ndikonte drejtpërsëdrejti në zhvillimin ekonomik të zonës.⁵⁶⁰

Vetëm në vitin 1926, filloi puna për rregullimin e rrugëve, kryesisht të atyre që përfshiheshin brenda prefekturës siç ishin rrugët Peshkopi-kufi i Dibrës, Peshkopi-kufi i Elbasanit dhe Peshkopi-Kala e Dodës, me një gjatësi prej afro 108 kilometrash.⁵⁶¹ Ndonëse u premtua që në qarkun e Dibrës të fillonte puna edhe për ndërtimin e rrugës nacionale Peshkopi-Tiranë, kërkesë e ngutshme për këtë trevë, e cila do të mundësonte zhvillimin e tregtisë, të bujqësisë dhe të blegtorisë, por gjatë periudhës së presidencës nuk u bë gjë.⁵⁶² Edhe traseja, që arriti të shtrohej në segmentin nga Peshkopia deri në Qafë Buall, jo vetëm nuk ishte e përdorshme nga ana teknike për automjetet, por dhe nuk u lidh me sistemin rrugor nacional. Kështu, treva dibrane nga pikëpamja e transportit automobilistik mbeti e izoluar, kurse automjetet e rralla që udhëtonin nga Tirana në Peshkopi, kalonin nga Qafë Thana, nëpër territorin e Jugosllavisë, gjatë rrugës Strugë-Dibër-Peshkopi, e cila ishte

⁵⁵⁵ AQSH, F.152/9, V.1926, D.1019, fl.145.

⁵⁵⁶ Po aty, fl. 73.

⁵⁵⁷ AQSH, F.152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 154.

⁵⁵⁸ AQSH, F.152/11, V. 1928, D. 642, fl. 157.

⁵⁵⁹ Po aty, fl. 10.

⁵⁶⁰ AQSH, F.152/9, V. 1926, D. 1019, fl. 152.

⁵⁶¹ T. Selenica, *Shqipëria më 1927...*, 206.

⁵⁶² AQSH, F. 152/11, V.1928, D. 642, fl. 157.

ndërtuar përgjysmë gjatë sundimit osman.⁵⁶³ Si pasojë e komunikacionit të mangët edhe tregtia ishte e paktë dhe e mbyllur.⁵⁶⁴

Pavarësisht nga ritmet e ulëta të zhvillimit të ekonomisë dhe të sigurimit të të ardhurave, bashkia e Peshkopisë, me buxhetin e saj, u përpoq të përmirësonte gjendjen komunale të qytetit me pastrime e ndërtime, siç ishin rrjeti i kanalizimeve, i rrugëve etj.⁵⁶⁵ Edhe bashkia e nënprefekturës së Matit, sipas mundësive financiare, u interesua në këtë drejtim, duke ndërtuar një çezmë bashkëkohore si dhe duke shtruar 20 metra rrugë.⁵⁶⁶

Gjatë viteve të presidencës ka pasur jo pak lëvizje spontane në aspektin politik dhe shoqëror në vend, që lidheshin me pakënaqësinë ndaj politikave qeveritare për fshatarësinë, me masat ndëshkuese që çuan në asgjësimin e organizatave demokratike, si dhe me rritjen e detyrimeve ekonomike, me grabitjen e tokave, me përhapjen e urisë etj.

Por Ahmet Zogu arriti të lidhte pas politikës së tij parinë dibrane, me metodat e shpeshta që përdorëshin në të tilla raste, siç ishin premtimet, shpërblimet apo presionet. Terreni që krijoi në këtë prefekturë i mundësonte atij që, hëpërhë, të siguronte stabilitet, duke pasur parasysh edhe pozicionin gjeografik të saj. Kjo krahinë ishte në kufi me Jugosllavinë, marrëdhëniet me të cilën po vinin duke u acaruar për shkak të aleancës me Italinë. Por, stabiliteti i krijuar e kishte bazën edhe te zhvillimi ekonomik i vendit në vitet 1925-1928.

Kështu, me gjithë pakënaqësitë në popull, nuk mund të flitet për kundërvëniet e banorëve të kësaj prefekturë ndaj qeverisë zogiste. Kundërvëniet e popullsisë dibrane kundër qeverisjes së Zogut, mund të thuash kishin rënë në “gjumë”, pasi ajo kishte një mbështetje dhe autoritet të fortë në këtë zonë.

2.4 Emigracioni politik dibran

Pas dështimit të kryengritjes së qershorit të vitit 1924 dhe kthimit të Ahmet Zogut, shumica e pjesëmarrësve në këtë kryengritje u larguan nga Shqipëria dhe u ngulën në vende të ndryshme të Evropës. Këto vende mundësonin emigrantët politikë shqiptarë të zhvillonin më lehtë propagandën dhe veprimtarinë e tyre kundër regjimit në fuqi, duke u bashkuar në disa organizata politike.

Grupin më të madh e përbënte Bashkimi Kombëtar, me seli në Vjenë, ku ishin organizuar shumë ish-ministra dhe ish-deputetë. I njohur ishte gjithashtu grupi i KONARE-s (Komiteti Nacional Revolucionar), që drejtohej nga Fan Noli, i cili

⁵⁶³ K. Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 395.

⁵⁶⁴ AQSH, F.152/11, V. 1928, D. 642, fl. 235.

⁵⁶⁵ *Po aty*, fl. 157, 213.

⁵⁶⁶ AQSH, F.152/9, V.1926, D.1019, fl.179.

ndihmohej vazhdimisht në të holla prej Moskës.⁵⁶⁷ Në një kohë me KONARE-n u krijua dhe Komiteti për Çlirimin e Kosovës, i kryesuar nga Bedri Pejani.⁵⁶⁸ Këto grupe vazhdonin të vepronin, sepse kishin kurdoherë mbështetjen financiare nga ndonjë prej fuqive të huaja, siç ishin Italia dhe Jugosllavia, të cilat e shihnin se ishte në interes të tyre të merrnin masat për një zëvendësim të mundshëm të Zogut.⁵⁶⁹

Emigrantët politikë shqiptarë ndaheshin në tre grupe:

Grupi bolshevik ose Komiteti i Çlirimit Nacional, siç e quanin veten anëtarët e saj, organ i të cilëve ishte “Liria Kombëtare”. Përveç Fan Nolit, që nuk figuronte më në listën e tyre, në këtë grupim ishin mbledhur: Qamil Bala, Lano Borshi, Konstantin Boshnjaku, dr. Nush Bushati, Shaqir Curi, Riza Cerova, dr. Omer Nishani, Ibrahim Jakova, Azis Çami dhe Bedri Pejani.

Grupi serbofil ose Bashkimi Kombëtar që përbëhej nga Qazim Koculi, Xhemal Bushati, Sejfi Vllamasi, Rexhep Mitrovica, Angjelin Suma, Kol Tramara dhe Ali Këlcyra.

Grupi italoofil, njihej edhe si grupi i Hasan Prishtinës. Sipas një njoftimi të konsullit të Republikës Shqiptare në Vjenë, më 21 shkurt 1928, mësohet se, me Hasan Prishtinën në këtë grup ishte futur vetëm dom Lazër Shantoja.⁵⁷⁰

Gjatë vitit 1926, në Shqipëri nuk ekzistonte ndonjë lëvizje e organizuar opozitare ndaj regjimit as me prirje të majta, as me prirje konservatore, kundërshtarë e hapur e me peshë e Ahmet Zogut. Në këto rrethana, Roma dhe sidomos Beogradi e drejtuan vëmendjen e tyre nga emigracioni politik antizogist, kryesisht tek emigrantët, të cilët e urrenin Zogun si armik personal dhe që ishin përqendruar në Jugosllavi, në Itali, në Greqi, në Austri etj.⁵⁷¹

Por, si Roma ashtu dhe Beogradi nuk po shquanin ende elementë të aftë në radhët e këtij emigracioni që të udhëhiqnin një lëvizje të suksesshme antizogiste. Gjithsesi, kjo nuk i pengoi ato që t’i nxitnin disa njerëz midis grupeve të emigracionit që të ndërmerrnin veprime për organizimin e një lëvizjeje antizogiste në brendësi të territorit shqiptar. Me këtë lëvizje, Italia dhe Jugosllavia nuk pretendonin dhe as kishin objektiv për të rrëzuar regjimin zogist, por donin vetëm sa t’i kujtonin Ahmet Zogut se fati i tij ndodhej në duart e tyre. E tillë ishte dhe kryengritja e Dukagjinit, që shpërtheu më 20 nëntor 1926 dhe u shtri në Pukë dhe në Malësinë e Madhe.⁵⁷²

Kundrejt kësaj lëvizjeje, e cila udhëhiqej nga një grup klerikësh katolikë të strehuar në Jugosllavi dhe të nxitur e të ndihmuar prej saj, presidenti i Republikës Ahmet Zogu ndërmori masa të shpejta. Ai dërgoi në Dukagjin, ministrin e Punëve të

⁵⁶⁷ V. Duka, *Histori e Shqipërisë...*, 170.

⁵⁶⁸ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 277.

⁵⁶⁹ B.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 133.

⁵⁷⁰ AMPJ, V. 1928, D. 29, fl. 22

⁵⁷¹ P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 401.

⁵⁷² P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia...*, 403.

Brendshme, Musa Juka, dhe kryekomandantin e Mbrojtjes Kombëtare, Xhemal Aranitasi, së bashku me një fuqi të përforcuar qeveritare nga Tirana dhe nga Përmeti, të mbështetura nga bajraktarët e Dibrës, të Matit, të Krujës dhe të Lumës të cilët bënë pjesë në forcat rezerviste, që mundën ta shtypnin këtë kryengritje.⁵⁷³

Kjo bëhej e ditur edhe në njoftimin që Ministria e Punëve të Brendshme i dërgonte Ministrisë Punëve të Jashtme, më 26 nëntor 1926, ku, mes të tjerash, thuhej:

“Me urdhër të Kryetarit të Republikës arritën në Krujë e në Tiranë 3000 vullnetarë nga Mati për 10 orë dhe 4000 të tjerë nga Dibra për 24 orë. Vullnetarët të gjithë u nisën për në vendin e ngjarjes, ku pjesëmarrësit e lëvizjes u ndoqën rreptësisht. Në të gjithë qytetet e Shqipërisë u organizuan mitingje për të treguar besnikërinë e popullit ndaj regjimit të sotëm”.⁵⁷⁴

Ndërkohë politika e jashtme që ndiqte qeveria zogiste me orientim nga Italia, duke i prishur kështu marrëdhëniet miqësore me Jugosllavinë, solli që disa nga mercenarët dibranë të kërkonin instruksione nga Beogradi mbi qëndrimin që duhej të mbanin më tej. Lidhur me këtë qëndrim të qeverisë, gazeta *Liria Kombëtare*, ndër të tjera, shkruante:

“Lidhja me Italinë dibranëve ua rrënoj fytyrën fare. Këta humbën dashurinë te Begu (Ahmet Zogu) e Begu besimin te këta”.⁵⁷⁵

Kështu Aqif Lleshi shkoi në Beograd dhe nuk dihej nëse do të kthehej më. Nga ana tjetër, Ahmet Zogu, duke e ditur mirë, se mercenarët (ushtarët me rrogë), që i shërbenin, ishin të lidhur me Jugosllavinë, e humbi besimin tek ata dhe filloi t'i largonte. Mercenarët, që kryesoheshin nga Aqif Lleshi, i shpërndau, ndërsa Taf Kaziut i kishte lënë vetëm 40 mercenarë dhe po merrte masat që t'ia hiqte edhe ata. Por këto masa të Ahmet Zogut i zemëruan edhe më shumë dibranët, “të cilët më shumë donin dinarët sesa loretat”, thuhej në artikullin “Zogu s'ka më besim te A. Lleshi dhe te T. Kaziu” të gazetës “*Liria Kombëtare*” në vitin 1927.⁵⁷⁶

Sipas burimeve të Ministrisë së Punëve të Brendshme, të arratisurit politikë me grada, të cilët banonin afër kufirit shqiptar dhe që përkraheshin me rroga e me lehtësira të tjera nga qeveria jugosllave ishin: Aqif Lleshi me gradën major, Pëllumb Lleshi me gradën toger, Osman Lleshi, Bafo Lavri, Ali Kara, Mersin Kara, Hysejn Koçi, Sadik Hysejn Koçi, të cilët banonin në çifligun e Aqif Lleshit në Bllatë, 15 minuta larg kufirit.⁵⁷⁷

Aqif Lleshi dhe Pëllumb Lleshi ndodheshin të arratisur, Taf Kaziu, me pretendimin familjar se po martonte djalin, kishte lënë Tiranën. Tashmë edhe Dine

⁵⁷³ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 253.

⁵⁷⁴ AMPJ, V. 1926, D. 24, fl. 445.

⁵⁷⁵ “Letër nga Tirana”, *Liria Kombëtare*, Gjenevë, nr. 51, 23 mars 1927, 2-3.

⁵⁷⁶ “Zogu s'ka më besim te A.Lleshi dhe te T.Kaziu”, *Liria Kombëtare*, Gjenevë, nr. 45, 2 shkurt 1927, 3.

⁵⁷⁷ AMPJ, V. 1928, D. 29, fl. 33.

Hoxha, që kishte qenë një nga besnikët e Ahmet Zogut, ishte larguar në Dibër. “Kështu, një nga një krerët e mercenarëve po largohen nga Zogu”, vinte në dukje gazeta “Liria Kombëtare”.⁵⁷⁸

Ahmet Zogu, pasi humbi besimin e dibranëve, filloi të emëronte oficerë të rinj në krahina të ndryshme të Shqipërisë.⁵⁷⁹ Elementët dibranë, që ishin besnikë të Zogut, u larguan prej tij për shkak të drejtimit proitalian të politikës së jashtme të qeverisë zogiste. Meqë personat e lartpërmendur ishin të lidhur me Jugosllavinë, afrimiteti i Italisë me Shqipërinë binte ndesh me interesat e Beogradit dhe, si rrjedhojë, edhe të këtyre personave, të cilët ishin mësuar të jetonin në pozita të larta shoqërore nëpërmjet rryshfeteve.

Tashmë, politikën e tij ndaj kundërshtarëve Ahmet Zogu po e zbatonte në mënyrë fare të hapur. Kështu, Isuf Bej Dibra që, më 18 dhjetor 1926, ishte emëruar senator i Vlorës, u vra në gjumë prej shërbëtorit të vet, më 19 mars 1927⁵⁸⁰. Flitej se shtytësi i vrasjes kishte qenë vetë Zogu, i cili, “...që prej ditës që lidhi paktin italo-shqiptar, te Isuf beja shikonte një nga kundërshtarët e tij më të rreptë”. Mirëpo, kjo ngjarje i kishte zemëruar dibranët, “...që po konstatonin me prova pabesinë e A. Zogut”, i cili, sa pati nevojë për ta, i mbante në krye e sipër, “ndërsa tani që ndërroj faqe, po i vret prapa krahëve”, shkruante gazeta “Liria Kombëtare”.⁵⁸¹

Veprimtaria e emigracionit, që ishte përqendruar përreth kufijve, përbënte shqetësim për Ahmet Zogun. E pakënaqur nga politika e jashtme që ndiqte Shqipëria, Jugosllavia po shfrytëzonte si armë të fortë kundërvënien të arratisurit politikë, që i kishte sistemuar në vise afër kufirit si në Dibër, Ohër, Gjakovë, Guci dhe në Podgoricë. Ata, të përkrahur moralisht dhe materialisht nga autoritetet jugosllave, drejtpërdrejt ose tërthorazi, lëviznin lirisht me qëllim që të formonin çeta për të prishur qetësinë në Shqipëri, duke përfutur nga rasti që ndodheshin afër kufirit.⁵⁸²

Ndër këta ishin dhe major Aqif Lleshi si dhe ish kapiten Pëllumb Lleshi, të arratisur politikë, që gjendeshin në Jugosllavi dhe financoheshin prej saj. Ata lëviznin afër kufirit shqiptar “me qëllim që të prishnin qetësinë” dhe të bënin sa më shumë njerëz pas tyre.⁵⁸³

Autoritetet serbe në mars të vitit 1927 kontrollonin me kujdes stacionet kufitare në Bllatë dhe në Kallaboqisht (Kllloboqisht - M.N.); gjithashtu çonin në Dibër të Madhe armë dhe municione. Autoritetet në fjalë i kishin kushtuar kujdes edhe organizimit të të arratisurve politikë, duke angazhuar në këtë punë 40 deputetë nga Partia Radikale.⁵⁸⁴

⁵⁷⁸ “Lajme nga Shqipëria”, *Liria Kombëtare*, Gjenevë nr.51, 23 mars 1927, 4.

⁵⁷⁹ “Oficera të rinj mercenarësh”, *Liria Kombëtare*, Gjenevë, nr.51, 23 mars 1927, 4.

⁵⁸⁰ K. Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 238.

⁵⁸¹ “Lajme nga Shqipëria”, *Liria Kombëtare*, Gjenevë, nr. 51, 23 mars 1927, 4.

⁵⁸² AMPJ, V. 1927, D. 75, fl. 44.

⁵⁸³ AMPJ, V. 1927, D. 75, fl. 45.

⁵⁸⁴ AMPJ, V. 1927, D. 75, fl. 127, 129.

Megjithatë, sipas të dhënave të prefekturës së Dibrës, në shtator 1927, rreth qarkut të Dibrës së Madhe nuk parashikohej dhe nuk përgatitej ndonjë lëvizje. Nga të arratisurit politikë në Dibrën e Madhe ndodheshin vetëm Ahmet Dakli, Met Deltja nga Elbasani, vëllai i Bajram Xhanit nga Kavaja si dhe një tjetër nga Mati.⁵⁸⁵

Jugosllavia nuk mund të dilte hapur kundër politikës shqiptare për arsye të politikës ndërkombëtare. Gjithsesi, ajo do të reagonte në mënyra nga më të ndryshmet, sepse nuk kishte më arsye që ta detyronte Ahmet Zogun të rreshtohej në anën e saj, pasi tani për tani atë nuk e lidhte ndonjë interes me Beogradin.

Postëkomanda e Maqellarës me anën e shkresës nr. 40/1, të datës 17 shkurt 1928, njoftonte se në katundin Pocest, më 15 të atij muaji, në shtëpinë e Hysni Dalipit kishin kapur dy persona: njëri prej tyre quhej Arif Mehmet Taga, nënshtetas shqiptar nga katundi Kërçisht i Poshtëm, banues në Dibër të Madhe (Jugosllavi); ndërsa personi tjetër, Elmaz Gani Kara Ahmeti nga katundi Krifcë (Jugosllavi) ishte nënshtetas jugosllav. Që të dy ata shfaqeshin si persona kontrabandistë, por mendohej se ishin të dyshimtë politikë e spiunë të Jugosllavisë dhe të Aqif Lleshit. Disa kohë më parë, Arifi kishte qenë plagosur në kufi dhe pastaj ishte shëruar nga Aqif Lleshi në spitalin e Shkupit. Më 14 dhjetor 1927, ai kishte nxjerrë nga Dibra e Madhe dy shoferë dhe i kishte përcjellë për në Tiranë. Personi i dytë, Elmazi, mendohej se kishte dalë për të vrarë njerëz si Abdurrahman Matin, Sul Shehun e të tjerë. Gjatë kontrollit, atij i kishin gjetur një revole model italian, një napolon ari dhe 200 dinarë serbi.⁵⁸⁶

Edhe pse motivi i emigrantëve politikë ishte rrëzimi i regjimit zogist, lëvizja e tyre që e zbehtë, pa ndonjë plan konkret, e paorganizuar, pavarësisht se ishte në fillimet e saj. Kjo solli në vëmendjen e Ahmet Zogut t'i kushtonte rëndësi sigurimit vetjak por dhe atij shtetëror. Organizatat e emigrantëve politikë ishin sa për të ushtruar trysni mbi qeverinë, pasi nuk kishin aftësi të zhvillonin veprimtari serioze. Ata e kuptonin se kishin përballë jo thjeshtë qeverinë e Zogut, por Italinë, aleaten e saj ekonomike, politike dhe ushtarake. Gjithashtu, klima politike ndërkombëtare nuk mund të ishte favorizuese për ta, sepse nuk mund ta shkatërronin sistemin politik shqiptar nga jashtë. Ata vetëm mund të shkaktonin trazira të brendshme, por dhe këto pa sukses.

Sipas historiografisë shqiptare, përçarja e madhe në emigracionin shqiptar shpjegohej jo vetëm nga dallimet në idetë e qëndrimet me orientimin nga fuqitë që i mbanin me para, por edhe me politikën e përçarjes të Ahmet Zogut, e cila e thelloi procesin gërryes në emigracion. Gjyqet kundër emigrantëve në vitet e para dhanë ndëshkime shumë të rrepta, sidomos kundër krerëve të grupeve politike, që arrinin deri në dënime kapitale e me burgime të përjetshme. Masa të rrepta u morën edhe kundër familjeve të emigrantëve, duke i larguar jashtë vendit ose duke i internuar. Këto masa ishin parashikuar edhe nga kodi penal i vitit 1927 dhe nga ligjet përkatëse ndëshkimore. Ndërkaq qeveria e Ahmet Zogut ndoqi edhe politikën e amnistimit të

⁵⁸⁵ *Po aty*, fl. 104.

⁵⁸⁶ *AQSH*, F.152/11, V. 1928, D. 127, fl. 13.

përvitshëm të emigrantëve politikë, duke u premtuar jo vetëm faljen e dënimit, por dhe punë, bile dhe kthimin në detyrat që kishin pasur më parë, nëse ktheheshin në Shqipëri.

Kështu u amnistuan mjaft emigrantë, që kishin marrë pjesë në ngjarjet e qershorit të vitit 1924, si dhe ata që emigruan pas kryengritjes së Dukagjinit, më 20 nëntor të vitit 1926. Një pjesë e tyre u kthyen në Shqipëri si Sotir Peci, Sulejman Delvina, doktor Turtulli dhe ndonjë tjetër. Mjaft të tjerë mbetën jashtë. Por edhe në emigracion jeta e tyre nuk ishte e sigurt, sepse kudo qarkullonin agjentët e qeverisë, të cilët i asgjësonin veprimtarët më të rrezikshëm për regjimin, duke ngjallur frikë e pasiguri në emigracion. Herë pas here dërgoheshin në Evropë zyrtarë të Ahmet Zogut e njerëz shumë të afërt me të, që takoheshin me emigrantët dhe mundoheshin t'i bindnin të ktheheshin në atdhe, duke u thënë se "... Shqipëria nuk ishte vetëm e A. Zogut, por dhe e tyre".⁵⁸⁷

⁵⁸⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll. III, 281

KREU III

PUSHTETI VENDOR GJATË MONARKISË, 1928-1935

3.1 Shpallja e Monarkisë dhe qëndrimi i popullsisë së prefekturës

Kalimi nga republika në monarki nuk ishte as risi, as kthim mbrapa, por ishte kalimi në një sistem më afër tradicionales dhe më i pranueshëm për shqiptarët se republika. Megjithatë, në përpjekjet e tij për kthimin e sistemit të qeverisjes nga republika në monarki, Ahmet Zogu nuk u nis më shumë nga tradita shqiptare sesa nga dëshira e tij e ngahershme për t'u bërë mbret i shqiptarëve.⁵⁸⁸

Edhe qëndrimi i Fuqive të Mëdha europiane për formën e regjimit ishte indiferent, pra nuk shfaqën ndonjë interes të posaçëm në këtë rast, me përjashtim të Italisë, që e mbështeti këtë ndërrim, si nga ana politike dhe financiare. Ajo në këtë periudhë ishte për vazhdimësinë e Zogut në pushtet.

Ndërsa për shumicën e shqiptarëve në gjendje varfërie, kur luftonin për mbijetesë, ndërrimi i formës së regjimit nuk përfaqësonte një gjë të rëndësishme për ta. Patriotizmi dhe dashuria e vendit nuk kishin dhe aq kuptim në qoftë se nuk kishin një figurë qendrore t'i personifikonte këto ndjenja, "shqiptari i vërtetë është me zemër një monarkist", - citonte Herman Bernshtain, ambasador i SHBA në Shqipëri.⁵⁸⁹ Ndërsa, historiani amerikan B.J.Fisher, kalimin e Shqipërisë në sistemin monarkist e konsideronte si një veprim të pjekur, meqenëse Zogu kishte provuar se ishte i zoti t'i përçonte një ide një populli apatik dhe se ishte aq i pjekur sa të dinte të priste momentin e brendshëm të përshtatshëm, pa çuar në ndërlikime me fqinjët. Sipas tij, Republika Shqiptare nuk ishte veçse një anomali, ndërkohë që monarkia, me madhështinë dhe ceremonialin e saj, do të kuptohej më mirë prej një populli të mësuar përmes shekujve t'i bindej vetëm një prijësi apo një pashai.⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ V. Duka, *Histori e Shqipërisë 1912-2000...*, 173.

⁵⁸⁹ Herman Bernshtain, *Mbreti Zog kallxon historinë e tij, kujtime të një diplomati*, (Tiranë: Virginia, 2002), 35

⁵⁹⁰ B.J.Fisher, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 166.

Për A.Zogun krijimi i monarkisë kishte rëndësi jo vetëm për të garantuar pushtetin e vet nga çdo e papritur e nga çdo rrezik që mund t'i vinte në regjimin republikan, por edhe për të siguruar vijimësinë e linjës së vet trashëgimore.

Kritikët më të rreptë të shpalljes së Zogut mbret ishin kundërshtarët e tij politikë që tashmë ndodheshin në emigracion.⁵⁹¹ Grupimet politike kundërzogiste në emigracion “Komiteti i Çlirimit Nacional” (KÇN), “Bashkimi Kombëtar”, ndërkohë me seli në Vjenë, Lidhja e Emigrantëve në Jugosllavi, disa grupime të vogla në Greqi, Turqi, SHBA, Francë etj., në vijim të programeve të mëparshme, kundërshtuan shpalljen e Monarkisë deri në Lidhjen e Kombeve dhe në programet e tyre u shprehën për rrëzimin e saj dhe për një Republikë Shqiptare.⁵⁹²

Ndonëse A.Zogu e bindi faktorin ndërkombëtar kryesisht Anglinë dhe Italinë, zëri i të cilave në Lidhjen e Kombeve ishte vendimtar për Shqipërinë, për ndryshimin e formës së qeverisjes shqiptare nga republikë në monarki, ai e kuptonte se një ndryshim i tillë kushtetues kërkonte domosdoshmërisht dhe ndërmarrjen e hapave ligjorë në planin e brendshëm. Meqenëse, juridikisht, Parlamentit nuk i njihej e drejta të ndryshonte Kushtetutën republikane, në muajin qershor, presidenti i bindi deputetët të votonin një ligj organik, me anë të të cilit të kërkohej shpërndarja e Parlamentit dhe organizimi i zgjedhjeve të reja në një datë të afërt për krijimin e një Asambleje Kushtetuese speciale me të drejta ligjore për të rishikuar Kushtetutën.⁵⁹³

Asnjë nga asamblistët që dolën nga zgjedhjet e zhvilluara më 17 gusht 1928 nuk kundërshtuan që Shqipëria të kthehej në mbretëri me Ahmet Zogun mbret. Prefektura e Dibrës u përfaqësua nga këto asamblistë: Xhelal Zogu (Jashar Erebara më 1929), Abdurrahman Dibra, Abdurrahman Salih Mati, Hafëz Xhemali, Kolë Mjeda dhe Fiqri Rusi.⁵⁹⁴

Në mbledhjen e datës 29 gusht 1928, në Asamble, u lexuan telegramet që vinin nga e gjithë Shqipëria e ku kërkohej shpallja e mbretërisë⁵⁹⁵. Pleqësia e fshatrave të nënprefekturës Mat në emër të popullsisë matjane “për arsye politike, sociale dhe tradicionale të ekzistencës kombëtare dhe në mbështetje të sigurimit më të mirë të interesave vitale të shtetit dhe të kombit shqiptar” i kërkuan Asamblesë që të vendoste ndërrimin e formës së regjimit republikan në atë monarkik, me mbret Ahmet Zogun.⁵⁹⁶

Edhe kryepleqësia e anëtarët e fshatrave Zerqan, Sopot, Strikçan, Valikardhë, Peladhi, Godvi, Krajë e Safraçan të nënprefekturës Zerqan, në emër të

⁵⁹¹ Valentina Duka, “Nga presidenca në monarki çështje të legjimitetit”, në *Studime Historike*, nr.1-2, (Tiranë: Instituti i Historisë, 2001), 207.

⁵⁹² Fatmira Rama, “Aspekte të luftës politike në diasporë në vitet e monarkisë”, *Studime Historike*, nr.3-4, (Tiranë: Instituti i Historisë, 2009), 253

⁵⁹³ V. Duka, *Histori e Shqipërisë 1912-2000...*, 176.

⁵⁹⁴ Zoi Xoxa, *10 vjet mbretëri 1928-1938*, (Tiranë: 1938), 59-60.

⁵⁹⁵ K.Dervishi, *Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005...*, 276.

⁵⁹⁶ *Bisedimet e Asamblesë Konstituente*, nr.1, (Tiranë: 1928), 59.

popullsisë që përfaqësonin, mbështesnin ndryshimin e formës së regjimit republikan në atë monarkik me Ahmet Zogun mbret. Ndër të tjera në letrën që këta i dërguan nënprefekturës në fjalë, që kjo e fundit ta vinte në dijeni Asamblenë Kushtetuese për çështjen e lartpërmendur theksohej: “Populli jonë qysh se shkëlqesia e tij A.Zogu është bërë president, e ka njohur si mbret, meqenëse me veprat e tij e ka shpëtuar atdheun në shumë raste prej rrezikut të humbjes dhe e ka drejtuar në drejtimin e përparimit, prandaj kërkojmë që shkëlqesia e tij A. Zogu të kurorëzohet me kurorën e Skënderbeut, mbret i Shqipërisë”.⁵⁹⁷

Sipas këndvështrimit tonë, situata në prefekturën e Dibrës nuk ishte rozë, siç paraqitej, sepse kryepërqësia ndonëse ligjërisht përfaqësonte popullin, jo gjithnjë mendimi i tyre përputhej me atë të popullit. Gjithashtu, sipas historiografisë shqiptare, por edhe të diplomatëve të huaj në Shqipëri, jo i gjithë populli e mbështeste regjimin monarkik. Madje, disa prefektë dështuan në përpjekjet e tyre të shumta për të grumbulluar popullin në mitingje, që të krijohej përshtypja se Asambleja e zgjedhur do të shprehte vullnetin e tij.⁵⁹⁸

Në komisionin që u krijua posaçërisht për modifikimin e ligjit kushtetues në lidhje me ndryshimin e formës së regjimit nga prefektura e Dibrës, bënë pjesë deputetët Abdurrahman Dibra, Fiqri Rusi dhe Hafëz Xhemali.⁵⁹⁹ Ndërsa në komisionin që i komunikoi A. Zogut vendimin e Asamblesë, nga deputetët e Dibrës ishin Abdurrahman Dibra dhe Kol Mjeda.⁶⁰⁰

Më 1 shtator 1928, ditën që u miratua Statuti i ri nga Asambleja Kushtetuese, u shpall Monarkia shqiptare dhe Ahmet Zogu mbret i shqiptarëve, me emrin Zogu I. Po atë ditë ai bëri betimin, se do të ruante dhe do të forconte bashkimin kombëtar, pavarësinë e tërësinë tokësore, dhe se do të respektonte ligjet e do të mbështetej në vullnetin e popullit.⁶⁰¹

Asambleja dekretoi një festë treditore, gjatë së cilës u organizuan shumë manifestime të cilësuara si “spontane”. Me organizimin e tyre ishin ngarkuar bashkitë, të cilat bënë çmos e gjithçka për të siguruar pjesëmarrjen e përgjithshme, për një ngjarje që faktikisht nuk është se ngjallte për këdo entuziazëm të veçantë.⁶⁰² Në nënprefekturën e Matit nga vendi i origjinës së mbretit Zog, më 1 shtator 1928 u kremtua shpallja e Monarkisë. Atë ditë ishin mbledhur në Burrel (qendra e nënprefekturës Mat), nxënësit e shkollave të rrethit me stafin pedagogjik të tyre, paria dhe një pjesë e madhe e popullsisë, që arrinte shifrën mbi 6 000 veta dhe brohoritnin “Rroftë mbreti ynë Zog, dinastia e re dhe Mbretëria Shqiptare”.

⁵⁹⁷ AQSH, F.234 (Nënprefektura e Zërqanit), V.1928, D.11, fl.1.

⁵⁹⁸ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 287.

⁵⁹⁹ K.Dervishi, *Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005...*, 277.

⁶⁰⁰ Ferit Këputa, *Mati në shekullin XX*, (Tiranë: 2002), 56.

⁶⁰¹ Robert. J.Stevens, *Zhvillimet politike në Shqipëri 1920-1939*, (Tiranë: Geer, 2004), 69.

⁶⁰² B.J.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 157.

Gjithashtu djelmënia matjane i dërgoi një telegram urimi mbretit ku ndër të tjera theksohej: “Të nënshkruarit në emër të djelmënisë matjane të emocionuar nga entuziazmi që ushqejnë ndjenjat tona ndaj madhërisë suaj, lutemi pranoni urimet tona të përzemërta për këtë ditë historike të proklamimit të regjimit monarkik dhe të kurorëzimit të madhërisë suaj në fronin mbretëror”. Aty shprehej dhe besa e tyre, se ishin gati për të sakrifikuar jetën, pa u kursyer për mbrojtjen e regjimit monarkik e të dinastisë së re mbretërore.⁶⁰³

Mirëpo, besnikëria e fiseve të ndryshme shqiptare ndaj Zogut ishte diçka krejtësisht personale, krijimi i monarkisë i jepte mundësinë mbretit të fitonte kohë për të ndryshuar qëndrimin e bajraktarëve ose për të pakësuar ndikimin e tyre.⁶⁰⁴ Në prefekturën e Dibrës mbledhjet e fshehta të organizuara nga elementë të parisë së vendit për shkak të pakënaqësive ndaj regjimit në fuqi në lidhje me ruajtjen e reputacionit të tyre në zonë, për t’i dhënë rëndësi prestigjit të tyre, vunë në alarm pushtetin lokal. U morën masa ndërkohë që të vëzhgonin në mënyrë sekrete sjelljen e parisë. Një gjendje e tillë ilustrohet edhe në telegramin e prefekturës së Dibrës, dërguar Ministrisë së Brendshme më 14 nëntor 1928, sipas së cilit në javën e parë të muajit nëntor 1928, Cen Elezi nga krahina e Trojakut, Murat Kaloshi, Sul Shehu, Tush Begu nga katundi Dohoshisht, Demir Tusha nga katundi Arras, Amedan Urban nga katundi Shimshani kishin zhvilluar një takim të fshehtë. Në popullsinë vendase ishin përhapur fjalë se të lartpërmendurit ishin frikësuar nga mbledhja e armëve dhe nderimet që u ishin bërë nëpunësve të rinj, prandaj ata do t’iu kundërviheshin masave që mund të ndërmerreshin kundër tyre, si dhe kishin kërkuar transferimin e nëpunësve të rinj.⁶⁰⁵

Vërehet gjithashtu se dhe nga paria e Matit kishte persona të pakënaqur nga qeveria ekzistuese dhe kontaktonin me parinë dibrane, ndonëse kishte dhe raste që mund të rezervoheshin nga njëri-tjetri pasi mund të spiunoheshin. Sipas telegramit të prefekturës së Dibrës i 3 dhjetorit 1928, Haxhi Kurti nga Mati, së bashku me Ibrahim Gjoçin nga katundi Lurë (nënprefektura Mat) nga mesi i muajit nëntor 1928, kishin vajtur në katundin Dardhë (rreth i Dibrës) te Myslim Ahmedi dhe bashkë me të shkuan në Sllovë te Cen Elezi. Haxhi Kurti ishte treguar i dëshpëruar dhe i pakënaqur nga qeveria, por Cen Elezi nuk kishte zhvilluar bisedë me ata, meqenëse vëllai i tij (Sul Kurti) konsiderohej besnik i regjimit monarkik.⁶⁰⁶

Panorama e pritjes me dëshirë të regjimit monarkik nga shtresat e popullsisë në prefekturën e Dibrës siç është ilustruar dhe më lart, na rezultojnë jo bardhë e zi, por në thelb binte në sy heshtja dhe frika si “armë mbrojtjeje”, për arsye se në vetvete ky regjim monarkik ishte diktatorial, sado që në pamjen e jashtme paraqitej me tipare perëndimore.

⁶⁰³ “Kremtimi i monarkisë në Mat”, *Gazeta Shqiptare*, nr.213, Tiranë, 7 shtator 1928, 1.

⁶⁰⁴ B. J. Fischer, *Mbreti Zog dhe përpekja për stabilitet në Shqipëri...*, 166.

⁶⁰⁵ AQSH, F.152/11, V.1928, D.13, fl.7.

⁶⁰⁶ *Po aty*, fl.13.

3.2 Konsolidimi i mëtejshëm i qeverisjes vendore

Pas shpalljes së formës së re të regjimit, Asambleja Kushtetuese votoi Statutin themeltar të Mbretërisë Shqiptare, i cili përfundoi më 1 dhjetor 1928 dhe shpalli regjimin monarkik si regjim “demokratik parlamentar”.⁶⁰⁷

Gjatë periudhës republikane, Zogu kishte mundur të siguronte një pushtet të madh, por kurrësi një pushtet absolut, sepse i druhej reagimit të fuqive të huaja. Rreth vitit 1928, ai kishte filluar të kuptonte se Europa, në pjesën e saj më të madhe, ishte krejtësisht indiferente ndaj politikës së brendshme shqiptare. Për rrjedhojë, Zogu e udhëzoi Asamblenë Kushtetuese, e cila vazhdonte të mblidhej edhe pas shpalljes së Monarkisë, të përpunonte një Kushtetutë, e cila të ligjësonte krejt pushtetin, e jo vetëm një pjesë të tij, në duart e ekzekutivit. Asambleja Kushtetuese, e cila u kthye në Parlament, pas miratimit të Statutit Themeltar të Mbretërisë Shqiptare, u bind menjëherë.⁶⁰⁸

Ndonëse në pamjen e jashtme dukej demokratike, kushtetuta e re e shpallur në dhjetor 1928, i njihte mbretit fuqi të pakufizuara juridike dhe ekzekutive. Kushtetuta e shpallte Mbretërinë Shqiptare monarki demokratike, kushtetuese dhe të trashëgueshme. Nuk kishte një fe shtetërore. Pushteti legjislativ ushtrohej nga parlamenti i përbërë nga një dhomë ku deputetët zgjidheshin me votim të tërthortë për një periudhë katërvjeçare. Mbreti ishte kreu më i lartë i shtetit dhe komandanti suprem i forcave të armatosura. Ai emëronte dhe pushonte kryeministrin, qeverinë, nëpunësit e lartë si dhe vendoste për traktatet politike, ekonomike dhe ushtarake me shtetet e huaja. Asnjë ligj nuk hynte në fuqi, pa miratimin e mbretit. Zogut i njihej e drejta, gjithashtu të caktonte planin e punës së parlamentit, të paraqiste projektligjet dhe të shpërndante parlamentin sipas vullnetit të tij të lirë. Kabineti i emëruar nga mbreti ishte përgjegjës para mbretit dhe parlamentit për gjithçka që kishte lidhje me politikën e shtetit. Më 5 shtator 1928 u formua qeveria e parë mbretërore me kryeministër Koço Kotën.⁶⁰⁹

Pra, pozita juridike, si dhe llojet e gjerësia e kompetencave legjislative, juridike dhe ekzekutive, që Statuti i njihte mbretit, e bënë atë kreun e vetëm që drejtonte e kontrollonte, me tagra të gjithëfuqishme në çdo fushë të veprimtarisë shtetërore, pra ai ishte një monark autokrat.

Në shërbim të mbretit, vepronte edhe një aparat i posaçëm që quhej “Oborri Mbretëror”, i cili kishte për detyrë t’u njoftonte autoriteteve zyrtare të gjithë urdhrat, vendimet e shkresat mbretërore dhe të ushtronte kontroll rigoroz për zbatimin e tyre. Ai kontrollonte çdo veprimtari të administratës shtetërore dhe i paraqiste mbretit një

⁶⁰⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 289.

⁶⁰⁸ B.J.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 167.

⁶⁰⁹ V. Duka, *Histori e Shqipërisë 1912-2000...*, 179-180.

raport mbi gjendjen politike e ushtarake në vend. Gjithashtu, sipas Statutit u krijua për herë të parë në historinë e shtetit shqiptar, Këshilli i Shtetit, një organ i lartë i pavarur, që kishte për detyrë të përgatiste aktet normative më të rëndësishme, pra si organ këshillimor juridiko-ekonomik dhe njëkohësisht si një gjykatë e lartë administrative. Veç tij ishte edhe një këshill kontrollues, që varej drejtpërdrejtë nga mbreti, por mbante lidhje edhe me parlamentin. Ai kontrollonte gjendjen e buxhetit si dhe shkeljet e tjera.⁶¹⁰

Përveç organeve të larta mbretërore, kishte dhe një varg hallkash e organesh të ulëta të administratave shtetërore e të pushtetit lokal. Me hyrjen në fuqi të Kodit Civil më 1 prill 1929, mbështetur dhe në legjislacionin perëndimor, në vend të krahinave që përbënin ndasinë administrative më të vogël, u pa e nevojshme formimi i komunave.⁶¹¹

Shqipëria u nda në prefektura dhe nënprefektura. Çdo nënprefekturë ndahej në disa komuna, çdonjëra prej të cilave përfshinte një numër të caktuar fshatrash. Një reformë e tillë administrative përcaktonte arritje në qeverisjen vendore.

Prefektura e Dibrës përbëhej nga nënprefektura e Qendrës Peshkopi, e cila drejtohej dhe organizohej nga prefekti (siç është shpjeguar dhe më lart), nënprefektura e Zerqanit dhe ajo e Matit. Në nënprefekturën e Qendrës bënin pjesë komunat: Qendër (Peshkopi), Maqellarë, Sohodoll, Luzni, Trojak dhe Reç.⁶¹² Kurse në nënprefekturën e Zerqanit ishin komunat: Qendër (Zerqan), Homesh, Ostren dhe Klenjë, ndërsa në atë të Matit përfshiheshin komunat: Qendër (Burrel), Gurrë e Madhe, Klos, Patin, Lurë, Selitë, Perlat, Baz, Murrë dhe Rremull.⁶¹³

Popullsia e prefekturës së Dibrës sipas njoftimit të saj dërguar zyrës së statistikës pranë kryeministrit më 27 maj 1930, paraqitej si vijon: rrethi i Zerqanit me komunat e tij, bashkë me qytetin Zerqan, konviktin e Homeshit, xhandarmërinë, ushtrinë dhe burgun përfshinte 20 623 banorë. Ndërsa rrethi i Matit me komunat e lartpërmendura bashkë me qytetin Burrel, internatin, xhandarmërinë, ushtrinë dhe burgun kishte 33 282 banorë. Rrethi i Qendrës Peshkopi me komunat e tij bashkë me qytetin e Peshkopisë, dispanserinë e shtetit, internatin “Kastriot”, burgun, Baoni-detachment i posaçëm, Baoni i Rojes Mbretërore të kufirit, qarkkomanda e rrethkomanda e xhandarmërisë dhe e postave, përbëhej prej 26 533 banorë. Shuma e përgjithshme e popullsisë së qarkut të Dibrës ishte 80 438 banorë. Por në këtë prefekturë sipas regjistrimit të popullsisë së vitit 1930 mungonin në listën e lartpërmendur 6 744 banorë, prej të cilëve 2 105 banorë ishin nga rrethi Zerqan, 2 414 nga rrethi i Matit dhe 2 225 banorë ishin nga rrethi i Qendrës (Peshkopi).⁶¹⁴ Kjo mungesë shpjegohet me mërgimin e familjeve të këtij qarku brenda vendit ose jashtë

⁶¹⁰ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 290-291.

⁶¹¹ Z.Xoxa, *10 vjet mbretëri 1928-1938...*, 233.

⁶¹² “Kuadri personal i komunave”, *Fletorja Zyrtare*, nr.25, Tiranë, 22 prill 1929, 2.

⁶¹³ AQSH, F.228, V.1930, D. 94, fl. 2-3.

⁶¹⁴ *Po aty*.

atdheut për shkak të vështirësive ekonomike që kishte pllakosur sidomos këtë qark gjatë krizës ekonomike në vend. Si rrjedhojë shuma e përgjithshme e popullsisë së qarkut të Dibrës bashkë me banorët që mungonin ishte gjithsej 87 128 banorë. Nëse e krahasojmë me vitin 1927 popullsia e këtij qarku në vitin 1930 kishte një rritje prej afër 3 400 banorësh.

Gjithashtu në vitin 1930 edhe sipas studiuesit, Stavro Skëndi, prefektura e Dibrës me një sipërfaqe prej 2 140 km² kishte një popullsi prej 87 000 banorë.⁶¹⁵ Konkretisht rritja e popullsisë ishte një tjetër vlerë e veprimtarisë së qeverisjes vendore.

Por ndarja administrative e Shqipërisë përgjatë viteve të Mbretërisë ka pësuar ndryshime të njëpasnjëshme, në varësi të rëndësisë administrative, të hapësirës së madhe të qarkut si dhe nga vështirësitë në zbatimin e detyrave administrative. Përkatësisht u miratua dekretligji i datës 30 prill 1934 mbi disa ndryshime të ligjit të komunave, që pakësoi komunat. Gjithashtu, më 15 qershor 1934 u aprovua dekretligji mbi krijimin e komunave në qendrat e nënprefekturave, që u hoqën me buxhetin e vitit 1934-1935. Komunave iu rrit autonomia vendore. Kurse, më 6 maj 1938 u miratua ligji mbi krijimin e disa nënprefekturave, suprimimin e disa bashkive dhe krijimin e komunave të reja si dhe ndryshimin e disa juridiksioneve administrative. Prefektura e Dibrës pësoi ndryshime administrative në ligjet e lartpërmendura. Sipas nenit 1 të ligjit të datës 30 prill 1934, komunat Sohodoll, Baz, Patin, Selitë dhe Klenjë të prefekturës së Dibrës u suprimuan dhe katundet e tyre u bashkuan me komunat fqinje, sipas aneksit A, bashkangjitur këtij ligji si më poshtë:

1-Komuna e Sohodollit u suprimua. Katundet Brezhdan, Shimshan dhe Vakuf i kaluan komunës së Qendrës (Dibër); katundet Çidhna e Poshtme, Grykë-Ndokaj dhe Mustafaj iu bashkuan komunës së Reçit, kurse katundi Sinaj e Arras, komunës Muhurr. Të gjithë katundet e tjerë i kalonin komunës së Trojakut.

2-Komuna Baz (nënprefektura Mat) u suprimua dhe të gjithë katundet e saj i kaluan komunës së Gurrës së Madhe.

3-Komuna e Patinit (nënprefektura Mat) u suprimua. Katundet Bejni, Patin dhe Plesh i kaluan komunës së Klosit. Katundi Kurdari, Bashjes së Matit.

4-Komuna e Selitës (Mat) u suprimua dhe të gjithë katundet e saj i kaluan komunës së Perlatit.

5-Komuna e Klenjës (nënprefektura Zerqan) u suprimua dhe të gjithë katundet e saj i kaluan komunës Ostren i Vogël.⁶¹⁶

Komunat e prefekturës së Dibrës u pakësuan: nga 20 komuna që kishte gjithsej, mbetën 15 komuna, përkatësisht rrethi i Qendrës (Peshkopi) me 5 komuna.

⁶¹⁵ Stavro Skëndi, *Albania* (New York: Praeger, 1958), 52

⁶¹⁶ "Ligji mbi disa ndryshime të ligjit të komunave", *Fletorja Zyrtare*, nr.29, Tiranë, 19 maj 1934, 1, 3.

Kjo komunë kishte nën juridiksionin e saj 22 fshatra me përjashtim të qytetit Peshkopi; komuna Kastriot me qendër fshatin Kastriot përfshinte 28 fshatra; komuna Muhurr me qendër fshatin Muhurr përfshinte nën juridiksionin e saj 7 fshatra; komuna Reç me qendër lagjen Kraj të fshatit Reç, përfshinte 5 fshatra dhe komuna Maqellarë me qendër fshatin Maqellarë kishte 24 fshatra nën juridiksionin e saj.⁶¹⁷

Ndërsa rrethi i Zerqanit po sipas këtij ligji mbeti me 3 komuna: komuna Homesh me qendër fshatin Homesh përfshinte 16 fshatra; komuna Ostren me qendër fshatin Ostren i Vogël përfshinte 20 fshatra dhe komuna e Qendrës (Zerqan) që përfshinte 15 fshatra.⁶¹⁸ Kurse rrethi i Matit mbeti me 7 komuna: komuna Klos, Murrë, Lurë, Perlat, Rremull, German dhe ajo e Qendrës (Burrel).⁶¹⁹

Sipas Aneksit C të ligjit të datës 30 prill 1934, që përcakton ndryshimin e qendrës dhe të emrit të komunave, komunat që pësuan ndryshime në prefekturën e Dibrës ishin: qendra e komunës së Trojakut u shpërngul nga katundi Sllatinë në katundin Kastriot dhe mori emrin komuna e Kastriotit; qendra e komunës së Luznisë nga katundi Luzni u shpërngul në katundin Muhurr dhe komuna mori emrin komuna e Muhurrit; qendra e komunës Gurrë e Madhe (Mat) nga katundi Gurra e Madhe u shpërngul në katundin German me emrin komuna e Germanit; qendra e komunës Ostren i Madh (Zerqan) nga katundi Ostren i Madh u shpërngul në katundin Ostren i Vogël dhe komuna mori emrin komuna e Ostrenit.⁶²⁰

Këto ligje mbi ndryshimet administrative shkaktuan pakënaqësi te popullsia për arsye të largësisë, që kishin fshatrat me qendrën e njësive administrative, por dhe të rëndësisë gjeopolitike si zonë kufitare. Kështu, një pjesë e madhe e banorëve u mbloodhën para bashkisë Zerqan dhe i kërkuar kryetarit të saj që t'i dërgonte një lutje Naltmadhërisë së tij, Zogu I që të mëshironte e të urdhëronte anulimin e suprimimit të nënprefekturës Zerqan. “Lajmi i suprimimit të nënprefekturës së Zerqanit ka mërzhitur një popullsi prej 2400 banorësh, e cila besnikërinë ndaj dinastisë Zogu e ka vërtetuar që moti dhe sot krenohet me mbretin Zogu I”, - thuhej ndër të tjera në telegramin e datës 14 maj 1934 të kryetarit të bashkisë Zerqan, Isa Demiri.⁶²¹

Në bazë të nenit 2 të ligjit të 15 qershorit 1934 u shkri nënprefektura Zerqan. Ajo u kthye në komunë, por u ruajt i njëjti personel me të njëjtat pagesa si më parë, në bazë të ligjit të bashkive. Komuna Zerqan ishte e klasit të parë. Ndërsa, sipas nenit 3 të po këtij ligji, kryetari i komunës së qendrës së ish nënprefekturës Zerqan, kryente të gjitha detyrat që i ishin ngarkuar nënprefektit me ligjet në fuqi dhe kompetenca e tij shtrihej në të gjithë juridiksionin administrativ të nënprefekturës. Gjithashtu, kryetari i

⁶¹⁷ AQSH, F.152/17, V.1934, D.354, fl.160-163.

⁶¹⁸ *Po aty*, 165.

⁶¹⁹ *Po aty*, 167-168.

⁶²⁰ “Ligji mbi disa ndryshime të ligjit të komunave”, *Fletorja Zyrtare*, nr.29, Tiranë, 19 maj 1934, 5-6.

⁶²¹ AQSH, F.152/17, V.1934, D.354, fl.53, 55.

komunës kryesonte këshillin administrativ dhe për çdo çështje korrespondonte direkt me prefekturën e qarkut Dibër.⁶²²

Reformimi i qeverisjes vendore nuk ishte qëllim në vetvete, por ishte në funksion të nevojave të shfaqura për përmirësimin e shërbimeve ndaj komunitetit, të sigurimit të të ardhurave për përballimin e shpenzimeve, për zgjidhjen e nevojave të popullsisë së njësive që mbulonte qeverisja vendore.

Peshën kryesore për organizimin dhe veprimtarinë e organeve të qeverisjes vendore në vitet e mbretërisë e mbante Ministria e Punëve të Brendshme. Roli i veprimtarisë së saj mori rëndësi, jo vetëm si organi i sigurisë së rendit e të jetesës, të zbatimit të ligjit në përgjithësi, por edhe në drejtim të realizimit të qeverisjes vendore sipas motos: “shteti sundon, shteti vepron, shteti ka tagër dhe të drejtë që të dënojë e të falë”⁶²³.

Prefektët dhe nënprefektët emëroheshin nga mbreti, me propozimin e ministrit të Punëve të Brendshme. Ata ishin nëpunësit më të lartë të qeverisë në njësinë administrative përkatëse dhe drejtonin e kontrollonin gjithë veprimtarinë shtetërore. Prefektët e nënprefektët vepronin dhe kundër çdo lëvizje antiqeveritare, duke u mbështetur në xhandarmërinë. Edhe pse prefektët e nënprefektët ishin organe monokratike, në qendrën e çdo prefekturë dhe nënprefekturë vepronte një këshill administrativ. Ky Këshill në prefekturë kryesohej nga prefekti ose zëvendësi i tij, në të cilin bënin pjesë komandanti i xhandarmërisë, kryesekretari i prefekturës, drejtori i financave, nëpunësi më i lartë i arsimit, i punëve botore, i bujqësisë dhe prej katër anëtarëve të zgjedhur prej popullit. Në nënprefekturë këshilli administrativ kryesohej nga nënprefekti ose zëvendësi i tij, ku bënin pjesë komandanti i xhandarmërisë, drejtori i financës, sekretari i nënprefekturës, nëpunësi më i lartë i arsimit, i bujqësisë, i punëve botore dhe prej dy anëtarëve të zgjedhur prej popullit.⁶²⁴ Ekzekutivi mjaft i centralizuar dhe i degëzuar përfshinte gjithashtu organet e qeverisjes vendore si Këshillin e komunës dhe Këshillin e pleqësisë.⁶²⁵ Sigurisht një organizim i tillë i organeve të qeverisjes vendore ishte një vlerë e shtuar e qeverisjes në fjalë duke u shoqëruar me zgjerimin e kompetencave përkatëse të tyre.

Modeli i pushtetit, sipas së cilit, A.Zogu përpigëj të kishte nën kontroll administrimin e vendit, mbështetej në përvojën perëndimore dhe pati vlerat e tij të lartpërmendura, por pati dhe mangësi e probleme. Gjatë periudhës republikane pati përmirësime në administratën lokale, por problemet si korrupsioni, mungesa e nëpunësve të kualifikuar, pagat e ulëta, apo vonesat e shpeshta të tyre, mungesa e

⁶²² “Dekretligj mbi krijimin e komunave në qendrat e nënprefekturave që u suprimuan me buxhetin shtetëror të vitit 1934-1935”, *Fletorja Zyrtare*, nr.35, Tiranë, 22 qershor 1934,7.

⁶²³ Teki Kurti, “Mbi veprimtarinë e qeverisjes vendore në vitet e Monarkisë Shqiptare 1928-1938”, *Studime Historike*, nr.1-2, (Tiranë: Instituti i Historisë, 2011), 121.

⁶²⁴ “Ligji i administratës civile të Republikës së Shqipërisë”, *Fletorja Zyrtare*, nr.57, Tiranë, 30 maj 1928, 1- 4.

⁶²⁵ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 291.

objekteve shtetërore, sjellja e nëpunësve në lidhje me shërbimet ndaj popullsisë etj., vazhdonin të ishin të pranishëm. Gjatë mbretërisë u ndërmorën reforma të tjera në këtë frymë, por duhej kohë që të pritej rezultati, duke pasur parasysh mentalitetin shqiptar dhe formën qeverisëse të trashëguar.

Gjatë vitit 1930, si rrjedhojë e vënies në zbatim të ligjit të ri për nëpunësit e komunave, përmirësime në shërbimet zyrtare për popullsinë e qarkut në Dibër ishin zhvilluar, por me ritme të ngadalta. Kjo për arsye se duhej një periudhë e mjaftueshme që nëpunësit të praktikoheshin mirë në ushtrimin e detyrave të rëndësishme përkatëse. Gjithashtu dhe mjedisi malor i këtij qarku kishte qenë pengesë në realizimin e përmirësimeve administrative në krahasim me viset e Shqipërisë së Mesme dhe sidomos të asaj të jugut, që kishin një strukturë urbane më të favorshme për organizimin e ri komunal. Por nuk mund të anashkalohej dhe pagesa e nëpunësve ku shumica e komunave të prefekturës së Dibrës nuk ishin në gjendje që t'i paguanin ato me të ardhurat që kishin. Kjo sillte që puna të mos ishte në pritmërinë e duhur.⁶²⁶

Pakënaqësitë e banorëve të prefekturës së Dibrës ishin dhe ndaj kryetarëve të komunave të cilët shfrytëzonin postin, duke u influencuar nga paria dhe si rrjedhojë nuk kryenin në bazë të ligjit detyrat e tyre zyrtare. Kështu, prefektura e Dibrës i kërkonte në shtator të vitit 1930, MP të Brendshme transferimin e disa kryetarëve të komunave të rrethit të Peshkopisë e Zerqanit që të qëndronin larg influencave në zonat e tyre përkatëse. Aty propozohej që Sabri Vullneti, kryetar i komunës Qendër (Peshkopi), të transferohej në komunën Sohodoll; Fadil Verzivolli kryetar i komunës Sohodoll, në komunën Klenjë; Fiqiri Mersini kryetar i Komunës së Klenjës, në komunën Zerqan; Riza Shehu kryetar i komunës Zerqan, në komunën e Qendrës (Peshkopi); Rasim Bestari kryetar i komunës Homesh, në komunën Ostren dhe Abdyl Kruja kryetar i komunës Ostren, të transferohej në Homesh.⁶²⁷

Sipas inspektimeve të bëra në gusht të vitit 1932 nga Kryeinspektoria e Oborrit Mbretëror që kishte si detyrë kontrollimin e veprimeve të administratës shtetërore, në prefekturën e Dibrës, ishin vërejtur të meta në veprimet administrative. Një sasi e madhe aktesh dërguar zyrave të ndryshme, nuk kishin marrë përfundimin e duhur, dhe në librin e vendimeve të këshillit administrativ ishin bërë shkelje ligjore. Kështu, në vendimin nr.44 të datës 15 prill 1932 mungonte nënshkrimi i prefektit dhe i anëtarëve të tjerë të këshillit, numrat rendorë të vendimeve nuk përputheshin me njëri-tjetrin, sepse dy vendime me data të ndryshme mbanin të njëjtin numër rendor, gjithashtu në vendimet e marra nga këshilli administrativ nuk figuronin emrat dhe mbiemrat e anëtarëve, kur duke vënë vetëm një nënshkrim (firmë), nuk mund të kuptohej se prej cilëve persona ishte formuar këshilli.⁶²⁸ Ndërsa në komunën e Qendrës (Zerqan) të nënprefekturës Zerqan, nga inspektimi i po asaj kryeinspektorie

⁶²⁶ AQSH, F.228, V.1930, D.84, fl.3.

⁶²⁷ AQSH, F.228, V.1930, D.84, fl.1-2.

⁶²⁸ AQSH, F.150 (Ministria e Oborrit Mbretëror), V.1932, D.250, fl.4.

ishite konstatuar një rregullsi në pikëpamjen e mbajtjes së akteve të gjendjes civile edhe të veprimeve të tjera zyrtare komunale.⁶²⁹

Edhe në nënprefekturën e Matit në veprimet administrative dhe sidomos në zbatimin e ligjeve nuk ishin bërë hapa përparimi në krahasim me viset e tjera të Mbretërisë së Shqipërisë. Faktorët që kishin ndikuar, sipas saj, ishin mungesa e personelit në komuna, e autoritetit të kryetarëve, e iniciativës së tyre për respektimin e ligjit, influencimi i shumicës së kryetarëve vendas nga paria, si dhe për shkak se ambienti gjeografik kishte penguar imponimin e ligjeve te banorët. Nga dhjetë komuna që përfshinte nënprefektura e Matit, komuna Perlat ishte më e rrënuara si në aspektin bujqësor, të punëve botore etj. Kryetari i saj frekuentonte kursin e plotësimit (duhej të vazhdonte akoma të ndiqte shkollimin për pozicionin e punës në fjalë), kurse sekretari nuk kishte aftësinë dhe eksperiencën e duhur në ushtrimin e veprimeve administrative. Gjithashtu, dhe në komunat Patin, me kryetar A.Çupin, Lurë me kryetar S. Zenelin, Murrë me kryetar B. Koçin, jetesa e popullsisë nuk kishte pësuar ndryshime, si në zbatimin e ligjeve, në aspektin ekonomik, social etj edhe kjo për shkak të mungesës së autoritetit të kryetarëve, të cilët sadopak nuk kishin mundur, që popullsisë konservatore në zakone, t'ua impononin, idetë në ndryshimin e jetës së përditshme. Gjithashtu, këta kryetarë ishin vendas. Prandaj në muajin janar 1932, kjo nënprefekturë i kërkoi prefekturës së Dibrës që të bënte demarshet e duhura pranë MP të Brendshme për transferimin e kryetarëve të komunave të mësipërme.⁶³⁰ Ndërsa në komunat Qendër (Burrel), Gurrë e Madhe, Klos dhe Baz të nënprefekturës së Matit, ishin bërë përparime në zhvillimin e bujqësisë, në ndërtimin e rrugëve të shkollave si dhe në bindshmërinë e popullsisë ndaj ligjeve të shtetit.⁶³¹ Nuk ishte thjeshtë aftësia, apo autoriteti i kryetarëve, që në disa prej komunave nuk pati ndryshime ekonomike, sociale etj. Kishte shumë faktorë të tjerë, si terreni malor që nuk favorizonte ecurinë e ekonomisë, nga ana tjetër, analfabetizmi i shoqëruar me mentalitetin ishte një pengesë në emancipimin e popullsisë, pavarësisht nga ndërmarrja e reformave me orientim perëndimor.

Megjithatë sjellja e nëpunësve të administratës në prefekturën e Dibrës ndaj shërbimeve të popullsisë ishte përmirësuar gjatë vitit 1933.⁶³²

Abuzimet e nëpunësve sigurisht që ishin një shkak tjetër i pakënaqësisë në popull. Kështu, në rrethin e Matit, regjistrimi i taksës së xhelepit (për bagëtitë) për vitin 1932 ishte bërë i njëanshëm, ku bagëtia e popullsisë së varfër ishte numëruar, ndërsa ajo e parisë ishte lënë sipas dëshirës.⁶³³ Edhe në katundin Muhurr të komunës Luzni (Dibër), në regjistrimin e bagëtive për vitin 1932 u pa se D. Hoxha që ishte major rezervë në prefekturën Dibër, nuk kishte regjistruar asnjë dele e dhi në emrin e

⁶²⁹ *Po aty*, fl.12.

⁶³⁰ *AQSH*, F.152/15, V.1932, D.233, fl.49-50.

⁶³¹ *Po aty*, fl. 50.

⁶³² *AQSH*, F.152/16, V.1933, D.29, fl. 10, 28.

⁶³³ *AQSH*, F.152/15, V.1932, D.46, fl.24.

vet ku, sipas regjistrimit të vitit të kaluar rezultonte që ai kishte bagëti të tilla, pra ai kishte përgënjeshtuar deklaratimet e tij të mëparshme.⁶³⁴ Gjithashtu, nga inspektimi i bërë në qarkun e prefekturës së Dibrës gjatë atij viti, po nga Kryeinspektoria e Oborrit Mbretëror, rezultonte se nëpunësit e komunave nuk paguheshin prej 8 muajsh, nga vonesa e dërgimit të subvencioneve dhe të likuidimeve të tyre nga ana e financës së Peshkopisë. Por, në disa raste kjo shkaktohej nga abuzimet e vetë nëpunësve. Në komunën e Qendrës (Zerqan) të nënprefekturës Zerqan, kryetari dhe sekretari i saj kishin marrë një shumë të caktuar frangash në arkën e komunës pa ndonjë autorizim dhe sipas atyre kishin vepruar në atë mënyrë, sepse nuk kishin marrë rrogën që prej tetë muajsh dhe si rrjedhojë për të përballuar jetesën e përditshme kishin vënë dorë në të ardhurat e ndryshme të komunës.⁶³⁵ Duke qenë se Shqipëria ishte vend i varfër dhe nuk qe në gjendje t'u paguante rroga të majme nëpunësve të saj të gjithë këta e konsideronin si diçka të natyrshme ta shpërblenin veten me forma të tjera anësore.⁶³⁶ Korrupsioni u teprua aq shumë, saqë e dëmtoi rëndë idenë e monarkisë në fushën e marrëdhënieve publike.

Në vitet e krizës ekonomike botërore dhe në vend (1929-1935) korrupsioni u bë një natyrë e dytë sidomos për taksambledhësit ku një pjesë e mirë e të ardhurave nga taksat shkonin në xhepat e tyre. Taksat shtetërore nuk mbledheshin rregullisht, si p.sh., në nënprefekturën e Matit.⁶³⁷ Edhe në muajt e parë të vitit 1933 problemet financiare ishin të pranishme në prefekturën e Dibrës. Kështu, në rrethin e Zerqanit mungonte nëndrejtori i financës dhe si rrjedhojë arka e shtetit dëmtohej për arsye korruptive; në nënprefekturën e Matit, financat ishin në gjendje të vështirë, dhe nuk mund të përballoheshin pagesat e ndryshme, ngaqë taksambledhësit ishin vendas dhe përkrahnin njëri-tjetrin.⁶³⁸

Në vitet e para të mbretërisë zogiste në prefekturën e Dibrës reformat legjislative që ndërmori Mbreti Zog nuk patën pritëmerinë e duhur për arsye të paaftësive të kuadrove të administratës, korrupsionit, të analfabetizmit të popullsisë, të ekzistencës akoma të zakoneve të vjetra shqiptare (gjakmarrja), edhe pse u vërejtën disa përmirësime, por ato u bënë me ritme të ngadalta. Ajo çfarë e karakterizonte pushtetin lokal në këtë prefekturë, ishte se paria vendase donte të ishte mbi ligjin, duke ndikuar që influenca e saj te kryetarët e njësive administrative të sillte pengesa në ecurinë e ligjshmërisë së institucioneve.

⁶³⁴ AQSH, F.152/15, V.1932, D.78, fl.184.

⁶³⁵ AQSH, F.150 (Ministria e Oborrit Mbretëror), V.1932, D.250, fl. 4-5, 12.

⁶³⁶ B.J.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 173.

⁶³⁷ AQSH, F.152/15, V.1932, D.46, fl.24

⁶³⁸ AQSH, F.152/16, V.1933, D.29, fl. 10, 28.

3.3 Hapa drejt stabilitetit të rendit dhe çarmatimi i popullsisë

Gjatë viteve të para të Republikës, Zogu arriti të pakësonte në mënyrë të dukshme dhunën, deri atëherë mjaft e përhapur në vend, si edhe të realizonte një përparim paraprak të brendshëm. Por mbetej ende shumë për t'u bërë, dhe gjatë viteve të para të monarkisë ai ishte i vendosur të përforconte edhe më tej këtë prirje pozitive, duke vazhduar paralelisht procesin e ndërtimit të një shteti të ri, modern e të pavarur. Vështirësitë me të cilat ballafaqohej Shqipëria edhe gjatë sistemit monarkik ishin tepër të mëdha, në disa raste lindën edhe të tjera, por Zogu arriti disa suksese, që çuan në fillimin e një periudhe qetësie, aq shumë të dëshiruar.

Për sigurimin e rendit dhe të qetësisë u organizua xhandarmëria, e cila drejtohej nga instruktorë anglezë, me gjeneral major Percy në krye, një oficer i lartë me përvojë të madhe shërbimi në vendet koloniale.⁶³⁹

Xhandarmëria kishte një komandë të përgjithshme, një qarkkomandë dhe një rrethkomandë respektivisht në çdo prefekturë e nënprefekturë, si dhe 280 postëkomanda në komunat e në pjesët e tjera të vendit.⁶⁴⁰ Në rrethin e Peshkopisë të prefekturës Dibër postëkomandat ishin përqendruar në komunat Kastriot, Muhurr, Reç dhe Maqellarë, kurse në rrethin e Zërqanit të po kësaj prefekturë postëkomandat ishin vendosur në komunën Zërqan, komunën Homesh, në fshatin Ostren i Madh, në fshatin Klenjë dhe në Bulqizë, por krahas tyre në këtë rreth ekzistonin edhe këto rojekomanda, si ajo e Qafë Buallit, e Trebishtit, dhe rojekomanda e Shtushajve.⁶⁴¹ Përveç detyrave që kryente për mbajtjen e rendit e të qetësisë, xhandarmëria kujdesej gjithashtu që fshatarët të paguanin taksat e tatimet ndaj shtetit e pronarëve. Disa kompani shëtitëse lëviznin nëpër zona të ndryshme të vendit për të ruajtur qetësinë. Njësitë e xhandarmërisë merreshin gjithashtu me ndjekjen e kundërshtarëve të regjimit dhe të të arratisurve.⁶⁴² Sipas ligjit të 18 majit 1933, Arma e Xhandarmërisë Mbretnore (AGJM), përbehej prej komandës së përgjithshme, komandës së shkollës së xhandarmërisë, 10 komanda qarqesh, 31 komanda rrethesh, 253 komanda postash. Nga pikëpamja ushtarake, ajo varej nga komanda e përgjithshme, ndërsa përsa i përket mbajtjes së rregullit dhe sigurimit publik varej nga MP të Brendshme dhe për shërbimin e policisë gjyqësore, nga Ministria e Drejtësisë.⁶⁴³

Më 1 gusht 1930, doli rregullorja mbi policinë kufitare. Sipas saj, shërbimi i policisë kufitare kontrollonte personat që kalonin kufirin në mënyrë të ligjshme si dhe

⁶³⁹ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 292.

⁶⁴⁰ *Po aty*.

⁶⁴¹ *AQSH*, F.152/17, V.1934, D.354, fl.161-166.

⁶⁴² *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 292.

⁶⁴³ "Ligji mbi disa modifikime të ligjit mbi organizimin e armës Gjandarmërisë Mbretnore", *Fletorja Zyrtare*, nr.11, Tiranë, 8 mars 1935,1-4.

mbikëqyrte ata që kërkonin të kalonin në mënyrë të paligjshme. Ligji përcaktonte, që kufiri të ruhej nga Roja Mbretërore e kufirit, policia, xhandarmëria dhe marina. Prefektura e Dibrës duke qenë zonë kufitare kishte si vende kalimi kufiri të autorizuar këto pika tokësore: Trebishti, Mireshti, Bllata si dhe aerodromi i Peshkopisë.⁶⁴⁴ Nga piramida E.I. e Radomirës deri në piramidën E.32 të Steblevës ekzistonin 14 posta kufitare, kurse Jugosllavia kishte po në këtë gjatësi kufitare, 90 posta kufitare.⁶⁴⁵

Një nga shtyllat kryesore të ekzistencës së qetësisë në vend ishte çarmatimi i popullsisë, sepse ndodhja e armëve në duart e popullsisë kishte shkaktuar gjithmonë ngjarje të tilla si vrasje, plagosje, vjedhje, grabitje, rrëmbime etj. Edhe pse deri më tani, ishin bërë herë pas here dhe çarmatime të tjera, po tashmë shihej e domosdoshme një çarmatim tjetër në interes të qetësisë. Si rrjedhojë, MP të Brendshme në fillim të vitit 1932, me anë të një qarkoreje iu drejtua të gjithë prefekturave, ku udhëzonte, që nënprefektët, rreth-komandantët, post-komandantët, kryetarët e komunave e kryepleqtë, duhej që të këshillonin popullsinë, që t'i dorëzonte armët pa leje autoriteteve përkatëse, brenda një afati të caktuar, përndryshe do të merreshin masa ndëshkimore.⁶⁴⁶ Sipas MP të Brendshme, çarmatimi në të gjithë vendin duhej të bëhej në mënyrë të pëlqyeshme nga ana e popullsisë, dhe jo në mënyrë të dhunshme siç rezultonte në disa vise, pasi ishte në kundërshtim me ligjin dhe me urdhrat e qeverisë.⁶⁴⁷ Çarmatimi përfshinte mbledhjen e armëve të luftës dhe jo të revolverëve të lejuar nga ligji i armëve të gjuetisë.⁶⁴⁸ Gjithashtu, ligji përkatës iu lejonte barinjve mbajtjen e armëve me leje, për mbrojtjen e bagëtive, në bazë të dispozitave përkatëse ligjore.⁶⁴⁹

Shuma e armëve të mbledhura në prefekturën e Dibrës, deri në fillim të marsit 1932 ishte 1892 armë, prej të cilave 767 prej tyre ishin mbledhur në rrethin e Qendrës (Peshkopi), 816 në atë të Matit dhe 309 në rrethin e Zërqanit. Ndërsa sasia e armëve që ndodheshin në duart e oficerëve rezervë e të njerëzve të tyre, që i shoqëronin, ishte 522 armë. Përveç këtyre, 100 armë ndodheshin në duart e barinjve e të disa personave me leje të rregullt. “Mbledhja e armëve të mbetura akoma vazhdonte”, - citohej në telegramin e prefektit të Dibrës, Zejnel Prodani më 11 mars 1932.⁶⁵⁰

Herë pas here, MP të Brendshme nxirrte qarkore të tilla në lidhje me çarmatimin e popullsisë si elementi kryesor i qetësisë dhe i sigurisë publike. Komanda e xhandarmërisë në raportimet e saj citonte se, pothuajse shumica e popullsisë ishte e

⁶⁴⁴“Rregullore mbi shërbimin e policisë së kufirit”, *Fletorja zyrtare*, nr.50, Tiranë, 14 gusht 1930, 1.

⁶⁴⁵ AQSH, F.150, V.1932, D.250, fl.10.

⁶⁴⁶ AQSH, F.152/15, V.1932, D.78, fl.13.

⁶⁴⁷ *Po aty*, fl. 35.

⁶⁴⁸ *Po aty*, fl. 20.

⁶⁴⁹ AQSH, F.152/15, V.1932, D.78, fl. 54.

⁶⁵⁰ AQSH, F.152/15, V.1932, D.78, fl. 57.

armatosur, pra mbante revolverë pa leje. Prandaj, ministria në fjalë, në qarkoren drejtuar të gjithë prefekturave në fund të gushtit 1933, urdhëronte organet e sigurimit publik që në mënyrë të pëlqyeshme për të mos shkaktuar ndonjë incident, të kontrolloheshin të gjithë ato persona, gjyqtarë, fshatarë e malësorë, nëse dyshoheshin për mbajtje revolveri pa leje.⁶⁵¹

Edhe përgjatë vitit 1933 në prefekturën e Dibrës shumë armë gjendeshin në duart e popullsisë. Përpos kësaj edhe shumë armë me leje ishin shpërndarë. Kështu, vetëm në rrethin e Peshkopisë u ishin dhënë armë 661 personave të ndryshëm si dhe 146 armë oficerëve rezervë, gjithsej 807 armë. Kjo situatë ngjallte vetëm pasiguri dhe ishte shkak i ngjarjeve të ndryshme që sillnin prishjen e qetësisë në vend.⁶⁵²

Sipas njoftimit të prefekturës së Dibrës në dhjetor 1933 drejtuar nënprefekturës Mat e Zërqan, në këtë qark ishin shpërndarë shumë armë në duart e banorëve dhe sado që ishin me vendim të Këshillit administrativ, rezultonte se shumica nuk ishin dhënë për mbrojtje të bagëtive sipas ligjit, por ishin shpërndarë për mbrojtje vetjake, që të tregoheshin superiorë para fshatarëve të tjerë dhe të kërcënonin dhe të abuzonin nën hijen e armës. Prandaj kjo prefekturë urdhëronte, që të mbaheshin nën survejim të largët të gjithë ata persona që mbanin armë dhe nëse konstatoheshin armëmbajtës të tillë, të raportonin në mënyrë që të autorizohet heqja e armës.⁶⁵³

Në fillim të vitit 1934 u zhvillua në prefekturën e lartpërmendur një mbledhje sistematike e armëve dhe si rrjedhojë në komunën e Qendrës (Peshkopi) u mblodhën 116 armë dhe në nënprefekturën e Zërqanit, 51 armë, gjithsej 167 armë.⁶⁵⁴

Në prefekturën e Dibrës, problemi i çarmatimit ishte i komplikuar. Ekzistenca e armiqësive ndërmjet elementëve të parisë vendase, ku secili “luftonte” në mënyrën e tij, për të rritur influencën tek popullsia, si dhe duke përfitur nga marrja e gradave ushtarake si major, kapiten, toger, nëntoger, aspirant, bënte që shumë pjesëtarë të saj, të ishin të armatosur, bashkë me një numër të caktuar njerëzish, që i shoqëronin ato (roje, në gjuhën e sotme: badigardë). Madje, personat që shoqëronin oficerët rezervë (forca vullnetare të cilët ishin me grada të ndryshme) nuk duhej të lëviznin të armatosur pa prezencën e tyre, gjë që oficerëve u ishte dukur si masë e rëndë, por në popull kishte bërë përshtypje të mirë.⁶⁵⁵ E ashtuquajtura pari përfaqësonte një shtresë, që nuk përfillte autoritetin qendror, por që Zogu u kishte akorduar privilegjet e lartpërmendura. Termi pari në terminologjinë vendase do të, thoshte të parët e vendit, duke patur parasysh forcën e pushtetit që posedonin. Njëkohësisht edhe nga ana ekonomike qëndronin më lart se shtresa tjetër e popullsisë, të cilët zotëronin prona

⁶⁵¹ AQSH, F.152/16, V.1933, D.57, fl.108.

⁶⁵² AQSH, F.152/16, V.1933, D.57, fl.136.

⁶⁵³ AQSH, F.152/16, V.1933, D.57, fl.139.

⁶⁵⁴ AQSH, F.152/17, V.1934, D.2, fl.9.

⁶⁵⁵ AQSH, F.152/15, V.1932, D.78, fl. 33.

tokësore. Ndërsa, historiani Shaban Sinani, e cilëson parinë si një klasë qeverisëse me pushtet politik të mbështetur mbi tagrin etnozakonor.⁶⁵⁶

Konkretisht majorët rezervë në prefekturën e Dibrës, sipas njoftimit të muajit mars 1932 të Komandantit të Mbrojtjes Kombëtare gjeneral Xh. Araniti, ishin: D. Hoxha nga fshati Muhurr (Dibër), D. Dema nga fshati Homesh (nënprefektura Zerqan), T. Kaziu nga fshati Selishtë (Dibër), D. Lusha nga fshati Arras (Dibër), K. Nasufi nga fshati Maqellarë (Dibër), M. Kaloshi nga fshati Kandër (Dibër), Sh. Dema nga fshati Homesh (nënprefektura Zerqan), D. Cani nga fshati Lladamericë (nënprefektura Zerqan), S. Shehu nga Peshkopia (Dibër), C. Elezi nga fshati Slllovë (Dibër) S. Noka nga Peshkopia (Dibër), A. Mati (nënprefektura Mat), S. Kurti (nënprefektura Mat). Ndërsa përsa i përket numrit të përgjithshëm të oficerëve rezervë ku përfshiheshin majorë, kapitenë të klasit të dytë, togerë, nëntogerë dhe aspirantë, në prefekturën e Dibrës bashkë me nënprefekturat e saj ishin gjithsej 189 veta. Nga këta, 13 ishin majorë, 43 ishin kapitenë të klasit të dytë, 39 ishin togerë, 69 ishin nëntogerë dhe 25 ishin aspirantë.⁶⁵⁷

MP të Brendshme me qëllim që të sigurohej qetësia në prefekturën e Dibrës kishte urdhëruar prefekturën në fjalë, që oficerët rezervë të kishin një numër të caktuar personash, që i shoqëronin si dhe të pajiseshin me armë si vijon: major D. Hoxha duhej të mbante 8 persona të armatosur, major C. Elezi 6 persona, major M. Kaloshi 8 persona, major S. Shehu 4 persona, major D. Dema 6 persona, major Sh. Dema 6 persona, major D. Lusha 4 persona, ndërsa të gjithë oficerët e tjerë me gradë major duhej të kishin nga 4 persona të armatosur, ato me gradën kapiten nga 3, togerët nga 2 dhe nëntogerët nga 1 person të armatosur. Gjithashtu shoqëruesve të oficerëve rezervë, po sipas urdhrit të kësaj ministrie, u liheshin armë me qëllim që t'i shoqëronin oficerët kur këta udhëtonin, por jo që të shëtisnin të armatosur nëpër krahina, kur nuk ishin në shoqërimin e tyre.⁶⁵⁸

Pavarësisht urdhrave qeveritare, paria dibrane nuk po i përmbushte detyrat e saj, përkundrazi ajo po abuzonte me këto urdhra. Një ilustrim të tillë paraqet dhe njoftimi i komandantit të qarkut Dibër të xhandarmërisë, kapiten Sul Zdrava drejtuar prefekturës së vendit më 27 shkurt 1932, ku ndër të tjera theksohej, se “majori D. Hoxha akoma nuk kishte paraqitur listën me tetë emrat e personave që kishte të drejtë të mbante sipas urdhrit të MP të Brendshme, pasi kishte më tepër njerëz e armë, sesa caktonte kjo ministri”. Mirëpo sjellja e tij ishte bërë shkak që edhe oficerët e tjerë rezervë të mos tregonin interes në përmbushjen e formaliteteve përsa i takon çështjes së armëve.⁶⁵⁹ Gjithashtu edhe Kryeinspektori i Oborrit Mbretëror, Xh. Ypi që ishte për inspektim në prefekturën e Dibrës në muajin gusht 1932, kishte vënë në dijeni MP të Brendshme se urdhri i saj i lartpërmendur në lidhje me mbajtjen e armëve të

⁶⁵⁶ I. Strazimiri, *Lufta kundër pavarësimin të Shqipërisë...*, 345.

⁶⁵⁷ AQSH, F.152/15, V.1932, D.78, fl.63-67.

⁶⁵⁸ AQSH, F.152/15, V.1932, D.78, fl. 107.

⁶⁵⁹ AQSH, F.152/15, V.1932, D.78, fl. 179, 182.

personave që shoqëronin oficerët rezervë, nuk ishte vënë në zbatim, pasi këta shëtisnin të armatosur dhe kur ishin vetëm.⁶⁶⁰

Gjithashtu edhe Kryeinspektoria e Oborrit Mbretëror në inspektimin që kishte bërë në prefekturën e Dibrës në gusht të vitit 1932, parashtronte se gjendja e qetësisë linte për të dëshiruar, veçanërisht në fshatrat e rrethit të Qendrës (Peshkopi), ku ishin konstatuar vrasje dhe plagosje. Sipas hetimeve të bëra këto ngjarje shkaktoheshin nga intrigat e elementëve të parisë. Nga njëra anë ishte majori rezervë D. Hoxha, dhe nga ana tjetër, ishin majorët rezervë S. Shehu, M. Kaloshi e C. Elezi. Të dy këta grupe të parisë, mbanin në dispozicion njerëz të armatosur, me qëllim që të mundnin t'ia shkatërronin njëra-tjetrës influencën në popullsinë vendase dhe vritnin pa mëshirë çdo person që konsiderohej fafëfis i njërës, apo tjetrës pari. Si rrjedhojë, veprimet e këtyre majorëve kishin sjellë pakënaqësi te popullsia. Sipas statistikës së ngjarjeve, rezultonte se brenda tetë muajve kishin ndodhur 29 vrasje, 13 plagosje, 7 vrasje me qëllim dhe 80 ngjarje të ndryshme.⁶⁶¹

Prandaj, sipas kësaj Kryeinspektorie, në interes të mbarëvajtjes së sigurimit dhe të qetësisë në prefekturën e Dibrës, duhej që të merreshin masa nga ana e qeverisë si: të shpërndaheshin fuqitë private që dispononin majorët e lartpërmendur, duke i detyruar që t'i dorëzonin të gjithë ata kriminelë të arratisur që i mbanin dhe me ushqim; të bëhej një çarmatim radikal ku të mblidheshin të gjitha armët që prefektura kishte dhënë me leje; të shtohej fuqia e xhandarmërisë duke u formuar dy patrulla shëtitëse nën komandën e një oficeri të aftë; të vendoseshin aparate telefonikë në të gjitha postkomandat e komunave të qarkut Dibër, gjë që lehtësonte veprimet e xhandarmërisë në ruajtjen e rendit dhe të qetësisë si dhe masa më kryesore dhe e domosdoshme ishte që për një kohë të pacaktuar të silleshin në Tiranë të gjithë majorët që u përmendën më sipër, derisa të zhdukeshin e të çrrënjoseshin intrigat e influencat në atë qark.⁶⁶²

Megjithatë qeveria ndërmoi disa masa paraprahe si pakësimi i numrit të oficerëve rezervë që mbanin armë. MP të Brendshme në fund të muajit janar 1933 i dërgoi Komandës së Përgjithshme të Xhandarmërisë listën e oficerëve, që duhej të mbanin armë dhe ata që nuk ishin në këtë listë, nuk mund të mbanin armë përveç rasteve, kur leja të ishte akorduar me autorizimin e kësaj ministrie, ose në bazë të dispozitave ligjore. Në prefekturën e Dibrës oficerët rezervë që do të mbanin armë ishin gjithsej 71 persona, prej të cilëve 13 veta ishin majorë, 29 veta ishin kapitenë të klasit të dytë, 10 veta ishin togerë, 16 ishin nëntogerë dhe 3 veta ishin aspirantë.⁶⁶³

Gjithashtu, prefektura e Dibrës në fillim të muajit shkurt të vitit 1934 i propozonte MP të Brendshme, që në favor të qetësisë, personave që shoqëronin

⁶⁶⁰ AQSH, F.152/15, V.1932, D.78, fl.129.

⁶⁶¹ AQSH, F.150, V.1932, D.250, fl.1-3.

⁶⁶² AQSH, F.150, V.1932, D.250, fl. 3.

⁶⁶³ AQSH, F.152/15, V.1932, D.78, fl.263-268.

oficerët rezervë nga grada kapiten e poshtë, t'u merreshin armët si dhe majorëve rezervë t'u pakësoheshin armët e shoqëruesve të tyre.⁶⁶⁴

Mirëpo atë çfarë e karakterizonte këtë prefekturë, përkatësisht komunat e rrethit të Qendrës (Peshkopi) ishte ndikimi i madh i parisë vendase te popullsia, e cila duke shfrytëzuar postet zyrtare, sillte një amulli në kontaktet popullsi- institucione shtetërore, pasi ajo bënte ndërhyrje të herëpashershme. Popullsia përpiquej që të shkëputej prej nënshtrimit, por nuk kishte mundësi, sepse nevoja e shtynte atë të futej nën hijen e parisë, se përndryshe i rrezikohej jeta. Popullsia e atjeshme për shkak të varfërisë, jashtë vullnetit e jashtë tendencave shoqërore e shpirtërore të saj, ishte e detyruar të mbante armë dhe t'i shërbente e të bëhej vegël e parisë, pasi nuk gjente mënyrë tjetër shpëtimi.⁶⁶⁵

Prefekti Ethem Toto në raportin e muajit janar 1934, dërguar MP të Brendshme, paraqiste arsyet e një situatë të tillë, si vijon: S. Shehu dhe të tjerë nga paria, duke përfutur nga postet që qeveria u kishte dhënë, ishin kthyer në persona me prepotencë të madhe në popull. Ai me shokë ishte lejuar të mbante 30-40 veta të armatosur në lëvizjet e tij nëpër fshatra; çdo punë që i paraqitej fshatarit në dikasteret e administratës shtetërore (përveç asaj të Drejtësisë), ishte i detyruar t'i lutej e të përulej para parisë, që kjo e fundit të ndërhynte për kryerjen e punës. S. Shehu përveç pasurisë në pronësi të tij, brenda këtyre viteve kishte përfutur një shumë prej 700-800 napolona në vit nga qiraja e godinave qeveritare, pronë e tij. Por, si kryetar bashkie ai kishte në dorë dhe buxhetin e bashkisë, të vënë në funksion të interesave të tij. Toto, theksonte se, nëse populli nuk mbështetej në klikat e parisë, nuk mund të jetonte i lirë. Bazuar në faktet e mësipërme, populli mendonte se, qeveria nuk kishte fuqi të përballej me parinë dhe t'u tregonte vendin që meritonte.⁶⁶⁶

Një rast tjetër ishte edhe majori M. Kaloshi, sjellja e të cilit kishte shkaktuar pakënaqësi të shumta, por nga ana tjetër dhe veprimet e qeverisë linin për të dëshiruar. Nëse MP të Brendshme i kishte lejuar të armatoste 8 persona të tij, po kjo ministri, urdhëronte prefekturën e Dibrës që të jepte leje për mbajtje armësh 11 personave: K. Beg Çela nga fshati Dohoshisht (Dibër), O. Karaçiu, I. Merdini, M. Tafa, D. Spata, R. Maraçiu nga fshati Sohodoll (Dibër); S. Bitri nga fshati Laçe (Dibër), O. Shtirovica nga fshati Kandërr (Dibër), D. Koltraka, K. Hasi dhe I. Koltraka të cilët ishin nga fshati Kukaj (Dibër). Si rrjedhojë, prefektura në fjalë u kishte dhënë 11 armë, bashkë me lejet përkatëse këtyre personave.⁶⁶⁷ Gjithashtu, po kjo ministri urdhëronte që “këtyre personave u jepet leja e mbajtjes së armëve me konditë që t'i mbajnë vetëm kur të udhëtojnë me M. Kaloshin, por duhet të lejoni vetëm tre vetë emrat e të cilëve do të

⁶⁶⁴ AQSH, F.152/17, V.1934, D.2, fl.9.

⁶⁶⁵ AQSH, F.152/17, V.1934, D.2, fl.11.

⁶⁶⁶ AQSH, F.152/17, V.1934, D.2, fl.12-13.

⁶⁶⁷ AQSH, F.152/17, V.1934, D.2, fl.17, 36.

jua tregojë vetë Kaloshi që t'i mbajnë armët edhe kur dërgohen prej tij për ndonjë shërbim”, kjo sipas njoftimit të marsit 1934, drejtuar prefekturës së Dibrës.⁶⁶⁸

Si kundërvënie e veprimeve të lartpërmendura, një pjesë e popullsisë dhe paria e përbërë prej 100 vetash, u ankuan në prefekturën e Dibrës, në lidhje me riarmatimin e personave të M. Kaloshit dhe kërkuan që dhe ata të armatoseshin.⁶⁶⁹

Po sipas kësaj prefekturë, që, gjendja në komunat e rrethit të Qendrës (Peshkopi), të përmirësohej duhej të ndërmerreshin disa masa si: heqja e menjëhershme e S. Shehut nga posti i kryetarit të bashkisë Peshkopi, gjë që nga shumica e popullsisë do pritej me kënaqësi; çarmatimi i të gjithë personave që shoqëronin parinë dhe të kriminelëve që ajo kishte armatosur; t'u lejoheshin 2 deri në 3 armë personave shoqërues; vetëm oficerëve rezervë t'u liheshin armë, me lejen e Komandës së Mbrojtjes Kombëtare; transferimin e nëpunësve, që ishin bërë e vazhdonin të ishin vegël e njëri-tjetrit. Kërkohej gjithashtu nga prefektura dhe akordimi deri në 1500 franga ari për blerjen e 200 kv misër për t'ua shpërndarë fshatrave Reç e Dardhë sepse ishin në varfëri të madhe si dhe akordimin për 1500 kv kripë.⁶⁷⁰

Në përgjigje të kërkesave të mësipërme të prefekturës së Dibrës, MP të Brendshme mori hapa të menjëhershme. Kështu, përsa i përket çështjes së armëve, pasi u ishte dhënë secilit oficer rezervë për njerëzit e tij, një sasi e caktuar armësh në bazë të urdhrin nr. 1222/75, datë 16 nëntor 1931, kushdo që shihej duke lëvizur me armë pa leje të rregullt, arma do t'u konfiskohej, u mor parasysh propozimi në lidhje me transferimin e nëpunësve dhe u miratua kredia për blerjen e misrit, që së shpejti do të sigurohej.⁶⁷¹

Edhe në nënprefekturën e Matit, paria e cila donte të dominonte mbi shtresat e tjera të popullsisë, kishte qenë shkaktare e disa ngjarjeve ordinere për arsye gjakmarrjeje dhe sipas kësaj nënprefekturë duhej, që oficerët rezervë të thërriteshin nga komandat kompetente për të dorëzuar të arratisurit kriminelë që ata mbanin.⁶⁷²

Sipas këndvështrimit tonë paria zinte një pozitë kyçe në popullsinë e qarkut të Dibrës, gjë që ishte instaluar me kohë dhe Mbreti Zog e njihte mirë një situatë të tillë. Prandaj, me dinakërinë e tij vepronte në atë mënyrë, që parinë ta merrte me të mirë, por ta kishte nën kontroll dhe njëkohësisht të maste dhe pulsën e popullit. Gjithashtu, disa elementë të parisë kishin influencë edhe pranë qeverisë. Sigurisht që brenda gjirit të parisë ishin krijuar klika në kundërvënie me njëra-tjetrën, por nga ana tjetër, Zogu e inkurajonte vetë një gjë të tillë, nga privilegjet që ai u jepte, kujt më shumë e kujt më pak, duke demonstruar në një farë mënyre pushtetin e vet.

⁶⁶⁸ AQSH, F.152/17, V.1934, D.2, fl.37.

⁶⁶⁹ *Po aty*, fl. 26.

⁶⁷⁰ AQSH, F.152/17, V.1934, D.2, fl.13-14.

⁶⁷¹ *Po aty*, fl.15.

⁶⁷² AQSH, F.152/15, V. 1932, D.46, fl.6.

Në përgjithësi në prefekturën e Dibrës, përgjatë vitit 1934, qetësia ishte në ritme të kënaqshme.⁶⁷³ Ndonëse shtypi i huaj, ai jugosllav e grek, fliste për një gjendje anarkike të krahinave të Dibrës, Matit dhe Mirditës, për kundërshtimin e këtyre krahinave ndaj regjimit monarkik, për kryengritje etj., përhapëshin lajme të tilla jo të vërteta dhe tendencioze, gjë që solli reagimin e menjëhershëm të parisë dhe bajraktarëve të krahinave në fjalë. Kështu, nëpërmjet një proteste, theksohej: “Ne duam të sjellim si dëshmi qetësinë shembullore që mbretëron në krahinat tona, për të hedhur poshtë me përbuzje shpifjet e turpshme të fletoreve jugosllave e greke, se mjafton një vizitë në këto krahina për të konstatuar këtë fakt të gjallë”.⁶⁷⁴ Sigurisht, kjo ishte një nismë e qeverisë, për t’iu kundërvënë propagandës antishqiptare serbe, por që nuk përkonte krejtësisht me situatën reale në vend.

3.4 Probleme social-ekonomike përgjatë krizës ekonomike në vend

Kriza ekonomike botërore e viteve 1929-1933 preku rëndë edhe Shqipërinë, e cila duke qenë një vend bujqësor i pazhvilluar, varej nga tregu i jashtëm. Edhe këtu si në vendet e tjera ajo u shfaq me pakësimin e prodhimit industrial, me rrënimin e prodhuesve të vegjël fshatarë e zejtarë dhe me shtimin e papunësisë, me rënien e çmimeve, me uljen e madhe të tregtisë së jashtme dhe sidomos me rënien e theksuar të bujqësisë. Kriza përfshiu dhe sistemin monetar e të kreditit.

Shenjat e para të krizës u ndjenë në Shqipëri që nga fundi i vitit 1929. Vetë A.Zogu në mesazhin mbretëror para parlamentit, në tetor 1930, deklaroi se vendin e kërcënonte një krizë e madhe ekonomike-financiare, e shkaktuar sipas tij, pjesërisht për arsye “klimaterike” dhe pjesërisht nga pasojat e krizës botërore.⁶⁷⁵

Por përpjesëtimet e mëdha që mori kriza ekonomike në Shqipëri dhe sidomos vazhdimi i saj për një kohë më të gjatë se vendet e tjera (deri më 1935), pati edhe shkaqe të brendshme, të cilat duheshin kërkuar në pleksjen e ekonomisë kapitaliste të tregut me mbeturinat e theksuara feudale. Për shkak të prapambetjes dhe rendimenteve të ulëta të prodhimeve të saj, bujqësia shqiptare, që përpara krizës, ishte në një gjendje të keqe dhe e paaftë të përballonte konkurrencën e bujqësisë kapitaliste evropiane.

Shqipëria i ndjeu më shumë efektet e krizës ekonomike dhe për arsye të tjera. Kështu strukturat e reja ekonomike po depërtonin me vështirësi në vend. Italia, Gjermania, Anglia, Austria, Jugosllavia eksportnin miliona franga ar mallra industriale në Shqipëri, kurse prodhimet bujqësore të saj, me gjithë kërkesat e vazhdueshme të qeverisë shqiptare nuk gjenin asnjë lehtësi shitjeje. Nga ana tjetër,

⁶⁷³ *Vëllezërit Toto dëshmorë të atdheut*, broshurë e gjendur në Bibliotekën Kombëtare në Tiranë (Romë:1987),11.

⁶⁷⁴ *AMPJ*, V.1930, D.89, fl.33.

⁶⁷⁵ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 293.

rritja e vogël e prodhimit në vend, kur huaja financiare e SVEA-s, prej 50 milion frangash ari u përdor për ndërtime rrugësh, urash publike etj., e jo për vepra prodhuese, e rëndoi më tepër gjendjen ekonomike.⁶⁷⁶

Ndonëse u bënë hapa përpara sidomos në fushën e legjislacionit, ku ndër të cilat spikaste dhe Kodi Tregtar i vitit 1932, i bazuar në përvojën europiane, me rëndësi të madhe në rregullimin e marrëdhënieve e të konflikteve tregtare, duke i dhënë dorë zhvillimit kapitalist të vendit, duhej ende kohë, mjete financiare si dhe kuadro të afta për të patur sukses. Shqipëria ballafaqohej ndërkohë me një labirint vështirësish.

Burimet e të ardhurave qeveritare kishin ndryshuar shumë pak dhe akoma ekzistonte sistemi arkaik i taksave dhe i tarifave doganore. Më tepër se 28% e të ardhurave shtetërore sigurohej vetëm prej segmentit fshatar të shoqërisë shqiptare, 76% e të cilit paguhej vetëm prej fshatarësisë së varfër. Këto taksa ishin konceptuar sipas sistemit fiskal turk dhe konsistonin kryesisht në taksën mbi kafshët bujqësore dhe të sistemit të së dhjetës, i cili kërkonte prej fshatarëve të magazinonin prodhimin e tyre dhe të prisnin deri sa të vinin tagrambledhësit e qeverisë për të marrë pjesën e tyre.⁶⁷⁷ Vetë sistemi tatimor ishte në krizë të rëndë e në rënie, si një sistem i tejkaluar, që nuk i përshtatej kushteve të ekonomisë së tregut.

Mbi ekonominë e vendit vijonte të rëndonte politika buxhetore e qeverisë, shpenzimet joproduktive për ushtrinë e xhandarmërinë dhe për aparatin burokratik. Nga buxheti financiar, 45-50% shkonte për mbajtjen e ushtrisë dhe të xhandarmërisë. Shpenzimet kryesore të vitit 1929-1930 ishin shpërndarë si vijon: Ushtria 45,5%, Ministria e Brendshme 7,3%, Ministria e Financave 7,3%, Ministria e Ekonomisë Kombëtare 5,7%, Ministria e Drejtësisë 3,9%, Drejtoria e Postave dhe Telegrafit 3,7% dhe Ministria e Punëve Botore 3,5%.⁶⁷⁸

Në këtë kontekst edhe në prefekturën e Dibrës, buxheti financiar nuk mund t'i plotësonte tërësisht shërbimet e popullsisë, edhe pse ishte parashikuar një lloj barazimi i të ardhurave me shpenzimet. Por një gjë e tillë nuk mund të ishte reale me situatën, pasi kërkesat e popullsisë ishin më të mëdha, por dhe të domosdoshme në kushtet që jetonin. Madje, qeveria për të përballuar deficitin buxhetor mori masa të rrepta për vjeljen e taksave, duke kërkuar dhe të prapambeturat. Kështu, buxheti i komunës Maqellarë për vitin 1930 i miratuar nga këshilli administrativ i prefekturës Dibër, më 15 shkurt 1930 parashikonte 7360 franga ari të ardhura që vinin nga gjobat, nga taksa e bagëtive, taksave ndaj dyqaneve e ndërtesave të tjera tregtare, taksat e peshimit e të matjeve etj. Shpenzimet ndërkohë ishin 7360 fr.ari, ku përfshiheshin rojë personeli për kryetarin e sekretarin e komunës e nëpunës të tjerë, për qira, për pastrim, për ndriçim, për ndërtime e meremetime shkollash, të veprave publike, shpenzime për borxhet dhe për paditë që i bëheshin komunës etj. Ndërsa në komunën

⁶⁷⁶ Ilir Ushtelenca, *Diplomacia e Mbretit Zog I*, (Tiranë: 1995), 227-228.

⁶⁷⁷ B.J.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 178.

⁶⁷⁸ *Po aty*, 179.

Zerqan, të nënprefekturës Zerqan buxheti i vitit 1930, i miratuar më 15 mars 1930 nga këshilli administrativ i nënprefekturës, ishte 8770 franga ari, kur të ardhurat dhe shpenzimet ishin po aq sa buxheti (8770 franga ari).⁶⁷⁹ Përveç taksave shtetërore tek të ardhurat e buxhetit përfshiheshin edhe mbledhja e të prapambeturave, ku në rrethin e Zerqanit ato mbledheshin rregullisht duke e detyruar popullsinë të shiste edhe produktet për ushqimin familjar.⁶⁸⁰

Mirëpo kjo pasqyrë buxhetore e këtyre komunave, duke u mbështetur dhe në çështjet e lartpërmendura, kur rrogat e nëpunësve me muaj nuk paguheshin, tregon që hyrjet (të ardhurat) dhe shpenzimet mund të ishin relative. Abuzimet që bëheshin nga nëpunësit flisnin për një anë tjetër të kësaj pasqyre, ku jo të gjitha të ardhurat ishin në shërbim të popullsisë. Të ardhurat e buxhetit që ishin kryesisht nga tatimet e taksat e popullsisë, nuk i mbulonin nevojat e shpenzimeve në rritje të aparatit burokratik. Një situatë e tillë financiare pasqyrohet në njoftimin e datës 12 nëntor 1930 të prefekturës së Dibrës, dërguar MP të Brendshme, sipas së cilës, për shkak se të ardhurat mujore në nënprefekturën e Matit ishin 10 000 franga ari në muaj dhe shpenzimet ishin 25 000 franga ari, nuk mund të paguheshin rrogat e nëpunësve të njësive të ndryshme të administratës. Prefektura në fjalë i kërkonte kësaj ministrie që nga thesari i shtetit t'i dërgoheshin 10 000 franga ari në muaj, me qëllim që të bëheshin në mënyrë të rregullt pagesat, të paktën të xhandarmërisë.⁶⁸¹ MP të Brendshme kishte urdhëruar Ministrinë e Financave që kërkesa të merrej në konsideratë.⁶⁸²

Por plaga më e rëndë e vendit në këtë periudhë ishte gjendja e keqe e bujqësisë, e cila sa vinte e përkeqësohej për shkak të marrëdhënieve ekzistuese. Prodhimi bujqësor ishte gjithnjë i ulët dhe Shqipëria vijonte të importonte sasi të mëdha drithi, kjo, edhe si rrjedhojë e kushteve klimaterike, kryesisht thatësirës së gjatë.

Kishte ardhur koha e ndërmarrjes së një reforme agrare. Me nxjerrjen e Kodit Civil në vitin 1929, që përcaktoi parimet kapitaliste të pronësisë, u bë e mundur hartimi i projektligjit mbi reformën bujqësore, ku për këtë qëllim në prill 1929 u ngarkua një komision i drejtuar nga ministri i Drejtësisë, Hiqmet Delvina me pjesëmarrjen e profesor Giovanni Lorenzoni. Parlamenti e miratoi ligjin më 13 prill 1930 dhe u shpall më 3 maj 1930.⁶⁸³ Ai parashikonte marrjen e tepricave të tokave të çifligarëve (që kishin më tepër se 100 ha) dhe shitjen e tokës fshatarëve të pa tokë, ose atyre me pak tokë (deri në pesë ha për familje). Ligji që kishte 100 nene parashikonte

⁶⁷⁹ AQSH, F.228, V.1930, D.100, fl. 1, 7.

⁶⁸⁰ AQSH, F.152/13, V.1930, D.73/a, fl.342.

⁶⁸¹ AQSH, F.152/13, V.1930, D.752, fl.14.

⁶⁸² *Po aty*, fl.15.

⁶⁸³ K.Dervishi *Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005...*, 311-312.

një mori përjashtimesh nga rregullat e përgjithshme të konfiskimit. Nuk mund të merreshin as vreshtat, as ullishtat, as kopshtet, as kullotat e as pyjet.⁶⁸⁴

Sipas profesor Kristo Frashërit në qarkun e Dibrës, në kuadrin e zbatimit të reformës agrare, një pjesë e pakët e tokave të pronarëve me mbi 100 ha, ra në duart e fshatarëve të vegjël, të cilët u kthyen në fshatarë të mesëm ose të bujqve çifçinj, të cilët me sakrifica u kthyen në fshatarë të vegjël. Edhe pse nuk ka të dhëna statistikore për këtë qark, duke u mbështetur në rezultatet që pati ky proces në shkallë kombëtare, mund të thuhet se në fund të regjimit monarkist edhe në këtë trevë numri i fshatarëve pronarë të vegjël, që u zhveshën tërësisht, ose pjesërisht nga tokat e tyre, ishte më i madh se ai i bujqve (fshatarëve pa tokë), të cilët u pajisën tërësisht apo pjesërisht me tokën e nevojshme. Lakmia për të blerë tokë pushtoi parinë dibrane, të cilët të shtyrë nga karakteri i tyre konservator, preferuan të lidheshin pas sistemit çifligar dhe jo pas qeverisjes kapitaliste moderne. Pothuajse të gjithë elementët e parisë, ose e shtuan sipërfaqen e mëparshme të çifligjeve, ose u bënë pronarë të rinj çifligarë. Megjithatë prona çifligare që ata krijuan që e kufizuar. Ndër këta ishin C. Elezi, F. Dine, D. Dema me vëllezërit e tij, M.Kaloshi, D. Hoxha, A.Maliqi, S.Kaloshi, S.Shehu, S.Jegeni.⁶⁸⁵ Shteti e ndihmoi parinë jo vetëm të rriste pronën tokësore, por edhe të pasurohej nëpërmjet veprimtarive të tjera, siç ishte mbledhja e të dhjetave shtetërore, spekulimi në tregtinë e drithit etj. Kështu, dhe me anën e blerjes së tokave shtetërore me çmime të lira, u pasuruan favoritët e mbretit. Reforma agrare ngeli vetëm në letër. Fshatarët shqiptarë gjatë krizës ekonomike në vend dhe atë botërore, vuajtën shumë, pasi, çmimet e produkteve bujqësore e blegtorale që eksportonte Shqipëria, ranë.⁶⁸⁶

Sigurisht që pre e kësaj situate ishte edhe prefektura e Dibrës madje dhe më e rënduar duke patur parasysh dhe terrenin gjeografik, por dhe ekzistenca e një ekonomie të varfër e trashëguar me kohë. Edhe raporti i muajve prill-maj-qershor 1932 i Komandës së Qarkut të Xhandarmërisë në Peshkopi e paraqiste ekonominë në prefekturën e Dibrës në vështirësi, për shkak të mungesës së komunikacionit, të gjakmarrjes, kur dhe tregtia e mishit, e leshit dhe e bulmetit ishte e kufizuar.⁶⁸⁷ Në këtë prefekturë produktet bujqësore dhe blegtorale që kultivoheshin dhe sasia e tyre në vitin 1932, ishin: në grurë (338 000 kg), elb (80 000 kg), tërshërë (22 000 kg) thekër (75 000 kg), misër (6.400.000 kg ose 6400 t), fasule (105 000 kg), qepë (65 000 kg), patate (20 000 kg), gështenja (28 000 kg), rrush (95 000 kg), duhan (11 000 kg), bulmet-gjalpë edhe djathë (93 200 kg), lesh (67 000 kg), lëkurë (16 500 copë).⁶⁸⁸

Shqipëria nuk ishte në gjendje të siguronte nevojat e veta nga prodhimet bujqësore dhe si rrjedhojë ajo ishte e detyruar t'i importonte ato, ku misri dhe gruri që

⁶⁸⁴ G.LL.ARSH, I.G.Senkeviç, N.D Smirnova, *Histori e shkurtër e Shqipërisë*, (Prishtinë: Rilindja, 1967), 227.

⁶⁸⁵ K.Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 408-410.

⁶⁸⁶ G.LL.ARSH, I.G.Senkeviç, N.D.Smirnova, *Histori e shkurtër e Shqipërisë...*, 228.

⁶⁸⁷ AQSH, F.152/15, V.1932, D.46, fl.24.

⁶⁸⁸ AQSH, F.152/15, V.1932, D.374/2, fl. 85.

më parë prodhoheshin më shumë në vend, tani në vitet e krizës, por dhe më vonë, do të ishin në listën e vazhdueshme të mallrave që importoheshin në Shqipëri.

Mjerimin që kishte pllakosur zonat malore të Veriut, e vërtetonin dhe autoritetet qeveritare në krahina, në relacionet që i dërgonin MP të Brendshme. “Numri i njerëzve që vuajnë nga uria në qarkun e prefekturës së Dibrës dita-ditës shtohet e sidomos në malësina si Reç, Dardhë e gjetkë ku gjendja pasqyrohet e tmerrshme”. Edhe në rrethin e Matit të kësaj prefekturë, nënvizohej në njoftimin e prefektit të Dibrës, Z.Prodanit, më 15 mars 1932 “duhen të merren masa të menjëhershme për sigurimin e ushqimit të pjesës së varfër, e cila përbën 70% të popullsisë”.⁶⁸⁹ Në këtë prefekturë ishin 26 000 veta që kishin nevojë të domosdoshme për mallra ushqimi dhe nga kjo sasi, 17 000 veta ishin nga nënprefektura e Matit.⁶⁹⁰

Si rezultat i kësaj gjendjeje, Ministria e Ekonomisë Kombëtare, në mars 1932, e autorizoi prefekturën e Dibrës për blerjen e 1000 kv misër, krahas sasisë prej 500 kv, që kishte qenë autorizuar më parë.⁶⁹¹

Gjithashtu prefektura e Dibrës kishte vënë në dijeni, në mars 1932, MP të Brendshme, se për shkak të dimrit të ashpër, popullsia e rretheve Peshkopi e Zerqan në prefekturën e Dibrës ishte detyruar të hiqte bukën e gojës, për t’ua dhënë bagëtive që të mos ngordhnin nga uria. Si rrjedhojë, krahas të varfërve që ishin shënuar në listën e përpiluar në bazë të rregullores përkatëse, ishte dhe një numër i konsiderueshëm i banorëve, që kishte nevojë për ndihmë. Me 10 kg misër për frymë në muaj që caktonte rregullorja për ndihmë sociale, për çdo person, problemi nuk zgjidhej, prandaj sipas kësaj prefekturë ishte e domosdoshme që përveç 1000 kv misër që do t’i sillte nga Jugosllavia një sipërmarrës brenda një muaji, të bliheshin edhe 600 kv misër të tjerë.⁶⁹² MP të Brendshme urdhëroi Ministrinë e Ekonomisë Kombëtare që të autorizonte prefekturën e Dibrës, që të blinte dhe 600 kv misër të tjerë nga dhjetarët, përveç sasisë që ishte autorizuar më parë.⁶⁹³

Mirëpo MP të Brendshme në maj 1932, autorizoi prefekturën e lartpërmendur, që sasia prej 500 kv misër dërguar për rrethin e Matit dhe sasi të tjera që do të dërgoheshin t’u shpërndareshin të varfërve, përkundrejt punës së përditshme që ata duhej të bënin (d.m.th. të bëhej punë botore çdo ditë, atëherë dhe misri të shpërndahej çdo ditë), sepse sipas asaj deri më tani i ishte dhënë popullsisë mësim i dembelizmit në sigurimin e ushqimit.⁶⁹⁴ Megjithatë, rregullorja për shpërndarjen e misrit kundrejt punës, ishte për të gjithë prefekturat e nënprefekturat e Shqipërisë.⁶⁹⁵

⁶⁸⁹ AQSH, F.152/15, V.1932, D.45, fl. 49.

⁶⁹⁰ AQSH, F.152/15, V.1932, D.374/2, fl. 3.

⁶⁹¹ AQSH, F.152/15, V.1932, D.374/2, fl.12, 22.

⁶⁹² AQSH, F.152/15, V.1932, D.45, fl. 49-50.

⁶⁹³ Po aty, 60.

⁶⁹⁴ AQSH, F.152/15, V.1932, D.374/2, fl.56.

⁶⁹⁵ AQSH, F.152/15, V.1932, D.374, fl.95.

Kriza ekonomike, që përfshiu edhe Shqipërinë, e thelloi papunësinë, rrënimin ekonomik të fshatarëve e të zejtarëve, zinë e bukës, e cila mori përpjesëtime të mëdha më 1935, dhe keqësoi më tej gjendjen e nëpunësve e të intelektualëve. Si rrjedhojë, në Tiranë u organizuan manifestime nga 500 punëtorë që punonin në ndërtimin e rrugëve të vendit dhe të ardhur nga anë të ndryshme të Shqipërisë kundër papunësisë dhe vështirësive të jetesës. Krahës lëvizjes kundër papunësisë u zhvillua dhe ajo kundër zisë së bukës. Popullsia e krahinës së Hasit, të Skraparit, të Kurveleshit e të krahinave të tjera që në vitin 1931 protestuan kundër zisë së bukës dhe e kërkonin atë nga organet qeveritare. Gjithashtu, pati përplasje të ashpra midis fshatarësisë dhe çifligarëve që ua kishin marrë tokat fshatarëve. Konflikti më i madh që pati jehonë kombëtare ishte ai i fshatarëve të Goricës (Korçë) me pronarin Maliq Frashëri. Lëvizja fshatare drejtohej kryesisht kundër politikës tatimore të qeverisë.⁶⁹⁶ Krahës lëvizjes fshatare u zhvillua dhe ajo punëtoare. Kështu, punëtorët e pushuar nga puna në kantierin për ndërtimin e rrugës Krujë-Burrel, manifestuan më 26 gusht 1930, gjithë ditën nëpër rrugët e Krujës dhe kërkuar mëditjet e papaguara.⁶⁹⁷

Edhe prefektura e Dibrës ishte e përfshirë nga kjo gjendje e vështirë ekonomike, ndoshta dhe më rëndë se pjesët e tjera të vendit. Por, konkretisht të dhëna për lëvizje të tilla në këtë krahinë nuk ka. Sipas mendimit tonë, popullsia e atjeshme ishte e revoltuar shpirtërisht nga një situatë e tillë ekonomike, ku varfëria ishte e tejskajshme dhe masat qeveritare ishin jo në shkallën e duhur, në raport me gjendjen aktuale. Influenca e parisë mbi popullsinë dhe kredibiliteti i saj tek organet shtetërore e mbante atë nën mbikëqyrje për çdo lëvizje, siç është parashtruar dhe në çështjet e mësipërme. Popullsia e këtyre krahinave jetonte nën hijen e parisë vendase, në një marrëdhënie të veçantë specifike, popullsi- pari-institucione shtetërore, që e karakterizonte këtë krahinë. Nga ana tjetër, ishin faktorët e brendshëm të kësaj krahine, si problemi i gjakmarrjes gjë që shfrytëzohej nga njerëzit në momente të përshtatshme. Një shembull të tillë parashtronte prefektura e Dibrës përpara MP të Brendshme në korrik 1930. Sipas saj, banorët e fshatrave Reç dhe Dardhë nuk kishin kryer punime në rrugë që prej 9 vjetësh dhe nga varfëria e madhe, edhe në këtë kohë nuk ishin në gjendje të punonin. Mirëpo, zyra e Punëve Botore insistonte në nxjerrjen e tyre në ndërtimin e rrugëve. Po sipas kësaj prefekturë, thuhej se, “krahës varfërisë së kësaj popullsie të këtyre fshatrave, nxjerrja e tyre për të punuar në ndërtim rruge mund të provokojë dhe të papritura për arsye se kanë armiqësira të vjetra në tërë popullsinë e qarkut Dibër”. Prandaj ky dikaster i lutej ministrisë së lartpërmendur, që të ndërhynte aty ku mundej, për përjashtimin e popullsisë nga detyrimi i rrugës, duke i lënë vetëm në ndërtimin e urës Reç, që ishte mbi lumin Drin, pasi ishte i nevojshëm për komunikacionin e atyre vendeve.⁶⁹⁸

⁶⁹⁶ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 316.

⁶⁹⁷ *Po aty*, 317.

⁶⁹⁸ *AQSH*, F.228, V.1930, D.102, fl.1.

Meqenëse prefektura e Dibrës ishte zonë kufitare, ajo duhej të përballej dhe me probleme të tjera ekonomike. Për shkak të afërsisë së kufirit dhe ndonjëherë dhe të pakujdesisë së barinjve, shumë bagëti të banorëve të fshatrave të kësaj zone kalonin në tokën jugosllave. Procedura që ishte ndjekur zakonisht për kthimin e tyre, ishte e gjatë, më e pakta zgjaste 1-3 muaj. Prandaj për të mënjeluar procedurat dhe për arsye që shtetasit shqiptarë e jugosllavë të mos pësonin më dëme në raste të tilla, ministri Fuqiplotë Rauf Fico (legata e Mbretërisë së Shqipërisë në Beograd), pas bisedimeve me funksionarin kompetent të MP të Jashtme të Jugosllavisë, hartuan një projekt marrëveshje shqiptaro-jugosllave. Ajo caktonte një procedurë më të shpejtë për dorëzimin e bagëtive që kalonin nga toka shqiptare në atë jugosllave dhe anasjelltas dhe që duhej të zbatohet nga ana e autoriteteve kufitare të shteteve respektive. Por, njëkohësisht duhej të aprovohej nga qeveria shqiptare, gjë që theksohej në njoftimin e legatës së Mbretërisë së Shqipërisë në Beograd, dërguar në fillim të muajit maj 1933, ministrit të Punëve të Jashtme të Shqipërisë, Xh.Vila.⁶⁹⁹

Konkretisht kjo projekt marrëveshje, e cila në bazë të vendimit të Këshillit të Ministrave nr.394, datë 26 maj 1933, në dakordësi me Ministrinë e Punëve të Jashtme të Jugosllavisë, që hyri në veprim që nga kjo datë, përmbante: “1) Në rast se bagëtija kalonte gabimisht nga toka e një shteti në tokën e tjetrit, autoritetet kufitare të këtij të fundit ishin të detyruar të njoftonin brenda një kohe të shkurtër, autoritetet kufitare të shtetit tjetër dhe të dorëzonin bagëtinë në postën më të afërt të vendit ku kalonte kufirin bagëtia; 2) Me rastin e dorëzimit të bagëtisë do të bëhej një proces-verbal në të cilën do të shkruhej: a) emri dhe posti (detyra) i autoritetit kompetent që dorëzon bagëtinë; b) emri dhe posti i autoritetit kompetent që merr në dorëzim bagëtinë; c) sasi dhe lloji i bagëtisë; d) nënshkrimet e autoriteteve kompetente të të dy shteteve që përmbushin këto formalitete (dorëzuesi dhe marrësi); e) dëmet e shkaktuara eventualisht nga bagëtia kur kalon kufirin gjithashtu të përmenden në proces-verbal dhe janë në ngarkim të pronarit të bagëtisë. Dëmet duhen të rregullohen ndërmjet autoriteteve që bëjnë këto formalitete përpara se të dorëzohet bagëtia”.⁷⁰⁰ Një projekt marrëveshje e tillë sigurisht që ishte në favor të dy shteteve, pasi ishte një mjet sigurie në zonën kufitare për mosshkaktimin e konflikteve, të cilat në disa raste ndikonin dhe në marrëdhëniet e të dy mbretërive.

Në kushtet e zhvillimit të krizës ekonomike botërore dhe asaj të brendshme, qeveria e Pandeli Vangjelit caktoi kohën e zhvillimit të zgjedhjeve parlamentare më 16-31 gusht 1932 (për zgjedhësit e parë) si dhe më 11 nëntor 1932, për zgjedhësit e dytë. Në zgjedhjet e vitit 1932 nga prefektura e Dibrës dolën këta deputetë: Abdurrahman Dibra, Abdurrahman Sali Mati, Fiqri Rusi, Hafëz Xhemali, Nush Bushati, Jashar Erebara.⁷⁰¹ Në prani të familjes mbretërore dhe trupit diplomatik, parlamenti shqiptar i hapi punimet e tij më 21 nëntor 1932. Në fillim

⁶⁹⁹ AMPJ, V.1933, D.42, fl.133-135.

⁷⁰⁰ AMPJ, V.1933, D.42, fl.136.

⁷⁰¹ “Përfundimet definitive të zgjedhjeve parlamentare”, nr.400, *Besa*, Tiranë, 12 nëntor 1932, 1.

mbreti mbajti fjalën e hapjes, dhe duke folur për gjendjen e përgjithshme, vlerësoi normalitetin e administratës shtetërore, reformat komunale, zhvillimin e drejtësisë, të shëndetësisë, arsimit kombëtar, por për të problemi më i madh në vend ishte ai i zhvillimit ekonomik, pasi vendi ishte prekur nga kriza ekonomike botërore.⁷⁰²

Në fjalën e tij të inaugurimit gjatë mbledhjes së parë të parlamentit në periudhën e monarkisë, A.Zogu me qëllim që të lehtësonte procesin e qytetërimit të vendit, premtoi se do të merrte një reformë të gjerë sociale, duke argumentuar se në të kaluarën, forcat e shumta të pushtimit i kishin imponuar shqiptarëve zakone të papërshtatshme. Mbreti shprehte vendosmërinë për t'i çrrënjësuar të gjitha ato zakone që ai i vlerësonte moralisht dhe materialisht të dëmshme për Shqipërinë.⁷⁰³

Vitet e para të monarkisë dëshmuar futjen në gjirin e shoqërisë shqiptare të një sërë reformash tepër të nevojshme. Dalja e Kodit Civil, më 1929, i cili rregullonte marrëdhëniet pronësore, martesore, të së drejtës familjare, të trashëgimisë e të tjera, dhe që ishte huazuar nga kodi francez Napoleonian, ishte një nga reformat legislative më me rëndësi që ndikonte drejtpërsëdrejti në çështjet ekonomike dhe shoqërore të vendit. Në fakt, vështirësitë e përshtatjes së mentalitetit shqiptar me këtë kod perëndimor ishin të dukshme pasi në zonat veriore institucioni i martesës e disa institucione të tjera të së drejtës familjare, vijonin ende të rregulloheshin pjesërisht.

Në dispozitat për të drejtën familjare, gruaja shqiptare u njësua me burrin në të drejtën për të dhënë pëlqimin për martesë, në atë të divorcit, të trashëgimisë duke u vënë ligjërisht në pozita të barabarta me të. Në fakt, ai nuk u zbatua menjëherë, sepse tradita e vjetër u bëri qëndresë normave të reja ligjore. Pjesa më e madhe e grave nuk kishte arsim dhe si të tilla nuk mund t'i njihnin e t'i kuptonin ato. Njohja dhe zbatimi i Kodit të ri Civil ishte tepër e vështirë në kushtet, kur në vetë ndërgjegjen e gruas shqiptare, kishin zënë vend zakone e mendësi të vjetra të cilat ishin më të forta se ligjet.⁷⁰⁴ Megjithatë me hyrjen në fuqi të Kodit Civil, më 1 prill 1929 dhe me masat e marra nga autoritetet administrative lokale të prefekturës së Dibrës, në malësitë e saj ishin në zbehje e sipër të disa zakoneve të vjetra, të trashëguara prej kohësh, siç ishin martesat me anën e shitblerjes së vajzës, që e vinin në vartësi të plotë të burrit dhe e bënë atë thjeshtë një zbatuese të urdhrave të tij.⁷⁰⁵

Në intervistën që A.Zogu i kishte dhënë gazetës “Daily Telegraph” në tetor 1928, ai vinte në dukje se: “Ne jemi shekuj të tërë mbrapa pjesës tjetër të Europës së qytetëruar. Njerëzit nuk janë në gjendje as të shkruajnë as të lexojnë, ata u binden pak ligjeve të shkruara, gjakmarrja vazhdon të jetë e përhapur në shumë krahina të vendit.

⁷⁰² “Hapja madhështore e legjislaturës së dytë në praninë e N.M. T. Mbretit”, nr.407, *Besa*, Tiranë, 21 nëntor 1932, 1, 4.

⁷⁰³ B.J.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 182.

⁷⁰⁴ Fatmira Musaj, *Gruaja në Shqipëri 1912-1939*, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Historisë (Tiranë: 2002), 295.

⁷⁰⁵ Z.Xoxa, *10 vjet Mbretëri...*, 258.

Unë jam i vendosur ta civilizoj popullin tim dhe ta fus atë sa më shumë në rrugën e mësimit të zakoneve dhe mënyrës së jetesës perëndimore”.⁷⁰⁶

Ahmet Zogu po përpqej që të krijonte një shtet modern e të qytetëruar. Një hap tjetër i rëndësishëm në fushën sociale ishte dhe krijimi në Tiranë i shoqërisë “Gruaja shqiptare” në dhjetor të vitit 1928 nën kujdesin e Nënës Mbretëreshë. Në qarkoren drejtuar gjithë prefekturave u shtrohej detyrë që të formonin në çdo qark degë të kësaj shoqërie, që do të funksiononin në bazë të statutit të saj, i cili iu shpërnda të gjitha prefekturave e nënprefekturave. Në paragrafin e dytë të tij përcaktohej qëllimi i shoqërisë, e cila do të merrej me vepra edukative, higjienike e aktivitete të tjera bamirësie, që do të lartësonin femrën shqiptare. Gjithashtu, shoqëria do të mbronte e përkrahte industrinë dhe artet e vendit dhe në të rol do të luante gruaja shqiptare. Në kohë lufte ose raste mjerimi, shoqëria do të bashkëpunonte me Kryqin e Kuq.⁷⁰⁷ Këshilli drejtues i shoqërisë që ishte organi më i lartë i saj dhe që drejtonte të gjithë aktivitetin e shoqërisë brenda dhe jashtë vendit ishte i përbërë prej 7 anëtarësh. Kryetare ishte Sanije Zogu (motra e A.Zogut), nënkryetare Emine Toptani dhe sekretare Parashqevi Qiriazi.⁷⁰⁸

Me mbështetjen e organeve të pushtetit lokal, nëpër qarqe filluan të ngrihen njëra pas tjetrës degët e shoqërisë “Gruaja shqiptare”, ku krahas qyteteve të Shqipërisë së Mesme e të Jugut, u formuan degë të saj edhe në qytetet veriore dhe verilindore të vendit. Në qershor të vitit 1929 u formua dega e Burrelit të prefekturës së Dibrës, me kryetare Nazlije Abaz Balin dhe arkëtare Ballkine Metrën.⁷⁰⁹ Në shtator të atij viti u formua dega e Peshkopisë së prefekturës së Dibrës dhe ajo e Kukësit.⁷¹⁰

Drejtimit tjetër në të cilën e përqendroi vëmendjen shoqëria ishte të inkurajonte anëtarët e simpatizantët e saj në tërë vendin për zhvillimin e industrisë artizanale shtëpiake, për prodhimin e pëlhurave, sixhadeve e qilimave. Për këtë arsye shoqëria një herë në vit shpallte javën ekonomike. Gjatë kësaj jave me gratë e vajzat e shoqërisë zhvilloheshin konferenca dhe mësimë të veçanta për veprimtarinë shtëpiake. Gjithashtu gjatë javës organizoheshin edhe panairë me prodhime të ndryshme të punuara me gratë e vajzat në çdo qytet.⁷¹¹

Me gjithë riorganizimin e keshillit drejtues dhe përpjekjet e figurave të shquara të lëvizjes femërore shqiptare si Parashqevi Qiriazi, Urani Rumbo etj., për të mbajtur në veprim degët e shoqërisë, ato nuk patën rezultatet e duhura. Degët e saj në qytetet e Shqipërisë Veriore dhe Verilindore nuk u aktivizuan pothuajse aspak në krahasim me ato të qyteteve të tjera të vendit. Aktiviteti i shoqërisë në qendër dhe në rrethe erdhi gjithnjë duke rënë. Madje, një pjesë e degëve ekzistonin vetëm

⁷⁰⁶ B.J.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 182.

⁷⁰⁷ F.Musaj, *Gruaja në Shqipëri...*, 277-278.

⁷⁰⁸ *Po aty*, 280.

⁷⁰⁹ *Gazeta e Re*, nr.172, qershor 1929, 1.

⁷¹⁰ F.Musaj, *Gruaja në Shqipëri...*, 280-281.

⁷¹¹ *Po aty*, 282-283.

fiktivisht.⁷¹² Sipas nënkryetares së shoqërisë “Gruaja shqiptare” E.Toptani, shkak kryesor për pushimin e aktivitetit të shoqërisë ishte kriza ekonomike që kishte përfshirë tërë vendin.⁷¹³

A. Zogu, gjithashtu, shprehu vendosmërinë të përqendronte vëmendjen në ndërtimin e një sistemi arsimor të efektshëm si bazë mbështetëse drejt një qytetërimi perëndimor të popullsisë. Lufta kundër analfabetizmit ishte një plagë e rëndë për shoqërinë shqiptare në përgjithësi dhe për femrën në veçanti. Prandaj, në ligjin për reformën arsimore 1934, këtij problemi iu kushtua neni 244, në të cilin parashikohej çelja e kurseve kundër analfabetizmit për të rriturit dhe në veçanti për gratë dhe vajzat.⁷¹⁴

Në komunën e Maqellarës (rrethi Peshkopi), sipas burimeve arkivore, mësuesi i fshatit Allabegi kishte hapur kurs nate dhe kishte filluar mësimin që në muajin shkurt 1934, ku merrnin pjesë 15 veta.⁷¹⁵

Fushës së arsimit qeveria shqiptare i kushtoi rëndësi për shkak se popullsia e vendit ishte analfabete dhe kjo pengonte zhvillimin e vendit në përgjithësi. Si rrjedhojë, u ndërмор një program ambicioz reformash, që kishte si objektiv ngritjen e një rrjeti të tërë shkollash fillore në të gjithë vendin, të ndërtuara mbi bazën e sistemit me konvikt, për të gjithë ata fëmijë që banonin në zona të largëta dhe nuk mund të përshkonin çdo ditë rrugën për të ndjekur mësimet.⁷¹⁶ Sipas ligjit për reformën arsimore që u dekretua në shtator 1934 dhe hyri në zbatim për vitin shkollor 1934-1935, shkollat fillore mbeteshin me 5 klasa.⁷¹⁷

Edhe në krahinën e Dibrës, numri i shkollave fillore dhe i sasisë së nxënësve të regjistruar u rrit. Në vitin shkollor 1934-1935 në qarkun e Dibrës situata ishte si më poshtë:

Shkolla fillore mashkullore e internatit “Dibra” në Kastriot me 204 nxënës; shkolla fillore mashkullore Peshkopi me 121 nxënës; shkolla fillore femërore Peshkopi me 66 nxënës; shkolla fillore mashkullore në fshatin Bellovë me 47 nxënës; shkolla fillore e përzier (djem dhe vajza) në fshatin Brezhdan me 40 nxënës prej të cilëve 34 djem dhe 6 vajza; shkolla fillore mashkullore në fshatin Grevë me 38 nxënës; shkolla fillore e përzier në fshatin Herbel me 50 nxënës prej të cilëve 48 ishin djem dhe 2 vajza; shkolla fillore e përzier në fshatin Maqellarë me 65 nxënës prej të cilëve 46 meshkuj dhe 19 femra; shkolla fillore e përzier në fshatin Allajbegi me 101 nxënës prej të cilëve 80 djem e 21 vajza; shkolla fillore e përzier në fshatin Kërçisht me 59 nxënës prej të cilëve 55 djem dhe 4 vajza; shkolla fillore e përzier në fshatin Zerqan me 151 nxënës prej të cilëve 126 djem dhe 25 vajza; shkolla fillore

⁷¹² *Po aty*, 284-285.

⁷¹³ *Po aty*, 286.

⁷¹⁴ F.Musaj, *Gruaja në Shqipëri...*, 246.

⁷¹⁵ AQSH, F.152/17, V.1934, D.527, fl.1.

⁷¹⁶ B.J.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 183.

⁷¹⁷ *Shqipëria më 1937...*, 168.

mashkullore e fshatit Zogaj me 40 nxënës; shkolla fillore e përzier e fshatit Homesh me 81 nxënës prej të cilëve 59 djem dhe 22 vajza; shkolla fillore e përzier e fshatit Gjoricë me 77 nxënës prej të cilëve 70 djem dhe 7 vajza; shkolla fillore mashkullore e fshatit Ostren i Madh me 40 nxënës; shkolla fillore mashkullore në fshatin Ostren i Vogël me 34 nxënës; shkolla fillore mashkullore në fshatin Lejçan me 41 nxënës; shkolla fillore mashkullore Lladomericë me 30 nxënës; shkolla fillore e përzier në fshatin Radovesh me 22 nxënës prej të cilëve 17 djem dhe 5 vajza; shkolla fillore e përzier në fshatin Vernicë me 24 nxënës prej të cilëve 12 djem dhe 12 vajza; shkolla fillore mashkullore në fshatin Trebisht me 85 nxënës, ndërsa ajo femërore me 35 nxënës; shkolla fillore mashkullore në fshatin Gjinovec me 37 nxënës; shkolla fillore mashkullore në fshatin Klenjë me 51 nxënës; shkolla fillore mashkullore në fshatin Steblevë me 55 nxënës.⁷¹⁸

Pasqyra e të dhënave të mësipërme tregon një pjesëmarrje më të gjerë të nxënësve të të dyja gjinive në shkollë, në krahasim me periudhën e mëparshme. Në nënprefekturën e Zerqanit, komuna e Gollobordës paraqiste problem madhor në çështjet arsimore, sepse kishte popullsi bullgarofone dhe gjuha kombëtare nuk flitej fare në jetën e përditshme të tyre, por dhe nuk dinin shqip. Prandaj, shihej e domosdoshme dhe ndjekja e mësimi në gjuhën shqipe në mënyrë të rregullt nga ana e nxënësve, jo vetëm nga djemtë por edhe nga vajzat.

Fshatrat me popullsi bullgarofone në prefekturën e Dibrës, ishin: Vernik, Trebisht, Klenjë, Gjinovec, Steblevë, Ostren i Madh, Ostren i Vogël, Tuçep, Lladomericë, Radovesh, Lejçan, Smollik, Herbel dhe Kërçisht i Epërm.⁷¹⁹ Sipas Kryeinspektorisë së Oborrit Mbretëror në këtë krahinë në interes të zhvillimit të arsimit e të gjuhës shqipe, duhej që Ministria e Arsimit të angazhohej në hapjen e shkollave fillore për vajza në ato fshatra ku nuk kishte shkolla të tilla, si dhe të një internati femëror në një nga fshatrat më të përshtatshme të zonës.⁷²⁰

Sipas raportit të muajit korrik 1935 të Inspektorisë së Arsimit, Elbasan në qarkun e Dibrës edhe pse zhvillimi i mësimi për vitin shkollor 1934-1935, kishte qenë deri diku i kënaqshëm, por mungesa e orendive shkollore (banka, dërrasa), mungesa e mjeteve shkollore (si harta etj., në të gjitha shkollat), mungesa e godinave, mosvazhdimi i rregullt i nxënësve ishin pengesë për pritmëritë e duhura në këtë fushë. Komisionet shkollore sipas reformës së re arsimore 1934, në arsimin fillor për sa i përket ecurisë së mësimi kishte qenë disi i mirë, por kujdesi i tyre për të marrë masa shtrënguese ndaj prindërve për dërgimin e vajzave në shkollë të linte për të dëshiruar.⁷²¹

Sigurisht që krijimi i një rrjeti sa më të gjerë shkollash mashkullore, por sidomos femërore nuk ishte i lehtë për shumë faktorë. Problemi i arsimit të femrës

⁷¹⁸ AQSH, F.228, V.1934, D.215, fl.1-13.

⁷¹⁹ AMPJ, V.1932, D. 149, fl.11.

⁷²⁰ AQSH, F.150, V.1932, D.250, fl.8.

⁷²¹ AQSH, F.228, V.1934, D. 215, fl.16.

nuk u trajtua vetëm si faktor që do të ndikonte në çlirimin shoqëror të saj, por u pa, lidhur ngushtë edhe me fatet e kombit e të përparimit të tij. Gjithashtu, shkolla nuk u konsiderua vetëm si vatër diturie që do t'i jepte mundësi femrës të kuptonte nivelin e ulët shoqëror ku ndodhej në krahasim me ato të grave të popujve të zhvilluar, por ajo shërbente dhe si një mjet i efektshëm për të luftuar zakonet e mbrapshtë të së kaluarës, të jetës së mbyllur të vajzës.

Reformat që ndërmori Zogu në planin ekonomik dhe shoqëror ndonëse hasën në vështirësi për t'u asimiluar nga popullsia e prefekturës së Dibrës, por dhe në përgjithësi nga populli shqiptar, ishin të rëndësishme për emancipimin e saj, duke patur parasysh botëkuptimin dhe bashkëjetesën e gjatë të këtij populli nën sundimin osman. Edhe koha në të cilën u zbatuan këto reforma nuk ishte favorizuese, siç ishte kriza ekonomike botërore, por dhe pozita ekonomike e prapambetur e kësaj zone në krahasim me pjesët e tjera të Shqipërisë.

3.5 Të arratisurit politikë në Jugosllavi dhe ndikimi i tyre në Dibrë

Pak a shumë është krijuar një mendim i përgjithshëm në historiografinë shqiptare dhe atë të huaj, se shpallja e monarkisë, për shumë faktorë, kaloi qetë dhe pa shumë emocione. Për më tepër kjo situatë do të manifestohej në diasporën e re shqiptare, e shtrirë pothuajse në të gjitha vendet e Ballkanit, në shumë shtete të tjera të Evropës, në SHBA, Australi e vendet arabe. Lufta e përditshme për mbijetesë, në merak e nevojë për lidhje të vazhdueshme me vendin amë, rritja graduale e vëmendjes së shtetit shqiptar ndaj diasporës, çuan nga gjysma e dytë e viteve '20 dhe në vitet '30 të shek. XX, gati në një ekuilibër konstant të diasporës me shtetin shqiptar. Shpallja e monarkisë në përgjithësi u prit diku me entuziazëm, diku me apati dhe diku me ftohtësi.⁷²² Por sigurisht që tabloja nuk ishte rozë. Grupimet politike kundërzogiste në emigracion "Komiteti i Çlirimit Nacional" (KÇN), Bashkimi Kombëtar, ndërkohë me seli në Vjenë, Lidhja e Emigrantëve në Jugosllavi, disa grupime të vogla në Greqi, Turqi, SHBA, Francë etj., në vijim të programeve të mëparshme, kundërshtuan shpalljen e monarkisë deri në Lidhjen e Kombeve dhe në programet e tyre u shprehën për rrëzimin e saj dhe për një Republikë Shqiptare.⁷²³

Varësia ekonomike, financiare e politike e Shqipërisë nga Italia që u thellua më tej përgjatë viteve të regjimit monarkik ngjalli reagimin e Jugosllavisë, që nëpërmjet të arratisurve politikë të atjeshëm, kundërshtarë të Zogut dhe disa me bindje republikane, të mundësonte ndonjë trazirë të brendshme në Shqipëri për të frikësuar Ahmet Zogun, në mënyrë që të shkëputej nga Italia dhe kështu ta detyronte të lidhej me Jugosllavinë.

⁷²² Fatmira Rama, "Aspekte të luftës politike në diasporë në vitet e Monarkisë", në *Studime Historike*, nr.3-4, (Tiranë: Instituti i Historisë, 2009), 253.

⁷²³ Po aty.

Mirëpo në vijë zyrtare në marrëdhënien midis dy shteteve Shqipëri- Jugosllavi, kjo e fundit mbante një qëndrim zyrtar neutral, kur nga ana tjetër përkrahte emigrantët politikë të atjeshëm në interes të klauzolës së saj. Legata Shqiptare në Beograd, informonte MP të Jashtme të Shqipërisë në gusht 1929 se, sipas drejtorit të Përgjithshëm të punëve politike të Beogradit, politika e qeverisë mbretërore të Jugosllavisë ishte, që emigrantët politikë që ndodheshin atje, të mos ndërmerren asnjë aksion kundër Shqipërisë dhe se ata ishin nën kontrollin e rreptë të organeve qeveritare jugosllave.⁷²⁴ Mirëpo kjo legatë, nëpërmjet burimeve italiane kishte mësuar se Fadil Bej Mati dhe Arif Shehu që kishin kontakte të shpeshta me Aqif Lleshin, kishin vajtur në Peshkopi dhe në Mat për të bërë propagandë kundër regjimit monarkik.⁷²⁵ Gjithashtu, në nëntor 1929, kjo legatë njoftonte përsëri se, qeveria jugosllave kishte urdhëruar autoritetet kompetente të Dibrës së Madhe, që t'i thonin Aqif Lleshit “të sillej mirë dhe të mos nxirrte ngatërresa brenda kufirit të Shqipërisë, për ndryshe do të merreshin masa të rrepta kundër keqbërësve” (emigrantëve).⁷²⁶

Gani Bej Kryeziu (vëllai i Ceno Bej Kryeziut, kunati i A.Zogut, i cilësuar në disa burime si njeriu i Beogradit dhe i vrarë nga një atentat më 1927), me një grup emigrantësh politikë në Jugosllavi mbante në kufi vazhdimisht banda të përziera edhe me ushtarakë jugosllavë, të cilat kishin për detyrë të kërcënonin qeverinë shqiptare. Grupe të tjerë emigrantësh, të mbështetura financiarisht nga Jugosllavia, kishte edhe në Dibër të Madhe, në Sarajevë, Gjakovë, në Mal të Zi, në Ohër, në Tetovë e gjetkë. Edhe këto grupime, apo elementë brenda tyre, përdoreshin për të ushtruar tryzni mbi qeverinë, por nuk ishin të afta që të zhvillonin veprimtari serioze. Ato e kuptonin se kishin përballë jo thjesht qeverinë e Zogut, por protektoren e tij, Italinë.⁷²⁷ Për organizimin e bandave të tilla në kufirin shqiptar, njoftonte edhe kryekonsulli Xhavit Leskoviku, i Kryekonsullatës Mbretërore Shqiptare në Shkup, sipas të cilit në fillim të vitit 1930 në komunat e qarkut të Dibrës (Jugosllavi) dhe të Gjakovës, ishin armatosur 20 vetë të cilët ishin në dispozicion të kryetarëve të tyre. Ato të Dibrës ishin nën kryesinë e A. Lleshit dhe ishin zgjedhur nga shqiptarë të bindur ndaj Jugosllavisë, të cilët kishin kryer shërbimin ushtarak. Çdo grup kishte veçanërisht në krye një oficer, ose nënoficer jugosllav me veshje civile.⁷²⁸ Po e njëjta Kryekonsullatë në shkurt të vitit 1931, vinte në dijeni MP të Jashtme të Shqipërisë se, ishin formuar tre banda: në Gjakovë, në Dibër (Jugosllavi) dhe në Strugë, ku fuqia e secilës ishte minimumi 50 veta me në krye Kajo Jonuzin, Ibrahim Kabën dhe Aqif Lleshin.⁷²⁹ Sigurisht që organizimi i bandave në kufirin shqiptar shqetësonte rendin e brendshëm, pengonte konsolidimin e Shqipërisë si dhe vinte në rrezik paqen në rajon.

⁷²⁴ AMPJ, V.1929, D.578, fl.107.

⁷²⁵ Po aty.

⁷²⁶ AMPJ, V.1929, D.578, fl.151.

⁷²⁷ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 281.

⁷²⁸ AMPJ, V.1930, D.156, fl. 9.

⁷²⁹ AMPJ, V.1931, D.45, fl.266.

Brenda vetë grupeve të të arratisurve politikë paraqiteshin probleme në lidhje se, cili do të kishte rëndësi e përparësi te qeveria jugosllave dhe të finançohej më shumë nga ajo, duke mundësuar të ofronin pranë vetes së tyre sa më shumë njerëz për të arritur qëllimin e shkakimit të turbullirave brenda në Shqipëri. Kështu I. Kaba nga Dibra e Madhe, i cili ishte vegël e besuar e Jugosllavisë, kishte kërkuar që të bashkëvepronin me të dhe disa elementë nga paria e Dibrës (brenda kufirit shqiptar). Nga ana tjetër, A. Lleshi kishte mbështetës në Grykë të Madhe, Fushë (Bulqizë) dhe në Luzni.⁷³⁰ Por, sipas njoftimit të nënprefekturës së Zërqanit, Jugosllavia nëpërmjet Aqif Lleshit mendohej të krijonte një çetë me qëllim që të prishnin qetësinë e vendit dhe të këpusnin linjat telefonike e telegrafike në Shqipëri.⁷³¹

Të arratisurit politikë, në bashkëpunim me Jugosllavinë, kishin planifikuar nga muaji mars 1930 të përgatitnin një kryengritje brenda në Shqipëri. Sulmi do të niste në Qafë të Morinës, në malësi të Gjakovës e Peshkopit, dhe për këtë qëllim qeveria jugosllave i kishte dhënë Gani Kryeziut automobila në dispozicion. Kjo, sipas njoftimit të 11 marsit 1930 të nënprefekturës së Tropojës. Gani Kryeziu ndërkohë propagandonte fshehurazi në viset e brendshme të Shqipërisë si në Dibër, në Mirditë, në Dukagjin, në Kosovë (prefektura Kukës) etj.⁷³² Mirëpo, qeveria jugosllave duke mos patur posibilitetin për të bërë këtë kryengritje, mendohej të shkakonte trazira brenda në Shqipëri me qëllim për të prishur qetësinë.⁷³³

Si rezultat i dështimit të përpjekjeve për kryengritjen e lartpërmendur, qeveria jugosllave nuk po ju jepte rëndësi si më parë emigrantëve politikë. Disa prej tyre ajo nuk i paguante më, por financoheshin vetëm ato që kishin influencë mbi të tjerë emigrantë të strehuar atje dhe që mund t'i përdorte në raste të nevojshme. A. Lleshi dhe I.Kaba ishin ndër ata emigrantë që paguheshin më mirë, 400-500 dinarë në muaj. Si rrjedhojë, grupet e tyre të armatosura mundeshin të rezistonin⁷³⁴.

Edhe pse qeveria shqiptare kishte bërë disa herë demarshe pranë autoriteteve jugosllave për të mos i lejuar të arratisurit shqiptarë që ndodheshin atje, për të kaluar kufirin, pasi kjo do të shkakonte turbullira në vend, ata as që nuk u dhanë urdhra përkatëse autoriteteve kufitare jugosllave dhe autoriteteve të tjera, për të mos lejuar asnjë prej të arratisurve që të hynte në Shqipëri.⁷³⁵

Sigurisht që qeveria jugosllave i vinte të arratisurit politikë në lëvizje brenda kufirit shqiptar që të mundnin të informoheshin për gjendjen, por njëkohësisht dhe të propagandonin kundër regjimit në fuqi. Kështu, nga gjysma e muajit korrik 1930, të arratisurit politikë S. Koçi nga fshati Çerenec, M.Skara nga fshati Bllatë e L.Zeneli

⁷³⁰ AQSH, F.152/13, V.1930, D.73, fl.86.

⁷³¹ Po aty, 136.

⁷³² AQSH, F.152/13, V.1930, D.73, fl.170, fl.199.

⁷³³ AMPJ, V.1930, D.156, fl.8.

⁷³⁴ AMPJ, V.1931, D.45, fl.313.

⁷³⁵ AMPJ, V.1932, D.27, fl.30.

nga fshati Strikçan, së bashku me pesë shokë të tjerë kishin dalë nga Dibra e Madhe dhe kishin hyrë në juridiksionin e nënprefekturës së Zërqanit.⁷³⁶

Ndërsa në muajin dhjetor 1930, sipas informacioneve të sigurta që kishte MP të Brendshme, Aqif Lleshi u kishte dhënë njerëzve të tij 30 xhaketa. Të veshur në këtë mënyrë, që të mos njiheshin nga organet shqiptare të sigurimit, do të hynin në Shqipëri. Gjithashtu A.Lleshi po përpiqej me çdo mjet, që të bënte sa më shumë njerëz pas vetes brenda në Shqipëri dhe këta duhej të ishin gati që të kryenin çdo veprim antiqeveritar për të prishur sigurinë në vend. Prandaj, kjo ministri njoftonte prefekturat Dibër dhe Kosovë që të urdhëronin autoritetet përkatëse të tregonin kujdes në sigurimin e qetësisë.⁷³⁷

Me ndërmjetësinë e A. Lleshit dhe të I.Kabës, personat e mëposhtëm hynin dhe dilnin lirisht ose fshehurazi në të dy anët e kufirit me mision për spiunazh në favor të Jugosllavisë. Këta ishin: Ç.Duka nga fshati Zogaj (prefektura Dibër), Sh. Ali Sadiku nga fshati Kllaboçisht (prefektura Dibër), H.Kulumani nga fshati Pocest (prefektura Dibër), L. Hoxha nga Maqellara (prefektura Dibër), B.Taraneshi nga Dibra e Madhe (Jugosllavi), Osman Agolli, nga Dibra e Madhe (Jugosllavi), H.Skara nga fshati Kojnar (Jugosllavi), Sh.Shehu nga Peshkopia, S. Marloja nga fshati Kovashicë (prefektura Dibër).⁷³⁸

Mirëpo, strehimi i të arratisurve politikë dhe financimi i tyre nga qeveria jugosllave justifikohet nga ana e saj. Kështu, gjatë bisedës së zhvilluar midis ministrit Fuqiplotë, R.Fico në Beograd dhe ministrit të PJ të Jugosllavisë, Marinković, ndër të tjera, ky i fundit ishte shprehur: “Neve këta të arratisur i subvencionojmë me qëllim që mos t’i lëmë në duart e të tjerëve. Sa për mbajtjen e tyre në viset e kufirit kjo ishte një kundër masë për propagandën irredentike që po bëhet në Shqipëri. Duke u treguar shqiptarëve të Kosovës, se këta të arratisur shpresojnë të thyejnë propagandën e irredentizmit”.⁷³⁹

Pavarësisht se Jugosllavia ishte në kontakt të vazhdueshëm me lëvizjen e të arratisurve, Ministria e Jashtme e saj, herë pas here e siguronte formalisht MP të Jashtme të Shqipërisë, mbi qëllimet e mira të Jugosllavisë ndaj Shqipërisë, mbi rëndësinë që u jepte marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave dhe dëshirën e saj të madhe për ekzistencën e një qetësie shembullore në kufirin e të dy mbretërive.⁷⁴⁰

Mirëpo, nga ana tjetër, ajo nuk po hiqte dorë nga politika e saj. Kështu, sipas njoftimit të Kryekonsullatës Mbretërore të Shqipërisë në Shkup, në tetor 1931, si rezultat i dështimit të kryengritjes në muajin mars 1930, qeveria jugosllave përsëri po ndërmerre hapa për një kryengritje të përgjithshme. Propaganda që bëhej për lëvizjen

⁷³⁶ AQSH, F.152/13, V.1930, D.73/1, fl.102.

⁷³⁷ AQSH, F.152/13, V.1930, D.73/2, fl.36.

⁷³⁸ AMPJ, V.1931, D.45, fl.363-364.

⁷³⁹ AMPJ, V.1932, D.27, fl. 97.

⁷⁴⁰ AQSH, F.152/13, V.1930, D.73/2a, fl.329.

ishite: “Italijska e mori Shqipërinë dhe ne na duhet ta shpëtojmë”. Plani i kryengritjes ishte që 7-8 banda, me një fuqi prej 35-45 vetash secila, do të hynin në Shqipëri për të plaçkitur, për të prishur qetësinë si dhe të ngrinin malësitë kundër qeverisë. Pastaj një fuqi e madhe malazezësh do të hynin, duke bërë të mundur shpërthimin e kryengritjes. Po sipas planit të mësipërm, në rast se bandat do të hasnin vështirësi në kalimin e kufirit nga fuqitë shqiptare, atëherë ta kalonin natën, në mënyrë që të mos merrej vesh nga ana e Shqipërisë, sepse dhe qeveria jugosllave nuk mund të komprometohej dhe do të detyrohej të përdorte dhe ajo pushkën. Njoftimi më tej, vazhonte se, për të biseduar dhe për të vendosur mbi ditën dhe mënyrat e lëvizjes ishin thirrur në Beograd, në shtëpinë e një nëpunësi të MP të Jashtme, këto persona: gjeneral Kataniqi, G. Kryeziu, S. Kosova, K. Malsori, K. Kaçaniku, A. Dora si dhe një emigrant nga Sarajeva. Këtu u vendos shtyrja e kryengritjes për një kohë më të favorshme. Mirëpo, Komandanti i Armës, gjeneral Nediçi, thirri përsëri më 7 tetor 1930, personat e lartpërmendur si dhe A.Lleshin dhe I.Kabën. Sipas informatave u kishte thënë se, “pa filluar lëvizja, qeveria shqiptare i mori vesh të gjitha, atëherë tradhtorët do të jenë mes jush, dhe mos kujtoni se qeveria jugosllave nuk ka patriotë të tjerë shqiptarë dhe është mbështetur vetëm te ju. Ta dini që për një tradhti që do të na bëni, do t’iu dënojmë deri me vdekje”.⁷⁴¹

Megjithëse këto burime janë të palës shqiptare, duket se ato qëndrojnë, mbasi pikërisht në këtë periudhë, shihen nismat për krijimin e organizatave kundërzogiste në vend, të cilat vendosën lidhje me Jugosllavinë. Kjo në çastet kulmore të krizës ekonomike e politike në vend dhe në kohën kur u duk se regjimi i A.Zogut e kishte të vështirë të mbahej, përpara presionit të fuqishëm të Italisë fashiste, dhe në kuadrin e krizës politike mes tyre në vitet 1931-1935, kur këto rrethe antiqeveritare filluan të vepronin fshehurazi për përmbysjen e regjimit. Duke parë si kundërshtarë të pashmangshme Italinë, Jugosllavia shfrytëzoi momentin duke përkrahur organizatën e fshehtë të krijuar në Vlorë në pranverë të vitit 1932, e nxitur sidomos nga organizata kundërzogiste “Bashkimi Kombëtar”, i cili vepronte në emigracion dhe që ishte nën ndikimin e Jugosllavisë.⁷⁴² Kjo e fundit, ishte e interesuar për një lëvizje të tillë dhe e subvenciononte atë me të holla, të cilat u përdorën vetëm për drejtuesit e saj. Ata pranuan të vepronin sipas udhëzimeve të Beogradit, domethënë të bënin një grusht shteti në vend e jo një kryengritje të përgjithshme, që mund t’i dilte nga duart qeverisë jugosllave. Por e ashtuquajtura “Lëvizja e Fshehtë e Vlorës” u zbulua nga xhandarmëria në gusht 1932.⁷⁴³

Manovrat e politikës jugosllave ishin të tilla, që nëse nuk arrihej kryengritja, atëherë të merreshin masa për të shkaktuar veprime të tjera, që çonin në prishjen e qetësisë në Shqipëri. Jugosllavia studionte situatën dhe pastaj përdorte medoemos njëherë nga hapat e mësipërme. Autoritetet jugosllave nga njëra anë premtonin, që do

⁷⁴¹ AMPJ, V.1931, D. 45, fl. 452-453.

⁷⁴² *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 322.

⁷⁴³ *Po aty*, 322-323.

të merrnin masa për të mos lejuar të arratisurit politikë që ndodheshin atje për të kaluar kufirin, por nga ana tjetër, i shtynte dhe i nxiste ata që të vinin në Shqipëri dhe të kryenin vepra ordinere. Një ilustrim të tillë paraqet dhe njoftimi i muajit tetor 1934, i MP të Brendshme, sipas së cilës, vëllai i G. Serdarit i arratisur politik në Jugosllavi së bashku me shtatë të arratisur të tjerë kriminelë që qëndronin në Dibër të Madhe (Jugosllavi), të cilët ishin: H. Xhidiku nga fshati Dardhë, J. Cala nga fshati Trojak, H. Xhidiku nga fshati Dardhë, E. Rakipi, Z. Brezhdani dhe Xh. Vlesha kishin hyrë në Shqipëri, sipas njoftimit, për të kryer vrasje, vjedhje e grabitje në rrethin e Peshkopisë.⁷⁴⁴

Gjithashtu, majorit rezervë, D. Demës iu bë një atentat pranë fshatit Okshatinë, kur ai po kthehej në shtëpi në fshatin Homesh në mars 1934, nga R. Gjugushi, Sh. Skara, Xh. Skara, I. Killopçishti, C. Majtara, Sh. Lleshi dhe djali i H. Skarës, të gjithë të arratisur nga Shqipëria që banonin në Jugosllavi, pranë A. Lleshit. Por ai vetëm u plagos, kurse një shoqërues i tij mbeti i vrarë. Prandaj MP të Brendshme i drejtohej MP të Jashtme që të ndërmerre hapat e domosdoshme pranë autoriteteve jugosllave, për ndalimin e veprave të tilla që prishnin qetësinë e vendit.⁷⁴⁵ Në burimet arkivore përmenden shpesh të arratisurit kriminelë, por ne jemi të mendimit që krahas të arratisurve për arsye politike, apo për vepra kriminale, në mes tyre kishte dhe të arratisur për shkak të gjakmarrjes, e cila në prefekturën e Dibrës ishte ulur këmbëkryq.

Mbreti Zog, në fund të janarit 1931 shkoi në Vjenë për arsye shëndetësore. Mirëpo krahas shëndetit ai nuk vlerësoi rrezikun tjetër për jetën, atë të atentatit që ishte përgatitur kundër tij nga organizata “Bashkimi Kombëtar”, në ndërmarrjen e të cilit kishte dorë dhe Jugosllavia. Britania e Madhe, e cila ishte në dijeni për këtë, ndërhyri në Beograd lidhur me planin e emigrantëve që financoheshin prej tij. Paradoksi më i madh ishte që ministri jugosllav në Vjenë, e lajmëroi A. Zogun për atentatin që përgatitej kundër tij, për ta përdorur këtë si alibi që Jugosllavia nuk kishte dorë në këtë punë. Kështu, në mbrëmjen e 20 shkurtit, Mbreti i shoqëruar nga Eqrem Libohova, Llesh Topallai e të tjerë shkoi në Teatrin e Operës së Vjenës, dhe kur doli që andej bashkë me shoqëruesit, atentatorët Azis Çami e Ndok Gjeloshi qëlluan mbi ta, por gabuan në shenjë dhe A. Zogu, shpëtoi. Autorët e këtij akti ishin krerët e “Bashkimit Kombëtar”.⁷⁴⁶ Në disa qytete të Shqipërisë, për shpëtimin e Mbretit, u organizuan festa nga autoritetet vendore. Kështu, në qytetin e Peshkopisë u zhvilluan manifestime me pjesëmarrjen e të gjithë autoriteteve civile e ushtarake, nxënësve të shkollës dhe të popullsisë së qytetit. Gjithashtu, edhe në nënprefekturën e Zerqanit u bë një demonstratë ku morën pjesë të gjithë nëpunësit dhe një shumicë e banorëve. Në fjalimin e njërit prej pjesëmarrësve paraushtarakë të kësaj nënprefekturë, ndër të tjera thuhej: “Duhet ta dijë e gjithë bota se feja e djalërisë shqiptare ka vetëm tre parime të

⁷⁴⁴ AMPJ, V.1932, D.121, fl.183.

⁷⁴⁵ AMPJ, V.1934, D. 21, fl.1.

⁷⁴⁶ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 307-308.

cilat janë Mbreti, Flamuri dhe Atdheu”.⁷⁴⁷ Atentati kundër Zogut pati pasoja të këqija për regjimin dhe për politikën e tij të brendshme dhe të jashtme, si dhe për jetën e Mbretit.

Atentati i A.Zogut në Vjenë, ishte padyshim një ngjarje, jo ndër kryesoret, që ndikoi për keq në marrëdhëniet italo-shqiptare. Atentati, ndër të tjera, tregoi se, nëse A.Zogu do të pajtohej më tej me protektoratin italian dhe do ta lejonte Italinë të bënte çfarë të donte në Shqipëri, gjithë kjo mund t’i kushtonte shtrenjtë. Duke e pasur të qartë këtë Mbreti u përpoq ta çlironte sadopak lakun italian, t’i kundërvihej sadopak tutelës italiane. Atentati kundër tij ishte një sinjal se emigracioni shqiptar, sidomos ai i “Bashkimit Kombëtar”, si dhe disa rrethe politike brenda vendit, nuk do ta linin të qetë, nëse ai do t’i rrinte përherë besnik “Aleates së Madhe”. Por, ata që ndikuan seriozisht në keqësimin e marrëdhënieve italo-shqiptare ishin faktorë të tjerë ekonomikë, financiarë e politikë. Pakti I Italo-shqiptar i vitit 1926 nuk u përsërit në nëntorin e vitit 1931. Gjithashtu, A.Zogu ndërmori një varg masash sfiduese që t’i jepte të kuptonte Romës se, ai edhe mund ta rishikonte politikën e tij kundrejt Italisë, në rast se kjo nuk hiqte dorë nga kërkesat tejet të tepruara dhe nuk ndihmonte në përmirësimin e gjendjes ekonomike e financiare të vendit. Këto masa filluan të merreshin në vitin 1932.⁷⁴⁸

A.Zogu bëri përçapje te Fuqitë e Mëdha për zgjidhjen e kësaj marrëdhënieje dhe për marrjen në mbrojtje të vendit prej tyre, por qeveritë e tyre nuk bënë asgjë për ta mbrojtur, madje e nxitnin A.Zogun për qëndresë. Të njëjtën lojë bëri dhe Jugosllavia, ku gazetatat jugosllave e cilësuan A.Zogun në këtë kohë “si patriot të madh”, për t’i bërë lajka e për ta nxitur për qëndresë.⁷⁴⁹

Ndërkohë, italianët kishin hapur lajme se Italia kishte mundësi ta hiqte A.Zogun dhe ta zëvendësonte me Shefqet Vërlacin, mikun e tyre të ngushtë. Edhe njoftimi i komandantit të qarkut të xhandarmërisë në Peshkopi, J.Ruka dërguar në nëntor 1933, Komandës së Përgjithshme të Xhandarmërisë e mbështeste këtë variant. Sipas këtij njoftimi, qeveria italiane nëpërmjet M.Krujës dhe Sh.Vërlacit bënte propagandë kundër Naltmadhërisë së A.Zogut. Për këtë qëllim, kishte derdhur shumë të holla dhe një pjesë prej tyre i kishte çuar dhe A.Lleshit në Dibër. Më tej, njoftimi vazhdonte: “Forcat personale të Sh.Vërlacit shtriheshin deri në Qinak të Dibrës me parinë e së cilës është marrë vesh C.Elezi i lidhur me M. Gjonin ka siguruar popullsinë e dy malësive të sipërme dhe atë të Lumës, përveç Alush Agës që është besnik i Naltmadhërisë së tij Mbretit. Qëllimi i tyre është që nëpërmjet forcës të provokojnë zgjedhje të reja ku deputetët të dalur nga këto zgjedhje të shpallin

⁷⁴⁷ “Djalëria e Dibrës dhe e Kosovës për L.M.T Mbretin”, *Gazeta e Korçës*, nr.1163, Korçë, 5 mars 1931, 1,4.

⁷⁴⁸ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 310.

⁷⁴⁹ *Po aty*, 313.

Republikën me kryetar Shefqet Vërlacin”.⁷⁵⁰ Në këtë mënyrë italianët e të tjerë, përpiqeshin të krijonin sa më shumë mjegull në Shqipëri.

Për t’i dhënë siguri regjimit dhe për të penguar disi lëvizjen e emigrantëve politikë, nga ana e qeverisë ishin marrë masa ndëshkimore ndaj kujtdo që përpiquej të rrëzonte regjimin në fuqi. Kështu, Shaban Valteri, Beqir Valteri dhe Shaqir Valteri nga fshati Vinjollë (nënprefektura Mat), R.Veliu nga fshati Lis (nënprefektura Mat), F.Allamani dhe D.Allamani nga fshati Kurdari (nënprefektura Mat), për të cilët mendohej se ishin bashkuar me një komitet të fshehtë dhe antikombëtar në Jugosllavi, me qëllim për të ndryshuar regjimin në Shqipëri, në bazë të ligjit ndëshkimor për fajë politike, në mungesë të të pandehurve që ishin në arrati, u dënuan me 101 vite burg dhe iu konfiskua pasuria e tyre e tundshme dhe e patundshme.⁷⁵¹

Sigurisht që Dibra duke qenë zonë kufitare do të ishte pre dhe strehë e manovrave të të arratisurve politikë dhe jo politikë. Gjendja e vështirë ekonomike ishte nxitëse e një propagande për ndryshimin e formës së regjimit dhe më se e depërtueshme te popullsia. Ndonëse pati incidente të shumta, që dëmtonin rendin dhe qetësinë në prefekturën e Dibrës, të shkaktuar nga këta të arratisur të ndihmuar edhe nga Jugosllavia, në thellësi nuk pati një veprimtari të mirëfilltë, kundërshtare, përveç propagandës. Brenda kësaj prefekturë sigurisht që kishte të pakënaqur nga regjimi ekzistues, si nga ata që akoma kishin pakënaqësi nga favoret e nderet që u ishin ofruar dhe kjo ishte paria vendase, por dhe nga pjesa tjetër e popullsisë që jetonte në kushte të vështira ekonomike.

⁷⁵⁰ AQSH, F.152/16, V.1933, D.46, fl.195.

⁷⁵¹ Po aty, fl. 287.

KREU IV

ZHVILLIMET POLITIKO-SOCIALE NË VITET 1935-1939

4.1 Thellimi i konflikteve në gjirin e parisë dibrane dhe me administratën lokale

Konfliktet ndërfisnore në Shqipërinë e Veriut të pranishëm që në kohët e lashta, jo vetëm cenonin rendin dhe sigurinë e jetës qytetare, por ishin edhe pengesë e zhvillimit të vendit, ku ndërkohë ishin ndërmarrë reforma legjislative me frymë perëndimore. Ishte koha, ku vetë mbreti duhej të pranonte, që në krye të administratës shtetërore duhej të përcaktoheshin njerëz të rinj, të arsimuar, në mënyrë që të vendosej rregulli dhe t'i jepej efikasiteti i duhur administratës. Në fakt, rrethet intelektuale të vendit që në vitet e para të Monarkisë kishin filluar të kritikojnin hapur në shtyp klasën politike të bejlerëve për paaftësi në qeverisjen e shtetit dhe si shkaktarë të krizës së thellë e të keqësimit të gjendjes në vend.⁷⁵² Sigurisht që një pasqyrë e tillë, edhe më e rënduar ishte në prefekturën e Dibrës, për shkak të pranisë dhe ndikimit të fuqishëm të parisë në popullsinë dibrane e shpjeguar kjo, qartazi dhe në çështjet e mësipërme. Kjo shtresë e pakët e popullsisë, që të gjithë oficerë rezervë të regjimit në fuqi, me grada të ndryshme e me rroga të majme, pengonte normalitetin e ecjes së ligjit në këtë prefekturë. Prandaj, qeveria e pa të arsyeshme që të dërgonte në vitin 1934 në krye të prefekturës së Dibrës, Ethem Toton.⁷⁵³ Ai ishte përfaqësues i “të rinjve”, ku këta të fundit ishin për një qeverisje oksidentale të vendit. Historiani B.J.Fischer e karakterizonte E.Toton si njeri të ndershëm.⁷⁵⁴

Sigurisht që mënyra sesi duhej qeverisur, d.m.th. thelbi i qeverisjes, nuk mund të bashkërendohej midis parisë dibrane dhe prefektit të Dibrës, Totos. Paria ishte mësuar që për zgjidhjen e problemeve të ndërhynte te qeverisja vendore, gjë të cilën Toto nuk e pranonte. Ai nuk influencohej nga ndërhyrje të tilla, si dhe nuk tronditej nga presionet që i bëheshin nga qeverisja qendrore.⁷⁵⁵ E.Toto sapo erdhi në

⁷⁵² *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 328.

⁷⁵³ *Vëllezërit Toto dëshmorë të atdheut...*,10-11

⁷⁵⁴ B.J.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 258

⁷⁵⁵ *Vëllezërit Toto dëshmorë të atdheut...*,11

krye të detyrës, në fillim të vitit 1934, kërkoi menjëherë dyfishimin e fuqisë së xhandarmërisë. Nga ana tjetër, shtoi fuqinë e rrethkomandave dhe të postëkomandave, si dhe krijoi postëkomanda të reja provizore. Gjithashtu, nëpërmjet një shpalljeje të rreptë, ftoi të gjithë popullsinë, të dorëzonte armët dhe t'i përkushtohej punës. Bajraktarëve (majorëve rezervë) u dha të drejtë për vetëmbrojtje, të mbanin nga tre persona të armatosur, por me qëllim që kur të vinin në Peshkopi, armët t'i dorëzonin në një nga postëkomandat jashtë qytetit.⁷⁵⁶ Si rrjedhojë e masave të lartpërmendura dhe mënyrës së qeverisjes së prefektit të Dibrës (Et'hem Totos), S. Shehu e M.Kaloshi në vitin 1934 kishin vendosur të organizonin një atentat kundër tij, nëpërmjet personave besnik të tyre, L. Troci nga fshati Reç, A.Sadiku nga fshati Kalis dhe I. Pera nga fshati Sllovë, duke u dhënë 400 napolona për kryerjen e këtij akti, thuhej në njoftimin e prefekturës së Dibrës, më 30 mars 1934.⁷⁵⁷

Kur po planifikohej atentati kundër prefektit, kryetarit të bashkisë në Peshkopi, Sul Shehut, iu bë një pritë jashtë qytetit të Peshkopisë, më 5 qershor 1934, ku mbeti i vrarë ai si dhe një nga shoqëruesit e tij.⁷⁵⁸ Kjo pritë ishte organizuar nga Sh.Hasani nga Vakëfi, M. Isufi nga Dardha, R.Menga nga Brezhdani.⁷⁵⁹ Sipas M.Kaloshit dhe familjes së S. Shehut e miqve të tij, në këtë akt kishte dorë prefekti i Dibrës, pra qeveria.⁷⁶⁰ Madje, në takimin që M. Kaloshi pati me kolonelin Martin në lidhje me vrasjen në fjalë, ai deklaroi haptazi se, “ Sul Shehu ishte vrarë nga prefekti” por fjalët e tij nuk mbështeteshin në fakte. Gjithashtu, sipas njoftimit të prefekturës së Dibrës, Murati i kishte thënë kolonelit se, nëse ai dhe shokët e tij thirrreshin nga organet e pushtetit lokal, nuk mund të shkonin se kishin frikë nga prefekti . Mirëpo, në këtë njoftim, thuhej se, “Murati me shokë po shfrytëzonin mirë situatën që ta mund ta shkarkonin atë nga detyra”.⁷⁶¹ Po sipas informatave të kësaj prefekturë, M. Kaloshi u kishte dërguar nga një letër vëllait të tij, M.Kaloshi dhe C.Elezit, që të ruheshin se do vriteshin nga prefekti i Dibrës, sepse kështu ishte programi i qeverisë.⁷⁶² Prefektura e Dibrës kishte vënë në dijeni MP të Brendshme se, prefekti nuk kishte gisht a pjesë në atentatin kundër S. Shehut, madje, sipas saj, prej kohësh ishin përhapur lajme që po organizohej një atentat i tillë nga armiqtë e Sulës.⁷⁶³

Mirëpo, ish kryetari i bashkisë së Peshkopisë, S.Shehu në një bashkëbisedim që kishte zhvilluar, në maj 1934, me togerin e Rojes së Kufirit S.Selmani, ndër të tjera kishte thënë “Unë e di që qeverija qendrore që në kohën që ishte këtu si qarkkomandant kapiten Idriz Rruka, ka patur për qëllim vrasjen time dhe për të kryer këtë mision qeverija kishte ngarkuar kapitenin në fjalë” . Madje, vetë kapiteni i kishte

⁷⁵⁶ *Vëllezërit Toto dëshmorë të atdheut...*, 11

⁷⁵⁷ AQSH, F.152/17, V.1934, D.3, fl.89.

⁷⁵⁸ AQSH, F.152/17, V.1934, D.3, fl.122.

⁷⁵⁹ *Po aty*, fl.181.

⁷⁶⁰ *Po aty*, fl.151, 167.

⁷⁶¹ *Po aty*, fl. 183.

⁷⁶² *Po aty*, fl. 200.

⁷⁶³ *Po aty*, fl. 124.

treguar Sulës për misionin që kishte. Si rrjedhojë, S.Shehu i kishte thënë togerit, - “tani jam në frikë se mos më vrasin”, thuhej në një njoftim të prefekturës së Dibrës.⁷⁶⁴

Në lidhje me vrasjen e kryetarit të bashkisë së Peshkopisë, atentatorët u zbuluan por nuk arritën të kapeshin, sepse u fshehën në pyllin që ndodhej në Sanjë të fshatit Brezhdan dhe prej andej u arratisën.⁷⁶⁵ Mirëpo, MP të Jashtme njoftonte në fillim të korrikut 1934, MP të Brendshme se sipas Kryekonsullatës së Mbretërisë Shqiptare në Shkup, disa ditë pas vrasjes së kryetarit të bashkisë së Peshkopisë, Sul Shehut, i arratisuri politik, Aqif Lleshi kishte organizuar një gosti në Dibër të Madhe (Jugosllavi), ku kishte ftuar të gjithë miqtë e tij dhe në prani të tyre kishte thënë që Sul Shehun e vrau ai me njerëzit e tij, sepse kishte një gjakmarrje të vjetër.⁷⁶⁶

Ndonëse për vrasjen e Sul Shehut nuk u gjendën fakte të sakta për shkaqet e këtij akti megjithëse dihejshin atentatorët që e kryen krimin, një situatë e tillë çonte në dyshime për marrëdhëniet që ishin krijuar midis M.Kaloshit dhe pushtetit lokal. Sipas informatave që zotëronte prefektura në fjalë, Kaloshi kishte ndërmend të sulmonte në fillim të qershorit 1934 selinë e prefekturës së Dibrës natën.⁷⁶⁷ Gjithashtu, ishin përhapur lajme se Murat Kaloshi do të organizonte nga fundi i qershorit 1934 një mbledhje në shtëpinë e tij me pjesëmarrjen e oficerëve rezervë që e mbështesnin atë dhe të tjerë persona, qëllimi i së cilës ishte të vendosej mënyra e rivendikimit të vrasjes së Sul Shehut si dhe të kryhej një agresion kundër prefektit të Dibrës. Murat Kaloshi me njerëzit që e përkrahnin mendonin se komisioni hetues i dërguar nga qeveria qendrore nuk ishte gjë tjetër, veçse një reklamë, prandaj ata duhej të bënin punën e tyre.⁷⁶⁸

Sipas këndvështrimit tonë në lidhje me vrasjen e kryetarit të bashkisë së Peshkopisë, duke u bazuar dhe në burimet arkivore të mësipërme, akuza mbi prefektin e Dibrës nuk vërtetohet. E.Toto ishte i shqetësuar, vetëm që në këtë prefekturë të mbizotëronte ligji si dhe për zhvillimin shoqëror të saj. Madje në lidhje me këtë, ai i kishte propozuar që në fillim të janarit 1934, MP të Brendshme që, S.Shehu të largohej domosdoshmërisht nga kryetar i bashkisë, gjë të cilën të gjithë banorët e prisnin me kënaqësi të madhe, meqenëse ai shfrytëzonte postin për korrupsion si dhe për të qenë prepotent i vendit.⁷⁶⁹ Ndoshta nga këto ankime të E.Totos, e ka zanafillën akuza e M.Kaloshit që, prefekti vrau kryetarin e bashkisë. Megjithatë kjo panoramë, shpjegonte qartazi mospërputhjen e qeverisjes, pari, me elementë të rrymës së “të rinjve”, pra përplasje idesh. A.Lleshi pohon se kjo vrasje ishte bërë nga vetë ai me njerëzit e tij. Madje, për ta përforcuar më tej këtë fakt edhe në njoftimin e prefekturës së Dibrës të muajit prill 1934, ndër të tjera theksohej, se, mbi vrasjen e D.Ahmetit

⁷⁶⁴ AQSH, F.152/17, V.1934, D.3, fl.117.

⁷⁶⁵ Po aty, fl. 156,166.

⁷⁶⁶ Po aty, fl. 198.

⁷⁶⁷ Po aty, fl.158

⁷⁶⁸ AQSH, F.152/17, V.1934, D.3, fl.186.

⁷⁶⁹ AQSH, F.152/ 17 ,V.1934, D. 2, fl.12-13

ishte i implikuar S.Shehu, meqenëse ky i fundit kishte zbuluar komplotin që do të bëhej për vrasjen e tij në emër të A.Lleshit nëpërmjet D.Ahmetit. Megjithatë, hetimet për këtë akt vazhduan gjatë.⁷⁷⁰

Mirëpo, meqenëse në Shkodër nga fundi i vitit 1934 po bëheshin dallavere nga njerëzit me influencë e sidomos nga ata që kishin përkrahjen e njerëzve të qeverisë, atëherë u pa e arsyeshme që E.Toto të transferohej me detyrën e prefektit në Shkodër, i cili nuk influencohej nga ndërhyrjet e gjithanshme.⁷⁷¹

Edhe pse E.Toto, tashmë ishte në funksionin e prefektit të Shkodrës, M.Kaloshi vazhdonte të insistonte që ai kishte kryer vrasjen e kryetarit të bashkisë së Peshkopisë dhe për shpagimin e kësaj vrasjeje, - thuhej në njoftimin e muajit shtator 1935 të prefekturës së Dibrës, - Kaloshi synonte të kryente një atentat kundër tij ose ndonjë autoriteti të lartë të Tiranës. Ky veprim do të kryhej nga ish xhandari Mark Ndreca nga Mirdita dhe Sadik Hasani nga Trojaku i Dibrës, në dijeni të kryetarit të komunës, Kastriot Shemsi Hatibi përkundrejt një shpërblimi nga familja e Sul Shehut.⁷⁷² Sipas mendimit tonë, trajtimi i çështjes së vrasjes së kryetarit të bashkisë Peshkopi, S.Shehu, akuza që bëhej përkundrejt qeverisjes vendore e asaj qendrore nga elementë të parisë vendase nga njëra anë, dhe moszbardhja e kësaj ngjarjeje për shkak se atentatorët nuk u kapën, lë të nënkuptosh që marrëdhënia ndërmjet parisë dibrane e pushtetit lokal ishte e tensionuar për dy arsye: prefekti i Dibrës E.Toto ishte për një qeverisje ku të sundonte ligji d.m.th, që paria të shkëputej nga ndërhyrjet e herëpashershme të institucionet për zgjidhjen e problemeve të ndryshme dhe arsyeja tjetër ishte se paria pëlqente një qeverisje ku ndikimi i saj të ishte i pranishëm, në mënyrë që të kishte një pozicion dominues ndaj popullsisë vendase.

Ndër personat me influencë brenda parisë dibrane që kishin formuar klikat dhe grupet e tyre ishin nga njëra anë majorët rezervë M. Kaloshi dhe C. Elezi (këtu bënte pjesë dhe ish kryetari i bashkisë, Peshkopi S.Shehu - M.N.), dhe nga ana tjetër, majorët rezervë D. Hoxha, Selim Noka, kapiten rezervë M. Kaca si dhe ish kapiten G. M. Serdari.⁷⁷³

Problemi i parisë dibrane nuk ishte vetëm marrëdhënia e saj me pushtetin vendor por edhe brenda gjirit të tyre kishte divergjenca. Secili prej grupeve të lartpërmendura demonstroi forcën e vet të popullsisë edhe nëpërmjet veprave kriminale, se sipas tyre, arma ishte njësi matëse e forcës. Si rezultat i vrasjeve të bëra nga grupet e majorëve rezervë të mësipërm, shkaktoheshin dhe gjakmarrje, gjë që vazhdonte si zinxhir, duke prishur qetësinë e rendit publik. Sipas mendimit tonë, një sjellje e tillë e majorëve rezervë kishte të bënte më tepër me ekzistencën e një mentaliteti shumëshekullor të brumosur tek ata. Reformat perëndimore binin ndesh me parimet e tyre. Kishte ardhur koha që paria duhej të përpiqej të integrohej me këto

⁷⁷⁰ AQSH, F.152/17, V.1934, D.3, fl.90.

⁷⁷¹ *Vëllezërit Toto dëshmorë të atdheut...*, 11.

⁷⁷² AQSH, F.152/18, V.1935, D.191, fl.3.

⁷⁷³ AQSH, F.150, V.1930, D.I-101, fl.3.

reforma dhe jo të vazhdonte në ecurinë e saj duke e simbolizuar “armën” më të rëndësishme se “bukën”.

Në vitet e fundit të monarkisë, marrëdhëniet midis elementëve të parisë sa vinin e acaroheshin. Kështu, më 24 prill 1935, në Tiranë, N. Reçi dhe Xh.Rena nga qarku i Dibrës qëlluan mbi majorin rezervë, D. Hoxha, i cili shpëtoi. Sipas prefekturës së Dibrës, D. Hoxha, Sabit Shehu dhe S. Kaloshi kishin dijeni prej një muaj e gjysmë se do kryhej një veprim i tillë nga ana e Murat Kaloshit.⁷⁷⁴ Madje, prefektura e Tiranës i kërkoi MP të Brendshme, që për të evituar ngjarje të tilla në kryeqytet në interes të qetësisë publike, të urdhëronte prefekturat përkatëse që persona të dyshimtë për armiqësi, hakmarrje etj., t'i kenë në vëzhgim, qofshin dhe persona me rëndësi si M.Kaloshi dhe C.Elezi.⁷⁷⁵

Ndaj M.Kaloshit, si personi përcaktues i atentatit kundër D. Hoxhës, nuk u mor asnjë masë nga qeveria. Ai u kthye nga Tirana krenar për veprën e bërë dhe filloi ta reklamojë këtë si triumf të tijin, duke rifituar influencën që kishte patur më parë si dhe duke forcuar më mirë grupin e tij mbështetës. D. Hoxha pasi mbërriti në Dibrë, u takua me bashkëpunëtorët e tij, duke forcuar besën për të qenë më të bashkuar midis tyre, dhe për t'u hakmarrë kundër M. Kaloshit. Madje, D.Hoxha për të zbatuar këtë plan, sipas prefektit të Dibrës, Muhamet Golemi, do të përdorte edhe çetat e kriminelëve të H. Alisë dhe Sh.Vakufit.⁷⁷⁶ Mirëpo, edhe M. Kaloshi kishte filluar përgatitjet jo vetëm për mbrojtje por edhe për të zbatuar programin e mëparshëm d.m.th. për të vrarë njerëzit e D.Hoxhës. Si rrjedhojë, armiqësia midis tyre kishte arritur kulmin.⁷⁷⁷ Prefekti i Dibrës M Golemi, në lidhje me ngjarjen e lartpërmendur i drejtohet MP të Brendshme që të ndërmerre masa për ruajtjen e rendit publik në këtë prefekturë, sepse ishin pikërisht grupet e mësipërme, të prishjes së qetësisë. Ndër masat që i parashtrioi prefekti, sipas tij ishte e arsyeshme që të gjendej një mënyrë largimi i D.Hoxhës dhe M.Kaloshit jashtë qarkut të Dibrës (pra të transferoheshin me detyrë në ndonjë vend tjetër M.N.), duke u mundësuar kështu që dhe popullsia vendase të çlirohej nga “kthetrat” e parisë, e cila i urrente veprat e tyre, por ishte e detyruar të bëhej pre e influencës dhe fuqisë së tyre.⁷⁷⁸

Ngjarja që ndodhi në fillim të muajit korrik 1936 në fshatin Kandër, të komunës Kastriot, ishte një dëshmi e vërtetë e konfliktit të vazhdueshëm, që ekzistonte te paria dibrane. Konkretisht bëhet fjalë për shkëmbime zjarri ndërmjet disa personave (që sipas hetimeve të Prokurorisë së Shtetit Peshkopi, ishin të shtyrë nga Murat Kaloshi) dhe Riza Nokës, Selim Xhetan Kaloshit që mbështetnin Dine Hoxhën, ku mbeti i vrarë Riza Noka. Gjithashtu, S. Xhetan Kaloshi ishte krahu i djathtë i D.Hoxhës, por ishte edhe kushëriri i dytë i Murat Kaloshit, të cilët kishin një

⁷⁷⁴ AQSH, F.152/18, V.1935, D.287, fl. 6,15.

⁷⁷⁵ Po aty, fl.18.

⁷⁷⁶ AQSH, F.152/18, V.1935, D.288, fl.26.

⁷⁷⁷ Po aty.

⁷⁷⁸ Po aty, fl. 28.

armiqësi të vjetër me njëri-tjetrin i shoqëruar nga një varg i gjatë vrasjesh nga të dyja anët, që kishin filluar prej gjysmë shekulli. Mirëpo, midis Dine Hoxhës dhe Murat Kaloshit vazhdonte një luftë e fshehtë por pa pushuar. Të gjitha ngjarjet që bëheshin brenda hapësirës së influencës së këtyre individëve, sipas hetimeve të Prokurorisë, i kishte rrënjët në armiqësinë që ekzistonte midis grupeve të tyre mbështetëse. Në mënyrë që të rrisnin influencën e tyre te popullsia vendase për të treguar se cili nga këta kishte më shumë “pushtet”, ata shtynin banorët të vriteshin me njëri-tjetrin⁷⁷⁹. Po kjo prokurori, në njoftimin që i bënte Kryeinspektorisë së Oborrit Mbretëror për këtë ngjarje ndër të tjera citonte se “shumica e kriminelëve pas kryerjes së fajit arratisen dhe qëndrojnë të sigurtë pranë D. Hoxhës ose pranë M.Kaloshit. E pohonin edhe autoritetet e administratës lokale, por edhe popullsia vendase e dinte mirë, se organet kompetente të sigurimit publik ndodheshin në pamundësi për të kapur një kriminel që fshihej në shtëpinë e njërit prej të lartpërmendurve. “Hynë në Konsullatë”, thonin në Peshkopi për kriminelat që fshihen në shtëpitë e Murat Kaloshit dhe të Dine Hoxhës duke treguar në këtë mënyrë se banesa e tyre është në realitet e padhunueshme si ato të përfaqësuesve të shteteve të huaja”.⁷⁸⁰ Sipas mendimit tonë, e gjitha kjo ndodhte, sepse autoritetet qeveritare, që nga prefekti gjer te kryetari i komunës si dhe që nga komandanti i qarkut gjer te postëkomandanti, duke mos ditur kë anë të mbanin, meqenëse secili major rezervë mbështetej në përkrahjen e personaliteteve të Pallatit, ishin bërë rob të situatës.

Sipas Prokurorisë së Shtetit, Peshkopi, asnjë prej atentatorëve nuk kishte pasur armiqësi me R.Nokën e S.Xhetan Kaloshin, por ishin të shtyrë nga M. Kaloshi edhe për një fakt tjetër, ndonëse ishte një informacion jo zyrtar, se i vrari R.Noka, nip i majorit rezervë S. Noka (mbështetës i D.Hoxhës), që ky i fundit pas vdekjes kishte lënë një grua me dy vajza të vogla, e detyronte të venë e S. Nokës, t’i jepte një shumë të madhe të hollash që pretendonte që i kishte lënë S.Noka. Si rrjedhojë ajo kishte ikur nga banesa e tyre e përbashkët dhe kishte shkuar në shtëpinë e M.Kaloshit. Por pas disa ditësh e veja e Selimit erdhi në Peshkopi. Ikja e saj irritoi R.Nokën dhe shokët e tij i cili për të vënë në vend nderin e tij, që e konsideronte të fyer me vajtjen e së vesë së S.Nokës tek armiku i tij Murat Kaloshi, kishte vendosur të rrëmbente një nga gratë e familjes së Muratit, i cili duke qenë në dijeni të planeve të R. Nokës, i kishte mbyllur ato brenda.⁷⁸¹ Prokuroria të dhënat e mësipërme i parashtronte me rezervë, meqenëse nuk kishin ardhur zyrtarisht në dijeni të kësaj prokurorie, por drejtësia do të vazhdonte në shqyrtimin dhe kthjellimin e kësaj çështjeje me gjakftohtësinë dhe urtësinë që impononte rasti. Duke patur parasysh pozitën e veçantë të M.Kaloshit, dhe bisedën me titullarin e asaj PT Kryeinspektorije, Prokuroria nuk do të ngutej të bënte një veprim ndjekjeje kundër tij dhe S. Xhetan Kaloshit. Por kur të kthjellohej çështja

⁷⁷⁹ AQSH, F. 150, V.1936, D.426, fl.54-58.

⁷⁸⁰ AQSH, F. 150, V.1936, D.426, fl.58.

⁷⁸¹ AQSH, F. 150, V.1936, D.426, fl.59-60

dhe të caktohej përgjegjësia e secilit, atëherë do të aplikohet ligji kundrejt çdo personi, që do të rezultonte i implikuar në këtë çështje.⁷⁸²

Sipas njoftimit të Komandës së Xhandarmërisë së Qarkut Dibër, drejtuar më 8 korrik 1936, Kryeinspektorisë së Oborrit Mbretëror në lidhje me ngjarjen e Kandrës, thuhej se të dy grupet e parisë, nga pikëpamja morale ishin të tronditur dhe se pritnin nga qeveria masa rigoroze. Gjithashtu në këtë njoftim theksohej se, influenca e të lartpërmendurve të banorët ishte thuajse në të njëjtin nivel, me pak mënjanim nga M. Kaloshi, pasi popullsia e atjeshme shpresonte se, nën mbrojtjen e me ndihmën e tyre do të kishin një mbrojtje, kur pothuajse gjysma e popullsisë ishte në konflikte të ndryshme ndërmjet saj.⁷⁸³

Popullsia dibrane ishte mërzhitur nga ngjarjet mizore të vëllavrasjes që ndodhnin për shkak të ndikimit të thellë të traditave zakonore dhe përçarjes që nxisnin grupet e klanet brenda parisë. Ata përfitonin nga gradat ushtarake dhe terrorizonin vendin, duke shtyrë banorët të vrisnin njëri-tjetrin. Ndërsa ata vetë ishin të sigurt pasi mbroheshin nga njerëzit e tyre të armatosur. Qeveria duhej të tregojë më e përgjegjshme në çështjen e çarmatimit në qarkun e Dibrës në mënyrë që t'i jepej fund kësaj situate.

Kryeinspektoria e Oborrit Mbretëror ishte e mendimit që gjatë vazhdimit të çarmatimit, të largoheshin nga Dibra, M.Kaloshi, D. Hoxha, S.Xhetan Kaloshi, C. Elezi, D.Lusha dhe kryetarët e familjes Dema të fshatit Homesh.⁷⁸⁴ Kjo për arsye që çarmatimi të bëhej në mënyrë rigoroze pa u ndikuar, apo penguar nga këta persona me influencë si në popull, ashtu dhe te organet qeveritare lokale dhe më lart.

Edhe në nënprefekturën e Matit paria vendase ishte e përkëdhelur nga instancat politike dhe si rrjedhojë kishte zhvilluar një aktivitet anarkist në kundërshtim të hapur me interesat e administratës shtetërore. Fakti që në vitin 1935, gjendeshin në rajonin e Matit afër 40 kriminelë të arratisur e që përbënin një rrezik të vazhdueshëm për qetësinë në vend, linte të kuptohej se në shumicën e rasteve përkraheshin prej parisë për qëllime në interes të tyre. Prandaj nënprefekti i Matit Ismet Toto, ngrinte në këtë kohë si shqetësim çështjen mbi çarmatimin e përgjithshëm të popullsisë, në mënyrë që ajo të kuptonte që kishte ikur koha e pushkës dhe si rrjedhojë pakësohej edhe veprimi e influenca e parisë.⁷⁸⁵

Prefekti i Dibrës, Kol Mjeda në njoftimin e muajit shkurt 1938, drejtuar MP të Brendshme, theksonte se, në këtë prefekturë kishte një sasi të madhe personash që kishin poste të larta zyrtare, të cilët kishin përfituar shpeshherë për të nxjerrë leje armësh, për njerëzit që u shërbenin atyre dhe që banonin në këtë qark. Gjithashtu prefektura herë pas here jepte leje arme edhe për ato persona, që ishin në gjakmarrje

⁷⁸² AQSH, F.150, V.1936, D.426, fl.60

⁷⁸³ Po aty, fl. 50.

⁷⁸⁴ Po aty, fl. 64.

⁷⁸⁵ AQSH, F. 152/18, V.1935, D.503, fl.5.

me të arratisurit në male ose që ishin larguar jashtë kufirit, të cilët duke përfituar nga hapësira gjeografike e prefekturës në fjalë kalonin fshehurazi brenda kufirit dhe sulmonin popullsinë e paarmatosur. Kështu, që në prefekturën e Dibrës armatimi ishte i dukshëm dhe prefektura parashtronte si domosdoshmëri çarmatimin e popullsisë.⁷⁸⁶

Dominimi i parisë te popullsia vendase në prefekturën e Dibrës, raporti i saj me autoritetet zyrtare lokale, si dhe kontradiktat që ekzistonin midis elementëve të saj cenonin jo vetëm ruajtjen e rendit dhe të sigurisë publike, por edhe progresin në vazhdimësi të jetesës bashkëkohore të popullsisë. Sigurisht që marrëdhëniet mes parisë dëshmonin për ndikime të thella të qeverisjes orientale, ku gjithçka zgjidhej nëpërmjet armës apo frikës. Ndonëse ligjet ishin ndryshuar dhe me kah perëndimor, por për parinë në prefekturën e Dibrës ato ishin vetëm një formalitet. Megjithatë, ekzistenca e ligjit kishte shënuar hapa përpara në qetësinë publike, në çarmatimin e popullsisë, që reduktoi jo vetëm fenomenin e kusarisë por dhe atë të gjakmarrjes, megjithëse siç u analizua më lart, mbetej shumë për t'u bërë.

4.2 Zhvillimet e reja politiko-sociale

Marrëdhëniet e vështira midis Shqipërisë dhe Italisë në vitet 1931-1934, kriza ekonomike, politike në vend si dhe lufta e përhershme e Jugosllavisë për të fituar hapësirë në Shqipëri, solli veprimin e një organizate tjetër kundër regjimit në fuqi.⁷⁸⁷ Pas shpërbërjes së organizatës së fshehtë të Vlorës, me nismën e një grupi antizogistësh, ish oficerë si Ramiz Dibra, Ali Shefqet Shkupi, Ali Fehmi Kosturi e revolucionarë si Asim Vokshi, Mustafa Kaçaçi, Zenel Hekali, Mustafa Gjinishi e të tjerë, në pranverë të vitit 1934 u formua në Tiranë një “Organizatë e Fshehtë”. Organizatorët e pjesëtarët e saj synonin të përmbysnin monarkinë, vendosjen e regjimit republikan dhe likuidimin e ndërhyrjes italiane në Shqipëri. Nga këta u përgatit e ashtuquajtura “Lëvizja e Fierit”.⁷⁸⁸

Kjo lëvizje pati karakter heterogjen pasi në të morën pjesë edhe disa bejlerë, që donin ta shfrytëzonin kryengritjen për zëvendësimin e A.Zogut me ndonjë shtetar tjetër nga radhët e tyre, të lidhur me Italinë. Të tillë ishin Shefqet Vërlaci, Nuredin Vlora, Qemal Vrioni etj., të cilët kishin mbetur të pakënaqur dhe nga zbatimi i ligjit të Reformës Agrare të 30 majit 1930.⁷⁸⁹ Kjo u vërejt dhe në krahinën e Dibrës. Sipas informatave të prefekturës së Shkodrës, majorët rezervë të kësaj prefekturë, M.Kaloshi dhe C.Elezi bashkë me shokët e tyre kishin lidhje me protagonistët e

⁷⁸⁶ AQSH, F.228, V.1938, D .262, fl.1.

⁷⁸⁷ K.Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*,343.

⁷⁸⁸ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 323.

⁷⁸⁹ K.Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar*,343-344.

lëvizjes së Fierit. Kur të fillonte lëvizja, këta do të thërriteshin në ndihmë nga qeveria, por në vend që t'i kundërviheshin lëvizjes, ata do të dilnin kundër saj.⁷⁹⁰

Kryengritja ishte parashikuar të fillonte në të gjithë Shqipërinë me përparësi sulmi mbi Tiranën. Sipas planit, ajo duhej të shpërthente në vjeshtë të vitit 1935, ose në pranverën e vitit 1936, kur të kishte përfunduar organizimi i saj dhe të ishin mbledhur forca të mjaftueshme. Por mungesa e fshehtësisë në organizatë i dha mundësi A.Zogut të binte në gjurmë të lëvizjes dhe të zbulonte të gjitha përgatitjet për kryengritje. Ai kishte në dorë informacione nga burime të ndryshme, si nga legata jugosllave, e cila ishte e informuar nga një agjent i saj në lëvizje, ashtu edhe nga italianët. Zbulimi i veprimtarisë nga A.Zogu i hutoi edhe më shumë pjesëmarrësit në lëvizje dhe krijoi pështjellim në radhët e tyre. Shefqet Vërlaci me shokë ndërkohë ishin tërhequr prej saj.⁷⁹¹

Në mbledhjen e 7 gushtit 1935, qendra organizative, e informuar se qeveria dinte gjithçka për kryengritjen, vendosi që kjo të fillonte para kohe, më 16 gusht. Për datën e re u njoftuan edhe degët nëpër rrethe, të cilat ishin të papërgatitura.⁷⁹² Më 12 gusht 1935, Qerim Nasufi, pjesëmarrës në këtë organizatë, u nis në Dibër për të ngritur malësorët.⁷⁹³ Ai priste të nesërmen që t'i dërgoheshin 4 mijë napolona, që i ishin premtuar për ndihmë lëvizjes nga Sh.Vërlaci, Q.Vrioni, A.Qorraliu, por bejlerët hoqën dorë prej kryengritjes, para nisjes së saj.⁷⁹⁴

Kryengritja filloi krejt spontanisht në qytetin e Fierit, përsëri jo në datën e caktuar por më 14 gusht. Kësaj iu bashkëngjitën edhe xhandarë nga prefektura e Dibrës që ishin të rinj në moshë dhe të pakënaqur nga regjimi zogist, si: Hysen Ramadani nga komuna Zerqan, Sinan Beqiri nga prefektura Dibër, Nazif Rustemi nga komuna Zerqan.⁷⁹⁵ Kryengritësit të drejtuar nga gazetari Kostë Çekrezi, ushtaraku Musa Kranja, Mustafa Kaçaçi e të tjerë, pasi vranë gjeneral Leon Ghilardi (inspektor i Përgjithshëm i ushtrisë shqiptare) që kalonte atë ditë në Fier, arrestuan nënprefektin e shtinë në dorë qytetin. Pas vrasjes së tij, Kostë Çekrezi mbajti një fjalim ku shfaqte nevojën e rrëzimit të monarkisë dhe shpalljen e republikës.⁷⁹⁶

Në këtë gjendje të ndërlikuar rrethet e tjera nuk e mbështetën Fierin dhe nuk u hodhën në veprim. Kryengritja u shtyp nga forcat e xhandarmërisë dhe të ushtrisë. Kjo ngjarje e zuri përsëri në befasi Zogun, ndaj dhe goditja që ai dha ishte diçka e përcaktuar prej panikut. U arrestuan me mijëra njerëz. Gjyqi politik i Fierit dha dënime të ndryshme për pjesëmarrësit e kryengritjes. R.Dibra, një ndër protagonistët kryesorë të kësaj lëvizjeje, sipas vendimit të gjykatës së lartpërmendur të 8 shtatorit

⁷⁹⁰ AQSH, F.152/18, V.1935, D.119, fl.1.

⁷⁹¹ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 324.

⁷⁹² *Po aty*.

⁷⁹³ K.Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar 1912-2005...*, 348.

⁷⁹⁴ *Po aty*, 349-350.

⁷⁹⁵ Mentar Belegu, *Kryengritja antizogiste e Fierit*, (Tiranë: Mihal Duri,1987), 97.

⁷⁹⁶ K.Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar 1912-2005...*, 351.

1935, u dënua me vdekje. Mirëpo, dënimet e shumta të dhëna nga gjykata e posaçme nuk u zbatuan. Zogu I me anë të disa dekreteve, u fali jetën të dënuarve me vdekje, dhe më 22 shtator 1935, ai i ktheu dënimet me vdekje në burgim të përjetshëm. Edhe R.Dibra përfitoi nga ky dekret. Pak javë më vonë, me rastin e festës kombëtare të 28 nëntorit, Mbreti Zog, me anë të një dekreti tjetër fali shumë nga të dënuarit me përjashtim të Ramiz Dibrës, Novruz Koçi, Riza Kuçit etj.⁷⁹⁷

Ramiz Dibra (1877-1951) ishte një figurë e shquar e trevës dibrane, veprimtar i lëvizjes demokratike. Ai mori pjesë aktive në luftën për ruajtjen e pavarësisë dhe tërësisë territoriale të shtetit shqiptar. Ishte ndër organizatorët e luftës së armatosur kundër pushtuesve jugosllavë për çlirimin e territoreve të shtetit shqiptar në verilindje të vendit në gusht 1920.⁷⁹⁸ R.Dibra ishte gjithashtu, një nga pjesëtarët e të ashtuquajturës “qeveri” e Arrasit, i cili si ushtarak ndihmoi në sukseset që korrën malësorët dibranë kundër ushtrive jugosllave.⁷⁹⁹ Ai u aktivizua në lëvizjen demokratike të viteve 1921-1924 dhe në Kryengritjen e Qershorit të vitit 1924.⁸⁰⁰ Ishte një nga eksponentët kryesorë të “Organizatës së Fshehtë” që udhëhoqi kryengritjen e Fierit. R. Dibra nderohej edhe si pasardhës i Iljaz Pashë Dibrës, i cili ishte biri i Maliq Dibrës, djali i Iljaz Pashë Dibrës, kryetari i Lidhjes Shqiptare të Prizrenit.⁸⁰¹

Rritja e pakënaqësisë në popull që u forcua edhe më shumë për shkak të gjendjes së rënduar, të krijuar gjatë krizës ekonomike botërore, e nxitën A.Zogun të bënte ndryshime në politikën e brendshme, konkretisht në ndryshimin e formës së qeverisjes, për heqjen e të “vjetërve” nga pushteti dhe për sjelljen e të “rinjve”, për t’i hapur rrugën oksidentalizmit të vendit. Përfaqësues tipikë të rrymës së “të vjetërve” ishin Abdurrahman Dibra (deputet i Dibrës), Hiqmet Delvina, Fejzi Alizoti, Teki Selenica, Zoi Xoxa etj., ndërsa figurë e fortë ishte Abdurrahman Krosi. Ndërsa “të rinjtë” përfaqësoheshin nga intelektualët Ismet Toto, Nebil Çika, Mehmet Konica, Seit Qemali, Ernest Koliqi etj.⁸⁰² Kështu, qeverisjes jetëgjatë të kabinetit të Pandeli Evangjelit i erdhi fundi, i cili dha dorëheqjen më 15 tetor 1935 dhe u formua qeveria liberale e Mehdi Frashërit.

Programi i kabinetit të ri, i miratuar nga Parlamenti më 26 tetor, tregonte qartë drejtimin që dëshironte t’i jepte zhvillimit të vendit, qeveria e re. Në planin e brendshëm, ajo angazhohej të përmirësonte dhe të konsolidonte administratën, të zhvillonte artin, kulturën, arsimin. Do të punohej për çrrënjosjen e nepotizmit dhe të korrupsionit si dhe do të mbrohej pavarësia e institucionit gjyqësor. Qeveria përse i

⁷⁹⁷ K.Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar 1912-2005...*, 358-359.

⁷⁹⁸ *Fjalor enciklopedik shqiptar*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, (Tiranë: Kristalina-KH,2008), 474.

⁷⁹⁹ K.Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 413.

⁸⁰⁰ *Fjalor enciklopedik shqiptar...*, 474.

⁸⁰¹ K.Frashëri, *Historia e Dibrës...*, 413.

⁸⁰² K.Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar 1912-2005...*, 366.

përket punëve botore dhe ekonomisë kombëtare premtonte, gjithnjë duke patur parasysh kufizimet e imponuara prej mungesës së mjeteve të disponueshme, se do të bënte gjithçka që ishte në mundësitë e saj për të zhvilluar sistemin e rrugëve, për të nxitur dhe sistematizuar prodhimin dhe për të organizuar bujqësinë. Ndërsa në fushën e jashtme, Mehdi Frashëri bëri thirrje për marrëdhënie më të ngushta me Italinë.⁸⁰³

Duke patur parasysh natyrën ambicioze të këtij programi, qeveria e re bëri menjëherë shumë armiq dhe nuk arriti shumë suksese, por kjo dhe për faktin se nuk qe jetëgjatë. Në fakt suksesi më i madh për M.Frashërin dhe kolegët e tij të rinj ishte përfundimi i marrëveshjeve financiare me Italinë.

Më 27 prill 1936, legjislatura e dytë e Parlamentit, ku mbizotëronin “të vjetrit”, mori fund. Qeveria e M.Frashërit u përpoq ta shfrytëzonte këtë rast për të zhdukur kundërshtarët e vet, “të vjetrit”, me anë të zgjedhjeve të reja. Ministri i Brendshëm Ethem Toto, u shpërndau prefekturave një qarkore të fshehtë, në të cilën kërkohej të përgatitnin listën e atyre që mund të paraqitnin kandidaturën në zgjedhjet parlamentare, në mënyrë që kundërshtarët të mënjanoreshin që më parë. Por, qarkorja ra në duar të deputetëve të parlamentit të vjetër, të cilët e botuan në gazetën “Besa” për ta përdorur kundër qeverisë.⁸⁰⁴ Gazeta u mbyll, por drejtuesi i saj Abdurrahman Dibra (deputet i Dibrës) i shpëtoi ndjekjes penale në saj të imunitetit të tij parlamentar.⁸⁰⁵

Kështu, fushata e zgjedhjeve u bë shumë e ashpër. Mbreti nuk e la në dorë të qeverisë liberale zhvillimin e zgjedhjeve parlamentare, pasi qëndrimi i mëtejshëm në fuqi i saj, mund të hapte më shumë probleme. Qeveria nuk mundi ta përballonte bllokun që u formua kundër saj dhe kështu më 7 nëntor 1936, M.Frashëri dha dorëheqjen. Pas dy ditësh u shpall formimi i qeverisë së re nën kryesinë e Koço Kotës, e përbërë nga më konservatorët, të gjithë ishin të klanit të vjetër politik.⁸⁰⁶ Qeveria e Koço Kotës u përpoq me të gjitha mënyrat, madje duke shkelur dispozitat ligjore që të fitonte lista qeveritare. Musa Juka, ministër i Punëve të Brendshme kërkoi nga organet policore të prefekturave që populli të detyrohej të votonte për kandidatët e qeverisë. Ato ndaluan çdo agjitacion me anë të konferencave dhe kërcënuan kandidatët që ishin jashtë listës qeveritare.⁸⁰⁷

Zgjedhjet parlamentare të 31 janarit 1937 sollën në fuqi parlamentin që ishte më parë. Në këtë parlament bënë pjesë 58 deputetët e listës qeveritare, të cilët u zgjedhën sipas urdhrave që u kishte dhënë Musa Juka prefekturave, nënprefekturave dhe komunave.⁸⁰⁸ Në prefekturën e Dibrës votuan 338 zgjedhës të dytë dhe fituan

⁸⁰³ B.J.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 258-259.

⁸⁰⁴ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 339.

⁸⁰⁵ K.Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 370.

⁸⁰⁶ *Historia e Popullit Shqiptar...*, vëll.III, 340.

⁸⁰⁷ *Po aty*.

⁸⁰⁸ *Po aty*.

deputetët Abdurrahman Salih, Abdurrahman Dibra, Hafëz Xhemali, Fiqri Rusi, Jashar Erebara dhe Jak Koçi. Megjithatë në këtë prefekturë përveç kandidatëve qeveritarë nuk kishte rivalë të tjerë në listën e kandidatëve për të votuar, në këto zgjedhje parlamentare.⁸⁰⁹

Parlamenti i hapi punimet më 10 shkurt 1937. Si çdo herë ai u hap me mesazhin e Mbretit Zog drejtuar deputetëve. Në lidhje me politikën në vend, A.Zogu theksonte: “Në Shqipërinë tonë nuk kemi parti politike dhe as që kemi për të patur. Pra fuqia supreme, fuqia legjislative dhe ajo ekzekutive, shtypi, të rinjtë, meshkujt e femrat, katundarë e qytetarë, shkurt i gjithë kombi, duhet t’i japim dorën njëri-tjetrit për zbatimin e reformave administrative, ekonomike, shoqërore e kulturore që sipas urdhrin tonë janë në përgatitje e sipër. Këtë vit do të bëhen përparime dubël nga sa janë bërë në periudhën e këtyre 10-11 vjetëve”.⁸¹⁰

Në vazhden e reformimit të vendit, më 6 maj 1938 u miratua ligji mbi ndryshimin e disa juridiksioneve administrative konkretisht në krijimin e disa nënprefekturave, suprimimin e disa bashkive, krijimin e disa komunave si dhe ndryshimin e disa juridiksioneve të reja administrative. Sipas këtij ligji, prefektura e Dibrës ndahej në dy nënprefektura: Mat dhe Zerqan, në 20 komuna dhe 209 fshatra. Po mbi bazën e ligjit në fjalë, në këtë prefekturë, u rikrijua nënprefektura Zerqan me qendër Zerqan, si dhe komunat Bazë me qendër Bazë (rrethi Mat), Qendër Burrel (rrethi Mat), Trebisht me qendër Trebisht-Muçinë (rrethi Zerqan), Selitë me qendër Qafa e Kishës (rrethi i Qendrës Peshkopi), Sllatinë me qendër Trojak (rrethi i Qendrës) dhe Xibër me qendër Xibër (rrethi Mat).⁸¹¹ Gjithashtu, komunat u kategorizuan në tre klase ku në prefekturën e Dibrës komuna e klasit I ishte ajo e Qendër Zerqan (rrethi Zerqan); komunat e klasit II ishin Homesh (rrethi Zerqan), Kastriot (rrethi Qendrës Peshkopi), Trebisht (rrethi Zerqan), Klos (rrethi Mat), Maqellarë (rrethi Qendrës), Ostren i Madh (rrethi Zerqan), Perlat (rrethi Mat), Prell (rrethi Mat), Qendër Burrel (rrethi Burrel), dhe Qendër Peshkopi (rrethi i Qendrës); ndërsa komunat e klasit III ishin Baz (rrethi Mat), Grykë (rrethi Mat), Gurrë e Madhe (rrethi Mat), Lurë (rrethi Mat), Muhurr (rrethi Qendrës), Reç (rrethi i Qendrës), Selitë (rrethi Mat), Sllatinë (rrethi i Qendrës), dhe Xibër (rrethi Mat).⁸¹² Sipas nenit 8 të ligjit të lartpërmendur, rogat e personelit të komunave ishin si vijon: për kryetarët e komunave të klasit I ishte 220 franga ari, të klasit II ishte 200 franga ari dhe atyre të klasit III rroga ishte 180 franga ari, kurse për sekretarët e komunave të klasit I rroga ishte 170 franga ari, e atyre të klasit II ishte 160 franga ari dhe të klasit III ishte 150

⁸⁰⁹ “Përfundimi i zgjedhjeve”, *Drita*, nr.53, Tiranë, 2 shkurt 1937, 4.

⁸¹⁰ “L.M.e Tij Zog I çeli Legjislaturën III të Mbretërisë”, *Demokratia*, nr.524, Gjirokastrë, 13 shkurt 1937,1.

⁸¹¹ “Ligji mbi krijimin e disa nënprefekturave, suprimimin e disa bashkive, krijimin e disa komunave,si dhe ndryshimin e disa juridiksioneve administrative të reja”, *Fletorja Zyrtare*, nr.46, Tiranë, 17 qershor 1938, 1-4.

⁸¹² *Po aty*, 2-3.

franga ari.⁸¹³ Prefektura e Dibrës buke u bazuar në ndryshimet administrative të ligjit të datës 6 maj 1938 kishte këtë përbërje:

Rrethi i Qendrës përfshinte 6 komuna që ishin komuna Qendër Peshkopi me 24 fshatra, Kastriot me 22 fshatra, Maqellarë me 21 fshatra, Muhurr me 7 fshatra, Reç me 5 fshatra dhe Sllatinë me 10 fshatra, ku gjithsej në këtë rreth ishin 89 fshatra; rrethi i nënprefekturës së Matit përbëhej nga 10 komuna që ishin komuna Qendër Burrel me 10 fshatra, Baz me 4 fshatra, Gurrë e Madhe me 4 fshatra, Grykë me 5 fshatra, Klos me 9 fshatra, Lurë me 6 fshatra, Perlat me 6 fshatra, Prell me 13 fshatra, Selitë me 8 fshatra, Xibër me 4 fshatra, gjithsej rrethi i kësaj nënprefekturë përfshinte 69 fshatra; rrethi i nënprefekturës Zerqan përbëhej nga 4 komuna që ishin komuna Qendër Zerqan me 15 fshatra, Homesht me 16 fshatra, Trebisht me 8 fshatra dhe Ostren me 12 fshatra, ku gjithsej në këtë rreth ishin 51 fshatra.⁸¹⁴ Në fakt, ndërmarrja e një reforme të tillë administrative ishte parë e arsyeshme të bëhej, pasi modifikimet e bëra në vitin 1934 nuk kishin dhënë pritmëritë e duhura në ecurinë e zhvillimit kombëtar si dhe në lehtësimet e shërbimeve zyrtare për popullsinë.

Ahmet Zogu i kushtoi një vëmendje të veçantë edhe zëvendësimit të emërtesave gjeografikë me origjinë të huaj, rrjedhojë e pushtimeve bullgare, serbe e greke. Në vitin 1938 filloi zbatimi i një projekti të tillë. Pushtuesit e huaj, në kuadrin e synimeve për asimilimin e popullsisë dhe ndërrimin e strukturës së saj etnike, kishin ndryshuar emrat e qyteteve, fshatrave, lumenjve, maleve, fushave etj. Që më 26 mars 1923, ministri i Punëve të Brendshme, Ahmet Zogu, me anë të një qarkoreje, udhëzonte prefekturat të ngrinin komisione për të zëvendësuar emrat e fshatrave me gjuhë të huaj në shqip, si një hap me rëndësi nga pikëpamja patriotike e politike, që do t'i shërbente rritjes së ndjenjës kombëtare.⁸¹⁵ Komisioni i formuar në mars 1923 sipas urdhrat të lartpërmendur të MP të Brendshme në prefekturën e Dibrës nën kryesinë e prefektit Neki Starova përgatiti listën e emrave të shqiptarizuar të të gjithë fshatrave të këtij qarku duke u bazuar në faktorë si historikë, gjeografikë, ekonomikë etj.⁸¹⁶ Kështu, nga 203 fshatra që përfshinte prefektura e Dibrës, vetëm 74 fshatra kishin emërtime në shqip, kurse të tjerave iu vendosën emra të rinj në shqip duke përfshirë dhe ato fshatra që kishin emra me një shqipe të shqiptuar jo mirë (p.sh. fshati Klosi u quajt Kullosi).⁸¹⁷ Megjithatë, edhe pse ishin përgatitur lista të emrave të shqiptarizuar kjo punë nuk u çua deri në fund. Më 1928, çështja rifilloi sërish kur u formua një komision i posaçëm.⁸¹⁸

Pas shumë përpjekjeve të bëra, Parlamenti votoi më 22 prill 1937 ligjin që ndryshonte të gjitha emërtesat, që kishin origjinë të huaj. Ligji autorizonte qeverinë të

⁸¹³ *Po aty*, 3.

⁸¹⁴ "Aneksi A", *Fletorja Zyrtare*, nr.46, Tiranë, 17 qershor 1938, 4, 8.

⁸¹⁵ K.Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 396.

⁸¹⁶ *AQSH*, F.228, V.1932, D.127, fl.1.

⁸¹⁷ *AQSH*, F.228, V.1932, D.127, fl. 1-5.

⁸¹⁸ K.Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar...*, 397.

zëvendësonte me emra të përshtatshëm disa prej qyteteve, fshatrave, lagjeve, lumenjve që kishin humbur në kohën e pushtimeve emrat e tyre origjinalë, duke u dhënë fuqi emrave të rinj me vendim të Këshillit të Ministrave. Katër muaj pas shpalljes së ligjit, ndalohej përdorimi në akte i emrave të vjetër, ndërsa për tre vjet, këto të fundit të vendoseshin në kllapa. Ndalohehin noterët dhe ofiqarët publikë të përdornin në aktet e tyre emërtesat e vjetra, në të kundërtën do të gjobiteshin nga 5 - 500 franga ari dhe në rast të përsëritjes së fajit deri në heqje profesioni.⁸¹⁹

Në mbledhjen e 6 korrikut 1938, Këshilli i Ministrave, i drejtuar nga ministri i Drejtësisë, Faik Shatku, pasi ishte studiuar dosja me emërtesat e reja, paraqitur nga një komision i posaçëm, më 21 tetor 1937, vendosi miratimin e listës që përmbante ndryshimin e emërtesave me origjinë të huaj.⁸²⁰ Konkretisht, sipas kësaj liste, prefektura e Dibrës përfshinte 219 fshatra. Në bazë të ndarjes administrative të saj, fshatrat që do të pësonin ndryshime në emërtime ishin përkatësisht si vijon: rrethi i Qendrës nga 94 fshatra, do t'u ndërroheshin emrat 54 prej tyre; nënprefektura e Matit nga 70 fshatra, 4 prej tyre; dhe nënprefektura e Zërqanit nga 55 fshatra gjithsej, 45 prej tyre. Në prefekturën e Dibrës iu ndërruan emrat gjithsej 103 fshatrave, ose 46% e tyre.⁸²¹ Si rezultat i ndryshimit herë pas here të ndarjes administrative të vendit dhe të prefekturës së Dibrës në veçanti, pësoi ndryshime edhe sasia e fshatrave të kësaj prefekturë. Rritja e numrit të tyre erdhi mbasi disa lagje të fshatrave u përcaktuan si njësi më vete (fshat): për shembull, fshati Trebisht përfshinte tre lagje që ishin Çelebi, Bala dhe Muçinë. Këta u cilësuan si fshatra, përkatësisht fshati Trebisht-Çelebi, Trebisht-Bala dhe Trebisht-Muçinë.

Ndryshimet nuk arritën të zbatoheshin. Regjimi i ri, i vendosur pas pushtimit italian të 7 prillit 1939, ndonëse në parim nuk ishte kundër zbatimit të vendimit të vitit 1938, nuk krijoi kushtet e duhura për zbatimin e projektit në fjalë. Madje, me anë të dekretit të 9 shtatorit 1939, ai e shfuqizoi fare masën e Këshillit të Ministrave Nr.753, të datës 6 korrik 1938.⁸²²

Krahas reformës administrative qeveria i kushtoi rëndësi edhe zhvillimit kulturor të vendit duke përgatitur një projekt social drejt qytetërimit perëndimor, ku propozohej heqja e perçes që mbulonte fytyrën e grave myslimane dhe eliminimin e veshjeve të përziera shqiptare dhe evropiane midis meshkujve. Kështu, në mars 1937, u miratua ligji “Mbi ndalimin e mbulesës së gruas”, sipas të cilit, konsiderohej shkelje e dënueshme me gjobë që shkonte deri në 500 franga ari, ndaj çdo gruaje që e mbulonte fytyrën. Ligji parashikonte penalitete për të gjithë ata që i ndalonin ose

⁸¹⁹ “Ligje mbi ndryshimin e emrave të disa qyteteve, katundeve, lagjeve, lumenjve etj”, *Fletorja Zyrtare*, nr.34, Tiranë, 11 maj 1937, 5-6.

⁸²⁰ “Këshilli Ministror”, *Fletorja Zyrtare*, nr.64, Tiranë, 26 gusht 1938, 1.

⁸²¹ “Lajme rrokull Shqypnis”, *Hylli i Dritës*, nr.11, Shkodër, nëntor 1938, 635-638; shih edhe “Listë mbi ndryshimin e emrave të katundeve”, *Fletorja Zyrtare*, nr.64, Tiranë, 26 gusht 1938, 8-10.

⁸²² “Anullim i vendimit të Këshillit të Ministrave mbi ndryshimin e emrave të disa vendeve të Mbretërisë”, *Fletorja Zyrtare*, nr.84, Tiranë, 22 shtator 1939, 1.

përpiqeshin t'i bindnin gratë të mos e zbatonin këtë ligj.⁸²³ Ndër deputetët që e mbështetën këtë nismë dhe mbajtën fjalime për këtë çështje ishin edhe ata të prefekturës së Dibrës, si Hafëz Xhemali, Jashar Erebara, Fiqri Rusi.⁸²⁴ Në fjalën e mbajtur në parlament deputeti H.Xhemali, krahas vlerësimit ndaj mbretit për ndërmarrjen e reformës, vlerësoi edhe klerin mysliman që pranoi projektligjin e lartpërmendur, ku ndër të tjera, shprehej: “Dogma fetare myslimane nuk ka të bëjë me zbulimin e fytyrës së gruas”. Gjithashtu edhe deputeti J.Erebara, theksin e vinte në rëndësinë morale, në përparimin shoqëror por edhe në aspektin ekonomik. Sipas tij, nëpërmjet këtij projektligji do të lehtësohet puna e burrit duke u ndihmuar nga gruaja. Ndërsa deputeti F.Rusi, u shpreh se, krahas rëndësisë shoqërore, ekonomike, projektligji në fjalë kishte dhe rëndësi politike. Ai shpjegoi se, përparimet që ishin bërë në dikastere të ndryshme të qeverisjes, nuk mund të vazhdonin me ekzistencën e një zakoni të vjetër (perçja). Prandaj, shihej e arsyeshme që ky zakon, megjithëse ishte i pranishëm në një pakicë të qyteteve, duhej të zhdukej, mbasi ato përfaqësonin gjithë vendin.⁸²⁵ Në verën e vitit 1937, në vend u adoptua një kod i ri veshjeje për meshkujt, sipas të cilit kostumet kombëtare do të lejoheshin të visheshin vetëm ditët e festave kombëtare.⁸²⁶

Gjithashtu një nga pikat kryesore të reformave të planifikuara të qeverisë ishte dhe lartësimi i nivelit të gruas shqiptare nëpërmjet hapjes së kurseve kundër analfabetizmit si një nga hapat kryesorë të zhvillimit të individualitetit të saj në dobi të familjes dhe të shoqërisë. Domosdoshmëria e kurseve kundër analfabetizmit për gratë dhe vajzat e rritura u shtrua nga vetë A. Zogu në mars 1937, kur hyri në fuqi ligji për heqjen e perçes. Organizimi i tyre pikërisht këtë vit u bë për dy arsye: e para, do t'u shërbenin grave për të mësuar shkrim e këndim dhe, së dyti, kurset do të ktheheshin në qendra të propagandimit dhe zbatimit të ligjit për heqjen e perçes.⁸²⁷

Në letrën që A.Zogu i dërgoi Kryeministrisë, kërkonte që në programin e kurseve, përveç njohurive për mësimin e gjuhës shqipe, aritmetikës, etj., duhej të tregohej kujdes që të organizoheshin konferenca, ku grave dhe vajzave t'u jepeshin këshilla për mirërritjen e fëmijëve, për higjienën dhe shëndetësinë. Për të tërhequr sa më shumë gra në kurset e analfabetizmit dhe për të arritur rezultatet e dëshiruara, A.Zogu kërkonte që në këtë aksion të kontribuonin sa më shumë mësuese.⁸²⁸ Ministria e Arsimit në fillim të muajit prill të vitit 1937, u dërgoi të gjitha inspektorive të saj në qarqe një qarkore me anën e së cilës njoftohej për hapjen e kurseve nëpër qendrat e prefekturave, nënprefekturave dhe të komunave të klasit I. Kurset do të vazhdonin nga

⁸²³ “Projekt-ligje mbi ndalimin e mbulimit të fytyrës”, *Demokratia*, nr. 527, Gjirokastër, 13 mars 1937, 3.

⁸²⁴ K.Dervishi, *Historia e shtetit shiptar...*, 375.

⁸²⁵ *Bisedime Parlamentare 1937, I* (Tiranë: Kuvendi i Shqipërisë, 2012) f. 202-204, 208

⁸²⁶ B.J.Fischer, *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri...*, 266.

⁸²⁷ F.Musaj, *Gruaja në Shqipëri...*, 246.

⁸²⁸ “N.M. e Tij Mbreti urdhëron të çelen kurse për femra në të gjithë qytetet e Mbretërisë”, *Demokratia*, nr.528, Gjirokastër, 20 mars 1937, 1.

6 deri në 8 muaj, me nga tetë orë mësimi në javë. Si lokale për zhvillimin e tyre do të shërbenin shkollat femërore.⁸²⁹

Në vitin 1938 në qendrën e prefekturës së Dibrës (Peshkopi), kursi i grave pavarësisht vështirësive, si mungesa e godinave apo dhe kushtet e motit që pengonin në ndjekjen e rregullt të kursit, kishte qenë në hapat e kënaqshëm pse jo dhe model për shumë vise të tjera të Shqipërisë, shprehej prefekti i saj, Kol Mjeda në njoftimin e muajit janar 1939.⁸³⁰ Ndonëse numri i pjesëmarrësve në kurse ishte i vogël, në krahasim me masën e grave dhe të vajzave analfabete të qarkut Dibër, kurset kundër analfabetizmit patën rëndësi, sepse nisën luftën kundër një plage të rëndë të shoqërisë shqiptare.

Për gjatë viteve të Monarkisë Shqiptare, e veçanërisht në vitet e fundit të saj, u ndërmorën hapa të rëndësishëm në fushën botore gjë që ndikonte në zhvillimin e shoqërisë. Kështu u përmirësua komunikacioni, si rrjedhojë e ndërtimeve të rrjetit rrugor dhe ndërtimit të urave, që mundësonin lidhjet ndërmjet fshatrave të prefekturës së Dibrës. Gjithashtu u vërejtën përmirësime në planin urban të bashkisë së Peshkopisë, në ndërtime objektsh të institucioneve shtetërore, apo dhe në aspektin mjedisor.⁸³¹

Këto vite, në veçanti për prefekturën e Dibrës, pavarësisht reformave të reja që u ndërmorën në vend, ishte e pamundur të realizohej një përparim ekonomik, kulturor dhe social në parametra të kënaqshëm. Kushtet e jetesës vazhdonin të mbeteshin të ulta, arsimi ishte ende në fillimet e tij, mentaliteti dhe qëndrimet konservatore të forta. Por, gjithsesi u hodhën hapa përpara, që do të shërbenin për një rritje graduale më pas.

4.3 Aktiviteti i grupimeve politike dibrane në Jugosllavi

Në gjysmën e dytë të vitit 1935, emigracioni politik shqiptar pësoi disa ndryshime. Pas dështimit të kryengritjes së Fierit, me nismën e disa organizatave e grupeve të emigrantëve shqiptarë, në Paris u bë i mundur bashkimi i shumë prej tyre në emrin “Lidhja Nacionale Liberale”. Ato që pranuan bashkimin në këtë organizatë ishin “Bashkimi Kombëtar”, “Komiteti i Çlirimit Nacional”, grupi i Organizatës së Fshehtë të Fierit, “Lidhja Shqiptare” në St.Luis (SHBA), grupi i emigrantëve në Jugosllavi, organizata shqiptare në Boston, grupi i Tiranës, grupi i Mustafa Krujës, shoqëria “Dëshira” në Sofje, grupi i emigrantëve të Kubës, Grupi i Athinës, grupi i emigrantëve të Janinës, grupi punëtor “Liria” në Francë, kolonia e Varnës (Bullgari), “Organizata Revolucionare” (Boston).⁸³²

⁸²⁹ F.Musaj, *Gruaja në Shqipëri...*, 246-247.

⁸³⁰ AQSH, F.152/22, V.1939, D.52, fl.1.

⁸³¹ AQSH, F.228, V.1937, D. 256, fl.1-9.

⁸³² S.Vllamasi, *Ballafaqime politike në Shqipëri...*, 462-463.

Delegatët e organizatave dhe të grupeve të emigrantëve shqiptarë, nga data 10 deri më 16 mars 1936, zhvilluan në Paris një mbledhje, në përfundim të së cilës, dolën me një shpallje, ku theksohej, se shkaku i bashkimit të tyre ishin dështimet e kryengritjeve dhe përçarjet e shumta që ekzistonin midis grupeve të ndryshme politike. Organizata “Lidhja Nacionale Liberale” do të luftonte për “një republikë kushtetuese parlamentare”, për përmirësimin e gjendjes shoqërore, për rishikimin e koncesioneve etj. Komiteti i “Lidhjes Nacionale” që doli nga kjo mbledhje në Paris dhe që nënshkroi shpalljen në fjalë përbëhej nga Qazim Koculi, Angjelin Suma, Llazar Fundo, Halim Xhelo dhe Kostë Çekrezi.⁸³³

Disa emigrantë në Jugosllavi kishin botuar në Sarajevë një broshurë me titullin “Letër e hapur për Bashkimin Kombëtar”, ku shpreheshin kundër idesë së bashkimit të përbashkët në një organizatë të vetme. Kjo broshurë ishte nënshkruar nga 45 emigrantë politikë me në krye A.Lleshin, sipas informacioneve të legatës Mbretërore të Shqipërisë në Beograd.⁸³⁴ Mirëpo, A.Lleshi bashkë me I.Kabën kishin protestuar pranë MP të Brendshme e MP të Jashtme të Jugosllavisë kundër G.Kryeziut, për nënshkrimet e vëna nga ai në këtë broshurë, pa dijeninë e tyre. Ata i shkruan një letër Xhemal Bushatit (pjesëtar i organizatës “Bashkimi Kombëtar”), duke i kërkuar që të ndërhynte pranë anëtarëve të “Bashkimit Kombëtar” në Paris, për t’i pranuar që të bashkëpunonin me atë organizatë.⁸³⁵ Edhe Kryekonsullata Mbretërore e Shqipërisë në Shkup, njoftonte ministrin e PJ të Shqipërisë Fuat Asllani, për botimin e kësaj broshure, për arsye se, Gani Kryeziu bashkë me shokë nuk ishin ftuar në kuvendin e emigrantëve politikë në Paris. Të zemëruar nga kjo, ata kishin shkruar një letër të hapur në formë broshure, me anën e së cilës emigrantët politikë në Jugosllavi që mbështesnin Gani Kryeziun, njihnin si kryetarë atë dhe Rexhep Shalën.⁸³⁶

Gjithashtu Komiteti i “Lidhjes Liberale Nacionale” si kundërpërgjigje ndaj broshurës së lartpërmendur shpjegonte, që jo vetëm se nuk kishin asnjë mëri kundër tyre, por përkundrazi donin t’i justifikonin këta njerëz, që sipas tij, ishin viktimë të intrigave të personave ambiciozë me influencë, sidomos të agjentëve të fshehur të imperializmit italian. Madje, disa nënshkrime në këtë broshurë ishin vënë pa dijeninë e atyre që u përkisnin. Kështu që iniciatorët e kësaj broshure, përveç të tjerave shfaqeshin, dhe si falsifikatorë. Mendimi i këtij Komiteti në lidhje me broshurën ishte se agjentë të imperializmit të huaj bënë demarshe në shtete të ndryshme, për ndalimin e mbledhjes në Paris, se kur e panë që hapat e tyre dështuan, atëherë me shumë mjeshtëri zgjodhën Sarajevën për ta botuar broshurën dhe disa shqiptarë në Jugosllavi për ta nënshkruar atë. Sipas Komitetit, broshura ishte shkruar në Paris nga agjentët e fashizmit.⁸³⁷

⁸³³ *Po aty*, 463-465.

⁸³⁴ *AMPJ*, V.1936, D.56, fl.149.

⁸³⁵ *AMPJ*, V.1936, D.56, fl.187.

⁸³⁶ *Po aty*, fl. 163.

⁸³⁷ *Po aty*, fl. 204-206

Midis grupeve të emigrantëve politikë (përmendur në kreun III, A.Lleshi, I.Kaba, G. Kryeziu) në Jugosllavi, në fund të viteve '30, nuk kishte bashkëpunim dhe marrëdhëniet midis tyre nuk ishin miqësore. Kjo, për arsye se secili prej tyre luftonte, që të kishte sa më shumë kredibilitet te autoritetet jugosllave, nëpërmjet rritjes së influencës së tyre te emigrantët politikë, për të përfituar sa më tepër financime. Gjithashtu, dhe për arsye të tjera politike dhe personale, drejtuesit (A.Lleshi, I.Kaba, G.Kryeziu) e grupeve mbanin mëri ndaj njëri-tjetrit.

Në janar 1936, Kryekonsullata Shqiptare në Shkup njoftonte se, Komanda e Armatës III në Jugosllavi e kishte thirrur Aqif Lleshin dhe Gani Kryeziun që të bashkoheshin mes tyre dhe të mos qëndronin të përçarë, por Aqifi kishte refuzuar, me pretekstin se ky e mbante veten në një pozicion më të lartë.⁸³⁸

Gjithashtu edhe marrëdhënia e A. Lleshit me M.Bajraktarin, i cili ishte arratisur në Jugosllavi në fillim të janarit të vitit 1935,⁸³⁹ nuk ishte miqësore. Këtë e ilustron edhe njoftimi i muajit qershor 1936 të legatës Mbretërore të Shqipërisë në Beograd, sipas së cilës A.Lleshi dhe M. Bajraktari në lidhje me arsyet e arratisjes së tyre, kishin shkëmbyer këto fjalë: “Unë (Aqif Lleshi) u largova nga Shqipëria se, ju bashkë me shokët e Pallatit Mbretëror më quanit serbofil dhe nuk ika prej mbretit, por isha vetëm kundër italianëve”. Ndërkohë, që pyetjes pse ishte larguar, kur ishte kolonel dhe i pasur në saj të Zogut, Bajraktari u përgjigj, se ishte i detyruar që iku, ndërsa në lidhje me pasurinë, “unë (Muharrem Bajraktari) nuk kam përfituar asgjë sepse shtëpia jonë ka qenë gjithmonë e pasur”. Gjithashtu, gjatë bisedës, Lleshi nuk e kishte mohuar që merrte ndihma nga Jugosllavia, por edhe se ai merrte, gjë të cilën Bajraktari e mohonte. Sipas tij, vetëm njerëzve që e mbështesnin atë, u jepnin nga 500-600 dinarë në muaj.⁸⁴⁰

Edhe njoftimi i muajit korrik 1935 i prefekturës së Kosovës (Kukës) parashtronte se midis grupeve të emigrantëve politikë shqiptarë në Jugosllavi nuk kishte bashkëpunim. Sipas saj, A.Lleshi dhe I.Kaba nga njëra anë, dhe G. Kryeziu nga ana tjetër, po manovronin pranë autoriteteve jugosllave, duke e paraqitur M.Bajraktarin si italoofil dhe të rrezikshëm për interesat e Jugosllavisë. Gjithashtu edhe M.Bajraktari e karakterizonte G.Kryeziun si kundërshtar politik jugosllav.⁸⁴¹ Po kjo prefekturë njoftonte MP të Brendshme, se Muharrem Bajraktari ishte shprehur që i kishte kundërshtarë A. Lleshin dhe G. Kryeziun edhe pse kishte patur ndërhyrje për të bashkëpunuar.⁸⁴²

Një pasqyrë e tillë marrëdhëniesh midis emigrantëve politikë dibranë e të tjerë, linte për të dëshiruar dhe kjo e gjitha nga ambiciet e tyre personale, interesat për pushtet dhe ndërhyrja e fuqive të tjera shtetërore. Duke shfrytëzuar ndërkohë edhe

⁸³⁸ AMPJ, V.1936, D.56, fl.80.

⁸³⁹ AQSH, F.152/18, V.1935, D.284, fl.28.

⁸⁴⁰ AMPJ, V.1936, D.56, fl. 23.

⁸⁴¹ AQSH, F.152/18, V.1935, D.285, fl.43.

⁸⁴² AQSH, F.152/18, V.1935, D.284/a, fl.381.

synimet e Jugosllavisë për Shqipërinë, sinonin që nëpërmjet saj, të realizonin në të ardhmen këtë qëllim. Por, këto ishin manovra të shtetit jugosllav, për t'i mbajtur nën kontroll, duke u plotësuar ndërkohë disa teka të tyre.

Në fund të viteve '30, marrëdhëniet e Jugosllavisë me emigrantët politikë shqiptarë të atjeshëm ndryshuan, sepse me ardhjen në fuqi të Stojadinoviçit si kryeministër i qeverisë, politika e jashtme jugosllave u devijua drejt një politike miqësie me Italinë. Kryeministri në fjalë, që prej vitit 1937 e në vazhdim, kishte nxjerrë një urdhër për largimin e kriminelëve dhe të arratisurve politikë shqiptarë që banonin në vendet afër kufirit shqiptaro-jugosllav, në brendësi të Jugosllavisë, kjo sipas informacioneve të muajit qershor 1938 të legatës shqiptare në Beograd.⁸⁴³ Po sipas kësaj legatë, qeveria jugosllave dëshironte që të arratisurit të ktheheshin në Shqipëri, sepse nuk do t'i subvencionin më. Gjithashtu mendohej se, një amnisti e qeverisë shqiptare do t'ia lehtësonte asaj barrën që t'i dëbonte të gjithë ata, po të ishte e mundur, duke shpresuar se, një veprim i tillë i qeverisë jugosllave do të çmohej nga ajo shqiptare, si një gjest miqësor.⁸⁴⁴

Në fillim të muajit gusht 1938, autoritetet administrative të Dibrës së Madhe (Jugosllavi) urdhëruan të arratisurit shqiptarë të atjeshëm që të largoheshin nga ky qytet dhe të shkonin në Slloveni. Këtu kryesisht bënë pjesë të arratisurit e kryesuar nga Gani Serdari dhe një pjesë e vogël nga A.Lleshi.⁸⁴⁵

Duke iu përmbajtur urdhrave të qeverisë, autoritetet jugosllave të Dibrës së Madhe, nga mesi i muajit shkurt 1939 i komunikuan të arratisurve politikë të atjeshëm, A. Lleshit dhe G.Serdarit që brenda tre muajve nëse nuk ktheheshin në Shqipëri me të arratisurit e tjerë, do t'u ndërpriteshin rrogat dhe ushqimi.⁸⁴⁶ Mirëpo, Lufta e Dytë Botërore ishte në prag dhe kështu emigrantët politikë do t'i nënshtroheshin fatit të kësaj lufte.

Sejfi Vllamasi në kujtimet e tij "Ballafaqime politike në Shqipëri" thekson se, kohët e fundit qeveria jugosllave ishte mërzitur nga emigracioni shqiptar që vazhdoi kaq gjatë, por i vinte rëndë të vepronte kundër angazhimit që mori më 1926 për t'i subvencionuar ata. Tashmë nuk kishte kuptim të vazhdonte kjo situatë, në pragun e një lufte botërore, ku çdo gjë do të ndreqej me anën e forcës. Me gjithë vullnetin e mirë e dëshirën e zjarrtë që patën anëtarët e "Lidhjes Nacionale Liberale", dhe me gjithë aktivitetin që këta zhvilluan brenda e jashtë atdheut, për ta përmbysur regjimin e Zogut dhe për ta shpëtuar Shqipërinë nga rreziku i fashizmit italian, kjo dëshirë nuk u plotësua dot. Sipas tij, një popull i çarmatosur, pa pjesëmarrjen e ushtrisë, nuk mund të bënte një kryengritje me shpresë suksesi kundër një diktatori, që

⁸⁴³ AQSH, F.152/21, V.1938, D.73, fl.32.

⁸⁴⁴ AMPJ, V.1938, D.33, fl.99.

⁸⁴⁵ AQSH, F.152/21, V.1938, D.73, fl.166.

⁸⁴⁶ AQSH, F.152/21, V.1938, D.73/1, fl.394.

dispononte fuqi të armatosura, se kjo gjë si kudo u provua shpeshherë edhe në kryengritjet që u bënë në Shqipëri.⁸⁴⁷

Fati i emigracionit politik antizogist në Jugosllavi, pra dhe i emigracionit politik dibran, në vitet e fundit të tij, pësoi avari për shkak të ndryshimit të politikës së jashtme të Jugosllavisë në veçanti dhe të asaj ndërkombëtare në përgjithësi. Meqenëse emigrantët vareshin financiarisht nga Jugosllavia dhe nga politika e saj si dhe për sa kohë që ata ishin të përçarë me njëri-tjetrin, sigurisht që nuk do të mund të realizonin qëllimin e tyre në rrëzimin e regjimit zogist.

4.4 Reagimi i parisë dhe popullsisë dibrane ndaj sulmit italian

Në prag të Luftës së Dytë Botërore Shqipëria hynte shumë pak në problematikat e Fuqive, ose pesha e saj në llogaritë e tyre ndihej lehtë me përjashtim të Italisë. Kështu, Shqipëria ishte një nga viktimat e para të agresionit fashist. Hyrje kryesore të Italisë për në Shqipëri shërbyen portet në brigjet e detit Adriatik dhe atij Jon. Në mëngjesin e 7 prillit të vitit 1939 nisi zbarkimi i forcave ushtarake italiane në portet e Durrësit, të Vlorës, të Shëngjinit dhe të Sarandës.

Fillimi i agresionit fashist tregoi efikasitetin e organizimit shoqëror tradicional të popullsisë dibrane, ndonëse, mospërdorimi i kësaj force “të premtën e zezë”, ndodhi për shkak të mungesës së mosfunksionimit të strukturave komanduese shtetërore në organizimin ushtarak ndaj pushtuesit.⁸⁴⁸

Komunistët shqiptarë, që në këtë kohë ende ishin të dobët e të shpërndarë në grupe, nuk mund të ndërmerrnin ndonjë veprim të efektshëm nga ana praktike. Gjithsesi, thirrjet e tyre, si ato të grupit të Korçës, ngritën lart vetëdijen e popullit, i cili reagoi menjëherë duke u kundërpërgjigjur me armë, deri dhe me të shtëna të artilerisë, që ishte vendosur në qytetin e Durrësit. Pra, qëndresa e popullit shqiptar thua se lindi në mënyrë spontane, e paorganizuar nga ana ushtarake.

Ndërsa në Tiranë e qytete të tjera, popullsia demonstronte kundër agresionit e kërkonte armë për të luftuar atë, nga fqinjët vinin kërcënime e forma të ndryshme diversioni e sabotazhi, për të penguar qëndresën e shqiptarëve ndaj pushtuesit fashist. Prefekti i Dibrës, Kolë Mjeda, telefononte i alarmuar për propagandat e dëmshme që zhvillonin në masë agjentët jugosllavë për të futur dyshime në popullsinë e krahinës, dhe për kërcënimet e komandës së ushtrisë jugosllave në Dibër (Dibër të Madhe - M.N.), se nëse bëhej rezistencë antifashiste, ushtria jugosllave do të kalonte kufirin 15 km brenda Shqipërisë, për të siguruar interesat e saj e qetësinë në vend.⁸⁴⁹

⁸⁴⁷ S.Vllamasi, *Ballafaqime politike në Shqipëri...*, 467-468.

⁸⁴⁸ Bajram Xhafa, “Dibra dhe dibranët në qëndresën e 7 prillit 1939”, *Studime Historike*, nr. 1-2, (Tiranë: Instituti i Historisë, 2009), 202.

⁸⁴⁹ B.Xhafa “Dibra dhe dibranët në qëndresën e 7 prillit 1939”..., 203.

Kur po shihej se nga Italia e Jugut së shpejti do të niseshin drejt Shqipërisë forcat fashiste, u dha alarmi dhe u lëshua thirrja “Atdheu në rrezik”. Mbreti dërgoi fjalë edhe në Dibër, ku paria mundësoi të mobilizonte, të organizonte dhe të drejtonte fuqitë luftarake dibrane.⁸⁵⁰

Rezistencë më e madhe iu bë pushtuesve fashistë në Durrës. Kjo, jo vetëm për faktin se Durrësi ishte porti kryesor në vend, por edhe sepse ndodhej më afër Tiranës dhe shërbente si urë e shkurtër kalimi drejt saj. Ndaj vullnetarë të shumtë nga qytete të ndryshme të vendit u nisën drejt këtij porti.

Kështu vepruan edhe një pjesë e mirë e vullnetarëve nga qytetet e Burrelit e të Peshkopisë, të cilët pasi shpërthyen vetë depot ushtarake dhe u pajisën me pushkë morën rrugën drejt Durrësit e Shëngjinit.⁸⁵¹ Mirëpo, këto forca vullnetare prej 2000 vetash u detyruan të kthehen në mes të rrugës pa arritur në destinacion, për shkak të mosfunksionimit të duhur të organizimit të tyre.⁸⁵²

Të ashpra ishin luftimet e zhvilluara në Durrës nga atdhetarë vendas dhe një kontigjent i vogël forcash të ardhura nga Tirana, të cilët i bënë ballë me vendosmëri pushtuesit. Mbrojtësit e Durrësit, të udhëhequr nga komandanti i xhandarmërisë të këtij qyteti, Abaz Kupi (një nga krerët më të njohur lokalë që mbështeste Mbretin Zog), ndonëse të paktë në numër dhe vetëm me nga 50 gjerdanë fishekë secili, mundën të zmbrapsnin valën e parë të sulmit të pushtuesve fashistë.⁸⁵³ Epërsia e pushtuesve në forca dhe në armë, mes të cilave edhe tanke të lehtë që zbarkuan në bregun shqiptar që ditën e parë, bënë që të thyhej rezistenca dhe pushtuesit fashistë të vazhdonin mësimin duke hyrë më 8 prill në Tiranë.

Për arsye të pozicionit gjeografik, këmba e agresorit shkeli më vonë në Dibër e në zonat e tjera. Kështu trupekspedita italiane hyri në Peshkopë më 12 prill, ndërsa në Burrel më 15 prill.⁸⁵⁴ Gradualisht vendin e mori në dorë Italia derisa e aneksoi përfundimisht dhe, kur shpërtheu Lufta e Dytë Botërore, Shqipëria ishte nën zotërimin italian. Ahmet Zogu kishte marrë arratinë dhe asnjëra nga Fuqitë nuk mbajti qëndrim kundër Italisë, ose në favor të pavarësisë së Shqipërisë. Në këto kushte, pushtimi fashist u prit me shqetësim edhe nga shqiptarët në viset e tjera siç ishin ato në Jugosllavi e gjetkë. Banorë nga qyteti i Dibrës së Madhe dhe nga fshatrat përreth kërkonin të organizoheshin për t'u vajtur në ndihmë vëllezërve të tyre ditën që fashistët italianë zbarkuan në portet e Shqipërisë, por u penguan nga autoritetet jugosllave.⁸⁵⁵

⁸⁵⁰ Po aty.

⁸⁵¹ *Historia e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit shqiptar*, vëll: I, (Tiranë: 8 Nëntori, 1984), 98.

⁸⁵² B.Xhafa, “Dibra dhe dibranët në qëndresën e 7 prillit 1939”..., 205-207.

⁸⁵³ B.J.Fischer, *Shqipëria gjatë luftës 1939-1945*, (Tiranë: Çabej, 2004), 49.

⁸⁵⁴ Xhemil Frashëri, *Lufta e armatosur e popullit shqiptar*, (Tiranë: Dardania, 2003), 91.

⁸⁵⁵ Haxhi Lleshi, *Vite, njerëz, ngjarje (Kujtime)*, (Tiranë: Dituria, 1996), 28.

Si rrjedhje për t'u shpëtuar ndjekjeve e persekutimeve të regjimit fashist, por edhe për t'u organizuar dhe për të luftuar kundër fashizmit disa elementë të parisë dibrane që i kishin shërbyer regjimit zogist, emigruan në Jugosllavi. Kështu, Murat Kaloshi, Myftar Kaloshi, Dan Kaloshi, kaluan matanë kufirit nëpërmjet pikës kufitare të Bllatës.⁸⁵⁶ Ndërsa, regjimi fashist Dine Hoxhën nuk e gjeti në mesin e njerëzve, ai në fund të vitit 1938 kishte vdekur.⁸⁵⁷ Aqif Lleshi i arratisur politik në Jugosllavi, u aktivizua kundër pushtimit fashist të Shqipërisë.⁸⁵⁸ Por, pati edhe elementë nga paria dibrane, që mbajtën qëndrim profashist. Kjo, për faktin se gjatë regjimit zogist ata nuk mundën të realizonin ambiciet e tyre politike. Të tillë si Shaqir Dema, Ali Maliqi dhe bejlerët e Maqellarës, që në fazën e parë të pushtimit u munduan të tërhiqnin vëmendjen e fashizmit, me qëllim që të përfitonin prej tij më shumë të holla, dhe ofiqe politike. Ndërsa Fiqiri Dine dhe Hysni Dema, ardhjen e fashistëve u përpoqën ta shfrytëzonin kryesisht për arritjen e ambicies së tyre për karrierë politike.⁸⁵⁹ Madje, Hysni Dema, në një letër drejtuar Shefqet Vërlacit më 10 korrik 1939 (atëherë kryeministër i qeverisë kuislinge), i shkruante ndër të tjera: “Po paraqes tue u dhanë besën burrnore dhe fjalën e nderit tue u sigurue edhe me jetën time se regjimin fashist e due me gjithë shpirt e dëshiroj me i shërbye me çdo sakrificë”.⁸⁶⁰

Me përjashtim të këtyre elementëve, emigrantët e tjerë shqiptarë në Jugosllavi në tërësi, pavarësisht nga kushtet e vështira në vendin fqinj, dhanë një kontribut të çmuar për demaskimin e regjimit fashist, gjë që e realizonin kryesisht nëpërmjet hartimit të traktateve dhe shpërndarjes së tyre. Një pjesë e traktateve shpërndahej në qytete e fshatra të trevave shqiptare në pjesën perëndimore të Maqedonisë, ndërsa shumica e tyre futej dhe shpërndahej brenda territorit shqiptar. Në këto traktate, ku trajtoheshin çështje politike të kohës, u bëhej thirrje të rinjve të mos shkonin ushtarë, ndërsa atyre që ishin mobilizuar të dezertonin; gjithashtu u bëhej thirrje të gjithëve që të mos visheshin milicë, të mos paguanin taksat, të hiqnin dorë nga hasmëritë dhe nga zakoni i gjakmarrjes që sillnin përçarjen, kur në rend të ditës ishte bashkimi për të luftuar kundër fashizmit.⁸⁶¹

Pavarësisht presioneve të pushtuesit për të futur frikën e për të imponuar nënshtrimin, në popull ndihej dëshira për të mbijetuar, për të fituar përsëri pavarësinë. Kështu, rezistenca kundër fashizmit u shpreh në mënyra të ndryshme. Pas pushtimit, më 1940, fshatarësia e krahinës së Zerqanit dhe pjesërisht ajo e zonave të Homezhit e të Maqellarës nuk i paguante plotësisht të dhjetat.⁸⁶² Ndërsa në Peshkopi fashizmi kishte menduar se do t'i shkonte mbarë për një manifestim ditën e 28 nëntorit, por nuk siguroi dot pjesëmarrjen e banorëve, nga të cilët pati dhe shfaqje të ndjenjave

⁸⁵⁶ *Lufta Nacionalçlirimtare e popullit dibran (Maket)*, (Dibër, 1969), 23.

⁸⁵⁷ *AQSH*, F. 152/ 21, V.1938, D.86, fl.228-229.

⁸⁵⁸ H.Lleshi, *Vite, njerëz, ngjarje (Kujtime)...*, 59.

⁸⁵⁹ *Lufta Nacionalçlirimtare e popullit dibran (Maket)...*, 17.

⁸⁶⁰ Moisi Cami-Tefta Cami, *Ahmet Fetah Cami*, (Tiranë, 2003), 201.

⁸⁶¹ H.Lleshi, *Vite, njerëz, ngjarje...*, 32-33

⁸⁶² *Lufta Nacionalçlirimtare e popullit dibran (Maket)...*, 20.

patriotike. Ishin këto shenjat e para të vendasve për t'i treguar pushtuesit se ishte e zorshme t'i përdorte si vegla të vetat e t'i nënshtronte plotësisht. Një fakt kuptimplotë për këtë çështje është ngjarja e shtatorit të vitit 1941, kur Xhafer Bali u vu në krye të operacionit të organizuar nga fashistët për të çarmatosur fshatarësinë e Reçit e të Dardhës. Kundërshtimi i banorëve për t'i dorëzuar armët thuajse u shndërrua në një revoltë duke u sulur kundër pjesëmarrësve në këtë operacion me sforcë, sëpata e hunj.⁸⁶³

Ashtu si në çdo krahinë të vendit edhe në atë të Dibrës masat e pushtuesit fashist për të shuar rezistencën e popullsisë nuk patën efekt. Përkundrazi, ato bënë të kundërtën: ndikuan në forcimin e kësaj rezistence, duke zgjuar vetëdijen e fshehur kombëtare, që nisi të shprehej hapur te çdo banor. Pasqyrë e kësaj ishin dhe qëndrimet e mëvonshme të dibranëve, jo vetëm me mbështetjen e gjerë që i dhanë Luftës Nacionalçlirimtare, por edhe me pjesëmarrjen e drejtpërdrejtë të tyre në këtë luftë.

⁸⁶³ *Po aty*, 21.

PËRFUNDIME

- Periudha historike 1920-1939 përfshiu ngjarje me dimensione të rëndësishme politiko-shoqërore në vend. U kurorëzuan në përgjithësi me sukses, përpjekjet dhe lufta e popullit shqiptar për të rifituar pavarësinë kombëtare dhe për të ruajtur tërësinë tokësore të shtetit shqiptar dhe filloi një etapë e re, ku u shtruan për zgjidhje detyra të tjera të rëndësishme. Shteti i ri shqiptar kishte nevojë të forconte institucionet e tij dhe përgjithësisht të përtërihej si organizëm shtetëror. Si një vend i shkëputur vonë nga Perandoria Osmane, me mbeturina të rendit feudal, Shqipëria kishte gjithashtu nevojë për demokratizimin e jetës së vendit në rrafshin politik, legjislativ, ekonomik, shoqëror, etj. Në periudhën midis dy Luftërave Botërore, Shqipëria njohu dy format e qeverisjes: republikën dhe monarkinë, dhe me gjithë problematikat jo të lehta, me të cilat ajo u përball, u arrit jo pak në ngritjen dhe konsolidimin e shtetit shqiptar. Në këtë kontekst, si çdo krahinë e Shqipërisë, edhe Dibra u bë një ndër vatrat kryesore të përpjekjeve për stabilizimin e shtetit shqiptar dhe demokratizimin e tij dhe popullsia dibrane u përfshi në këtë veprimtari kombëtare dhe u përball me sfida të shumta. Pikërisht kjo problematikë ka qenë edhe objekt i studimit tonë, në mbështetje të të cilit po parashtrojmë disa konkluzione.
- Qarku i Dibrës si zonë kufitare me rëndësi strategjike, gjeopolitike, përfaqësonte një zonë që do të ishte pre e gërshetimit të ngjarjeve politike të brendshme e të jashtme të Shqipërisë. Tërësia territoriale e Shqipërisë dhe sovraniteti i saj në Konferencën e Paqes së Parisit e viteve 1919-1920 iu nënshtruan një vargu të gjatë diskutimesh dhe zhgënjimesh nga ndërhyrja ndërkombëtare. Ajo sanksionoi jo vetëm vendimet e padrejta të Konferencës së Ambasadorëve të vitit 1913, por projekttoi edhe një copëtim të ri të territoreve të shtetit shqiptar ku krahina e Dibrës, u prek përsëri. Si

rrjedhojë e vendimeve të Konferencës së Paqes së Parisit, kufiri shqiptaro-jugosllav ndiqte rrjedhën e Drinit të Zi, dhe territoret që shtriheshin në të djathtë së rrjedhjes së këtij lumi si, Peshkopia, Kukësi, Luma etj., i kaluan Jugosllavisë.

- Në kushtet kur përpjekjet diplomatike për ripohimin e pavarësisë së shtetit shqiptar dhe për tërësinë e saj tokësore nuk po jepnin asnjë rezultat, doli nevoja e organizimit të një qendrese të brendshme popullore. Themelet për organizimin e saj u hodhën në Kongresin e Lushnjës (janar 1920), i cili shpalli botërisht se, shqiptarët ishin gati të bënin të gjitha sakrificat, kundër çdo vendimi, që do të vinte në rrezik tërësinë tokësore dhe pavarësinë e tyre të plotë. Shprehje e këtij vullneti ishte edhe veprimtaria e popullsisë së krahinës së Dibrës për çlirimin e saj nga forcat jugosllave. Me nismën e Ramiz Dibrës, të Ramiz Dacit, të Ismail Strazimirit etj, në katundin Arras (rrethi i Dibrës) u organizua më 13 gusht 1920 mbledhja e krerëve dibranë, e cila hartoi planin e kryengritjes. Në krye të forcave çlirimtare u caktua Elez Isufi. Luftëtarët dibranë bënë një qendresë të fortë, por përpara epërsisë në numër e në armatime të ushtrisë jugosllave u detyruan të tërhiqeshin. Intervencioni jugosllav në tokat shqiptare gjatë verës dhe vjeshtës së vitit 1920 u shoqërua me një terror të egër kundër popullsisë vendase. Pothuajse e gjithë Dibra u zbraz dhe u pushtua nga forcat serbe që vranë, plaçkitën dhe dogjën krejt katundet.
- Por shteti shqiptar u pranua në Lidhjen e Kombeve më 17 dhjetor 1920, ai ndeshi përsëri pengesa të mëdha në rrugën për stabilizimin e tij. Me qëllim që të aneksonte “pikat strategjike” ,ku Jugosllavia mbante të okupuar zonat në lindje “të kufirit strategjik” Qafë-Langë, Qafë-Buall, Qafë-Murrë, Lanë-Lurë, përpara se të ridefinoheshin kufijtë e shtetit shqiptar nga Fuqitë e Mëdha, që nga fillimi i tetorit 1921, u intensifikuan provokimet jugosllave ndaj forcave shqiptare përgjatë vijës së demarkacionit.
- Gjendja e rëndë në marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave, e shoqëruar me qëndrimin agresiv prej më shumë se një viti të Beogradit ndaj Tiranës, vuri në lëvizje Lidhjen e Kombeve. Konferenca e Ambasadorëve në Paris, e caktuar për të përfunduar çështjen e kufijve, më 9 nëntor 1921, shpalli vendimin, sipas së cilës, ripohohej pavarësia e Shqipërisë dhe kufijtë e caktuar në Konferencën e Londrës më 1913, por me rektifikimin e kufijve shqiptarë në favor të Jugosllavisë, duke i kaluar kësaj një pjesë të krahinës së Lumës, të Hasit dhe të Gollobordës, me një popullsi shqiptare prej disa dhjetëra mijë vetash. Në përfundim dhe në juglindje të Dibrës u bë rektifikimi i vijës së kufirit shqiptar në dobi Jugosllavisë, dhe e gjithë rruga Dibër-Strugë i mbetej asaj.
- Më 19 nëntor 1921, Këshilli i Lidhjes së Kombeve miratoi rezolutën, sipas së cilës, Jugosllavisë i kërkohet të tërhiqte menjëherë forcat e saj ushtarake nga territori i Shqipërisë, brenda kufijve të përcaktuar në vitin

1913 dhe të ripohuar në vendimin e Konferencës së Ambasadorëve, më 9 nëntor 1921. Në përputhje me vendimet e Konferencës së Ambasadorëve në Paris trupat jugosllave gjatë 9 dhe 10 dhjetorit 1921 u evakuuan pa turbullira zonat e pushtimit dhe u tërhoqën në Dibër, përkatësisht jashtë kufijve shtetërorë shqiptarë, kurse më 11 dhjetor trupat shqiptare hynë në Peshkopi. Në fund të dhjetorit në qarkun e Dibrës mbretëronte një qetësi e plotë.

- Me zgjidhjen e problemit të lartpërmendur, përpara qeverisë shqiptare qëndronte zgjidhja e çështjes së rregullimit të kufirit shqiptaro-jugosllav. Mirëpo, kjo ishte e lidhur me zbatimin e vendimeve të 9 nëntorit 1921 për rektifikimin e disa pikave të kufijve shqiptaro-jugosllavë. Me vendimet e 10 nëntorit 1922 dhe të 13 janarit 1923, Konferenca e Ambasadorëve miratoi përfundimisht vijën kufitare në veri dhe në verilindje, sipas së cilës vija kufitare në zonën e Dibrës linte fshatrat Gjoricë, Çerenec, Viçisht, Sërptevo, Mireshe, Pasinskë, Vladimirica (Lladamericë), Tuçep, Ostren, Vernicë dhe Trebisht në Shqipëri dhe fshatrat Selokuçe, Konjare, Banovo, Egliniç, Hotishan, Djepishtë, Drenok dhe Modriç në Jugosllavi.
- Me rifitimin e Pavarësisë dhe përcaktimin e kufijve të Shqipërisë një vend të rëndësishëm zuri lëvizja për ndërtimin e institucioneve shqiptare dhe për shndërrime demokratike, ku zgjedhjet parlamentare të pranverës së vitit 1921, dhe kriza politike e dhjetorit 1921, u ndje thellë në prefekturën e Drinit. Këshilli Kombëtar ua hoqi mandatin deputetëve të Dibrës, të cilët kishin marrë pjesë në këto lëvizje të kësaj njësie administrative. Për këtë u shfrytëzua fakti se këto nuk ishin zgjedhur me votime, pasi një pjesë e mirë e popullsisë së prefekturës së Drinit, ndërkohë ndodhej brenda zonës së pushtimit serb. Kjo çoi ndër të tjera në Kryengritjen e marsit 1922, që u shtri vetëm në tri prefektura: në prefekturën e Dibrës, në prefekturën e Kosovës (që përfshinte rrethet e sotme të Kukësit, të Tropojës dhe të Hasit), dhe në atë të Durrësit, ku ushtronin ndikimin e tyre vetjak përkatësisht Elez Isufi, Bajram Curri dhe Hamit Toptani. Forcat kryengritëse të Dibrës, të kryesuara nga Elez Isufi, ishin të vetmet në zonën verilindore, që arritën të kornin suksese, duke arritur në Tiranë, kur deputetë e anëtarë të qeverisë u tërhoqën në Elbasan. Mirëpo, tërheqja e tij, e sugjeruar nga ndërhyrja e ministrit anglez H.Aires, dhe nga marrëveshja me A.Zogun, i dha lëvizjes një goditje të rëndë në çastin më vendimtar për të, kur u duk se ajo po triumfonte. Qeveria u hakmor ashpër kundër pjesëmarrësve të kryengritjes. U dënuan me vdekje shumë udhëheqës të lëvizjes, shumë të tjerë u plagosën, ose u dënuan me masa të ndryshme. Por, sipas marrëveshjes E.Isufi dhe bashkëpunëtorët e tij të ngushtë u falën.
- Me largimin e forcave jugosllave në fillim të vitit 1922, nga e ashtuquajtura *vijë strategjike*, mbyllej një periudhë mjaft e vështirë për këtë zonë, kur jo krejt treva dibrane, deri më tani kishte krijuar lidhje me qeverinë shqiptare, dhe aty nuk funksiononte një administratë e plotë dhe

e rregullt shtetërore. Prefektura e Drinit, me qendër Peshkopinë, e krijuar vetëm në korrik të vitit 1920 mori emrin prefektura e Dibrës më 2 qershor 1922, që përfshinte gjithë qarkun e Dibrës, përveç qytetit. Ky emër u propozua, që të evitohej ngatërresa ndërmjet zyrave post-telegrafike, pasi njëherë shkruhej prefektura e Drinit, dhe njëherë tjetër, ajo e Dibrës. Prefektura e Dibrës përbëhej nga 2 nënprefektura dhe 10 krahina me një popullsi prej 70 682 banorësh.

- Periudha gjatë viteve 1921-1924, u karakterizua nga përpjekje për demokratizimin e jetës së vendit, ku rol të rëndësishëm pati dhe krijimi i shoqatave dhe organizatave joqeveritare. Programi i tyre synonte që, nëpërmjet arsimit, fjalës së lirë e shtypit, të ndikonte në zhvillimin ekonomik e shoqëror. E tillë ishte Shoqëria "Djelmënia Dibrane", krijuar më 17 prill 1921, me qëllim përmirësimin e jetës të vështirë të popullsisë së atij qarku. Gjithashtu edhe shoqëria "Bashkimi", e themeluar, më 13 tetor 1922, me nismën e Avni Rustemit, tërhoqi menjëherë simpatinë e të rinjve përparimtarë dibranë si Haki Stëmilli, Taf Agolli dhe Sami Gonxhe, të cilët u bënë anëtarë të shoqërisë qysh në themelimin e saj. Dy muaj nga krijimi i saj, pra, në fillim të vitit 1923, në territorin e prefekturës së Dibrës u krijuan tri degë të saj me seli në Peshkopi, në Zerqan dhe në Burrel.
- Gjendja ekonomike dhe shoqërore, mungesa e një tradite demokratike në vend, mosfunksionimi i duhur i institucioneve shtetërore, kryesisht me nëpunës të paarsimuar e të pa kualifikuar, ishin faktorët kryesorë që ndihmuan në nxitjen e Kryengritjes së Qershorit të vitit 1924, që kishte qëllim largimin e A.Zogut nga pushteti. Treva dibrane luajti këtu një rol të rëndësishëm, duke dhënë kontributin e saj. Pas kushtrimit, që lëshoi Elez Isufi, me qindra malësorë të armatosur u grumbulluan në Sllovë për t'u inkuadruar në forcat e tij, bashkë me djemtë e Shoqërisë "Bashkimi" të Peshkopisë dhe të Zerqanit. Komandën e forcave dibrane nuk e mori vetë Elez Isufi (ndoshta ngaqë e ndjente veten të lidhur pas fjalës që i kishte dhënë ministrit britanik në Lëvizjen e Marsit, dhe vetë Zogut, për të mos rrëmbyer armët kundër qeverisë), por nipi i tij, Isuf Xhelili.
- Më 16 qershor 1924, u formua qeveria e përkohshme, me kryetar Fan Nolin. Programi i saj, i shpallur më 19 qershor, mori një karakter demokratik, antifeudal. Në këto rrethana segmentet e popullsisë më të vuajtura dhe ato liberale, si edhe në Dibër, shpresuan se situata do të ndryshonte për më mirë. Por pavendosmëria e qeverisë për zbatimin e programit, kontradiktat në gjirin e saj, moslegalizimi i qeverisë me anë të zgjedhjeve dhe mosnjohja e saj nga vende të ndryshme çuan në gjallërimin e forcave kundërshtare brenda dhe jashtë vendit, që synonin të ndërmerinin një mësymje kundër qeverisë së përkohshme të F.Nolit, A.Zogu, në përgatitjet e sulmit të tij për rrëzimin e qeverisë së F.Nolit, i kushtoi vëmendje trevës dibrane. Si një sektor me rëndësi vendimtare në planin e tij ushtarak, sepse prej andej forcat e veta, të organizuara në territorin

jugosllav dhe të ndihmuara nga grupe të armatosura dibrane e matjane, mund të arrinin më shpejt në kryeqytet. Dibranët me influencë në zonën e Dibrës, që iu bashkëngjitën forcave të armatosura të Zogut, ishin: Aqif Lleshi, Taf Kaziu, Pllumb Lleshi, Dine Dema, Dine Maqellara, Fiqiri Dine, Sul Shehu, Dine Hoxha, Murat Kaloshi, Selim Noka etj. Zogu nuk ishte në gjendje të organizonte një mbështetje të përgjithshme në tërë vendin. Bazën e fortë e pati kryesisht në disa fise të veriut, si në zonën e Matit, nga ishte edhe vetë ai, dhe në zonën e Dibrës. Por kjo ndërhyrje nuk gjeti përkrahje nga e gjithë popullsia e Dibrës.

- Pas shtypjes së qeverisë së Nolit, qeveria e Ahmet urdhëroi të gjitha prefekturat e Shqipërisë të pushonin nga puna nëpunësit e qeverisë së Fan Nolit, të përndiqnin e të arrestonin njerëzit që tashmë konsideroheshin të rrezikshëm, të cilët duhej t'i nënshtroheshin dënimeve të rrepta. U shpërndanë klubet dhe organizatat politike etj., u vendos një censurë e rreptë dhe pati reprezalje në zonat që kishin mbështetur F.Nolin. Pre e masave të lartpërmendura ishin dhe forcat mbështetëse të qeverisë Noli në Dibër dhe në rrethinat e saj. Anëtarët e Shoqërisë “Bashkimi”, në këtë zonë dhe nëpunësit që kishin marrë pjesë në Kryengritjen e Qershorit, u pushuan nga puna. Disa prej tyre u arrestuan ose u dëbuan nga treva. Të tjerët u lanë për një kohë pa punë, me qëllim që të gjunjëzoheshin. Xhandarmëria e qarkut, në krye të së cilës u vu Dine Hoxha, torturoi me dhjetëra fshatarë. Ndërsa dhjetëra të tjerë u mbajtën për muaj me radhë në burg, pa dalë fare në gjyq. Shumë prej drejtuesve e mbështetësve të qeverisë së Nolit si Zija Dibra, luftëtari i moshuar Bajram Curri etj. u ndoqën dhe më në fund u eliminuan, çka ngjalli pakënaqësi në segmente të caktuara të kësaj treve, që e kishin mbështetur qeverinë Noli. Por, po ashtu dhe pjesa më e madhe e bajraktarëve të zonës dhe zyrtarët e rinj të prefekturës së Dibrës dhe të nënprefekturave të saj e uruan kryetarin e Republikës A.Zogun, njëkohësisht dhe Kryeministër i vendit. Për këtë mbështetje Zogu i dha parisë së Dibrës grada ushtarake si majorë, kapitenë e togerë efektivë e rezervë, shpërblime financiare, si dhe u hapi rrugë edhe për poste administrative.
- Një masë e rëndësishme gjatë Republikës, në rrugën e forcimit të shtetit, në eliminimin e separatizmit krahinor dhe në forcimin e unitetit të brendshëm të vendit, ishte ngritja e organeve politiko-administrative në vend, bazuar në ligjin mbi administratën civile, që u shoqërua me një ndarje të re administrative në vend. Prefektura e Dibrës me qendër (Peshkopi), kishte nënprefekturën e Zerqanit (qendra Zerqan) dhe atë të Matit (qendra Mat), 11 krahina dhe 201 katunde. Në prefekturën e Dibrës me një sipërfaqe prej 2386,10 km katrorë jetonin 83 714 banorë. Mbështetje e fortë e shtetit ishte xhandarmëria. Dikasteri i xhandarmërisë shqiptare u nda në 4 zona: zona e Veriut me qendër Shkodrën, zona e Lindjes me qendër Peshkopinë, zona e Qendrës me qendër Tiranën dhe

zona e Jugut me qendër Përmetin, me komandantë përkatës Fiqri Dinen, Muharrem Bajraktarin, Preng Pervizin dhe Hysni Demën. Prefektura e Dibrës bënte pjesë në zonën e Lindjes. Fiqri Dine dhe Hysni Dema, që të dy nga Dibra, ishin edhe ndër njerëzit më besnikë të Zogut, ndaj ai u dha edhe postet e lartpërmendura më rëndësi të madhe për sigurinë e rendit në vend.

- Një problem shqetësues në vend përbënte mosrespektimi i ligjit në Malësitë e Veriut dhe veçanërisht në Dibër. Çarmatimi dhe funksionimi i ligjit do t'i çlironte banorët e malësive nga jeta primitive e fenomeni i gjakmarrjes. Por, çarmatimi i popullsisë ishte i vështirë, sepse malësori ishte mësuar me pushkën si mbrojtëse të tij, duke pasur parasysh dhe faktin se, bazë e jetesës së tij ishte kanuni. Megjithatë u bënë hapa përpara në këtë drejtim, për më tepër që Dibra ishte një zonë kufitare me rëndësi gjeopolitike dhe ishte nën vëmendjen parësore të qeverisë. Në këtë kontekst problem më vete përbënte çështja e objekteve ushtarake kufitare, ndaj u ndërmorën masa për ndërtimin e tyre. Në vitin 1927 në prefekturën e Dibrës numëroheshin gjithsej 24 postëkomanda.
- Një nga shtyllat parësore në programin e qeverisë ishte funksionimi i një administrate lokale të konsoliduar. Gjatë viteve të Republikës, pati arritje në forcimin administrativ të vendit, përfshi këtu edhe qarkun e Dibrës, sidomos në sigurimin e rendit. Për këtë ndikoi dhe vendosja e kolonelit anglez Sterling, dhe më vonë, e gjeneral majorit Persy në postin e inspektorit të përgjithshëm të xhandarmërisë. U arrit që në prefekturën e Dibrës të vendosej rregulli, por natyrisht, kishte ende shumë probleme. Gjithashtu në dikasteret e tjera të administratës lokale në Dibër u ndje një frymë tjetër në respektimin e ligjeve dhe zbatimin e tyre, megjithëse pati jo pak raste të abuzimeve dhe të korrupsionit.
- Që në vitet e para të presidencës gjendja financiare në qarkun e Dibrës u përmirësua, pasi taksat e prapambetura po mblidheshin dhe rregullisht po derdheshin në arkën e shtetit. Megjithëse duhet theksuar se krahina e Dibrës nga ana gjeografike, klimaterike, krijonte mundësi zhvillimi më tepër në sektorin blegtoral se në atë bujqësor, si dhe ishin të pranishme prodhimet e ndryshme artizanale. Përmirësime u vërejtën dhe në shtimin e numrit të shkollave, që ndikuan në zbutjen sadopak të analfabetizmit. Gjithashtu ndjenja e vullnetarizmit dhe e humanizmit, si një virtyt i popullsisë dibrane, u shfaq në mbledhjen e ndihmave, për të kontribuar në ngritjen e një sërë godinave të shkollave fillore në fshatrat e prefekturës. Por munguan tregues të tjerë të nevojshëm për rritjen e nivelit kulturor të popullatës si shtypshkronja, kinemaja, etj.
- Gjatë viteve të Republikës, pati jo pak lëvizje spontane me karakter serioz e politik dhe që lidheshin me situatën e rëndë të fshatarësisë, me masat ndëshkuese, që çuan në mbylljen e organizatave demokratike, dhe me rritjen e taksave e detyrimeve të tjera ekonomike, me grabitjen e tokave nga çifligarët e bajraktarët, me përhapjen e urisë etj. Por Ahmet Zogu e

qeveria arritën të lidhnin pas politikës së tij parinë dibrane, me metodat e shpeshta që përdorte në të tilla raste, si: me premtime, shpërblime apo presione. Kjo politikë ishte më e theksuar këtu, mbasi kjo krahinë ishte në kufi me Jugosllavinë, ku marrëdhëniet me të po vinin duke u acaruar, për shkak të aleancës së shtetit shqiptar me Italinë, ku stabiliteti politik ishte shumë i rëndësishëm. Kështu, me gjithë pakënaqësitë e shumta në popullsinë e Dibrës, nuk mund të flitej për kundërvënie të banorëve të kësaj prefekturë ndaj qeverisë zogiste. Kundërvëniet e popullsisë dibrane kundër qeverisjes së Zogut, mund të thuash kishin rënë në “gjumë”, pasi ajo kishte një mbështetje dhe autoritet të fortë në këtë zonë.

- Me përgatitjen e situatës për shpalljen e Monarkisë, shpalljen e saj më 1 shtator 1928, dhe Ahmet Zogu mbret i shqiptarëve, me emrin Zogu I, situata nuk ishte kudo rozë, siç edhe paraqitej. Kryepileqësia e fshatrave të nënprefekturave Mat e Zerqan, ndonëse mbështeti ndryshimin e formës së regjimit, hasi dhe probleme, pasi ky qëndrim nuk përputhej kudo me atë të popullsisë së zonës. Gjithashtu edhe nga paria e Matit pati kishte persona të pakënaqur nga qeveria ekzistuese, të cilët kontaktuan me parinë dibrane. Panorama e ofruar në shtyp etj., ajo e pritjes me dëshirë të regjimit monarkik nga të gjithë segmentet e popullsisë në prefekturën e Dibrës, nuk mund të shikohet bardhë e zi, pasi binte në sy heshtja dhe frika si “armë mbrojtjeje”.
- Një hap i rëndësishëm në rrugën e forcimit e të përparimit të Shqipërisë, ishin reformat në fushën e legjislacionit, që morën formë e filluan të zbatohen në periudhën e Monarkisë, të cilat ndihmuan drejt një kohezioni kombëtar e krijimit vendin të një shoqërie qytetare, që i jepte dorë zhvillimit të vendit. Gjatë kësaj kohe pushteti vendor pësoi një fazë konsolidimi të kënaqshëm, në krahasim me periudhën republikane. Me hyrjen në fuqi të Kodit Civil në prill 1929, Shqipëria u nda në prefektura dhe nënprefektura; çdo nënprefekturë ndahej në disa komuna, në vend të krahinave të mëparshme, çdonjëra prej të cilave përfshinte një numër të caktuar fshatrash. Prefektura e Dibrës përbëhej tashmë nga nënprefektura e Qendrës Peshkopi me 6 komuna, e cila drejtohej dhe organizohej nga prefekti; nga nënprefektura e Zerqanit me 4 komuna dhe ajo e Matit me 10 komuna. Kjo ndarje administrative përgjatë viteve të Mbretërisë ka pësuar ndryshime të tjera të njëpasnjëshme, në varësi të rëndësisë administrative, të hapësirës së qarkut, si dhe nga vështirësitë e hasura në zbatimin e detyrave administrative. Ndërkohë edhe prefektura e Dibrës iu nënshtrua këtyre ndryshimeve administrative. Reformimi i qeverisjes vendore ishte në funksion të nevojave të shfaqura për përmirësimin e shërbimeve ndaj komunitetit, të sigurimit të të ardhurave për përballimin e shpenzimeve, për zgjidhjen e nevojave të popullsisë së njësisë që mbulonte qeverisja vendore etj. Gjithashtu një tjetër arritje në qeverisjen vendore ishte edhe zgjerimi i kompetencave të organeve të kësaj qeverisjeje.

- Në periudhën e Monarkisë Shqiptare, 1928-1939, rëndësi e veçantë iu kushtua çarmatimit të mëtijshëm të popullsisë, që ishte një tregues i qendërsishëm i ruajtjes së rendit e qetësisë, dhe që ndikonte drejtpërsëdrejti në zbatimin e ligjit nga popullsia. Në këtë drejtim në qarkun e Dibrës u ndërmorën hapa përparues, megjithëse ndryshe nga prefekturat e tjera të vendit problemi i çarmatimit këtu ishte më i komplikuar. Ekzistenca e armiqësive ndërmjet elementëve bajraktarë të parisë vendase, nga njëra anë Murat Kaloshi, dhe nga ana tjetër Dine Hoxha, ku secili “luftonte” për të rritur influencën e tij tek popullsia, duke përfituar edhe nga marrja e gradave ushtarake si: major, kapiten, toger, nëntoger, aspirant, bënte që shumë pjesëtarë të saj të ishin të armatosur, bashkë me një numër të caktuar njerëzish, që i shoqëronin ato (roje, në gjuhën e sotme: badigardë). Termi “pari” në terminologjinë vendase do të thoshte të parët e vendit, duke patur parasysh forcën e pushtetit që posedonin. Sigurisht që marrëdhëniet mes parisë, dëshmonin për ndikime të thella të mënyrës së qeverisjeve të shkuara orientale, ku gjithçka zgjidhej nëpërmjet armës, apo frikës. Ndonëse ligjet ishin ndryshuar dhe kishin frymë perëndimore, për parinë në prefekturën e Dibrës ato ishin vetëm një formalitet. Megjithatë, ekzistenca e ligjit kishte shënuar disa hapa përpara si në qetësinë publike, në çarmatimin e popullsisë, në reduktimin e fenomenit të kusarisë dhe atë të gjakmarrjes, megjithëse mbetej shumë për t’u bërë.
- Një tjetër fushë, ku në vitet monarkike pati rezultate të kënaqshme në prefekturën e Dibrës, ishte edhe arsimi e kultura. Në këtë sferë pati rritje të numrit të shkollave fillore, sidomos në qytet, por edhe në fshatra, si dhe një përpjekje për pjesëmarrjen e vajzave në shkolla. Hapja e disa kurseve kundër analfabetizmit për vajzat e rritura dhe gratë, shënoi një lloj rritje të nivelit të gruas shqiptare në përgjithësi dhe asaj dibrane në veçanti, megjithëse përparimi ishte tepër i ngadaltë, sidomos në fshatra. Kjo mbasi numri i pjesëmarrësve në kurse ishte i vogël, në krahasim me masën e grave dhe të vajzave analfabete të qarkut Dibrë. Një nismë e tillë përkoi dhe me hyrjen në fuqi të heqjes së perçeve të grave në vitin 1937. Megjithëse edhe në qarkun e Dibrës u ndje jehona e këtyre reformave me frymë perëndimore, duhej kohë që të pritej rezultati, duke pasur parasysh mentalitetin shqiptar në atë zonë, pa anashkaluar edhe krizën ekonomike në vend në vitet 1929-1935. Megjithatë, këto reforma ndihmuan sadopak që popullsia malësore dibrane të ballafaqohej dhe të njihej me jetën bashkëkohore, dhe të ishte në një lloj kohezioni me pjesët e tjera të vendit.
- Regjimi zogist, që në periudhën e Republikës, bëri të pakënaqur disa prej figurave të parisë si: Aqif Lleshin, Taf Kaziun etj., çka çoi në një emigracion politik dibran. Veprimtaria e këtij emigracioni, që ishte përqendruar përreth kufijve, përbënte shqetësim të veçantë për Ahmet Zogun. E pakënaqur nga politika e jashtme që ndiqte Shqipëria, Jugosllavia po shfrytëzonte si armë të fortë kundërvënien të arratisurit politikë, që i

kishte sistemuar në vise afër kufirit si, në Dibër, Ohër, në Gjakovë, në Guci dhe në Podgoricë. Të përkrahur moralisht dhe materialisht nga autoritetet jugosllave, një pjesë e tyre, drejtpërdrejt ose tërthorazi, lëviznin lirisht me qëllim që të formësonin çeta me synim, prishjen e qetësisë në shtetin shqiptar. Fati i emigracionit politik antizogist në Jugosllavi, pra dhe i emigracionit politik dibran, në vitet e fundit të monarkisë, pësoi dështime, për shkak të ndryshimit të politikës së jashtme të Jugosllavisë në veçanti, dhe të asaj ndërkombëtare në përgjithësi. Meqenëse emigrantët vareshin financiarisht nga Jugosllavia dhe nga politika e saj, si dhe për sa kohë që ata ishin të përçarë me njëri-tjetrin, sigurisht që nuk do të mund të realizonin qëllimin e tyre, për rrëzimin e regjimit zogist. Mirëpo Lufta e Dytë Botërore ishte në prag dhe emigrantët politikë do t'i nënshtroheshin në mënyra të ndryshme fatit të kësaj lufte.

- Pushtimi fashist më 7 prill 1939 ringjalli dhe rriti më tej vetëdijen kombëtare. Si çdo krahinë e Shqipërisë edhe Dibra u bë një nga vatrat kryesore të qëndresës dhe e organizimit të luftës kundër fashizmit. Popullsia e këtij qarku, ashtu si gjithë populli shqiptar, e priti me indinjatë pushtimin fashist të Shqipërisë. Gjatë periudhës së Luftës së Dytë Botërore popullsia dibrane shprehu gjithashtu vlerat e saj liridashëse, duke u inkuadruar në çeta e grupime të ndryshme të armatosura, në kahe të ndryshme politike e programore.

BIBLIOGRAFIA

I. BURIME ARKIVORE

1. ARKIVI QENDROR SHTETËROR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË (AQSH)

F. 149 Kryeministria

F. 150 Ministria e Oborrit Mbretëror

F. 152 Ministria e Punëve të Brendshme

F. 228 Prefektura e Dibrës

F. 234 Nënprefektura e Zerqanit

F. 416 Ahmet Zogu

2. ARKIVI I MINISTRISË SË PUNËVE TË JASHTME (AMPJ) VITET 1920-1938

II. DOKUMENTE TË BOTUARA

- *Bisedimet e Asamblesë Kushtetuese*, Tiranë: Shtypshkronja Nikaj, 1928
- *Bisedimet e Kuvendit Kushtetues*, Tiranë: Shtypshkronja Nikaj, 1925
- *Bisedimet e Parlamentit*, vitet 1928, 1932, 1937 Tiranë, Shërbimi i botimeve parlamentare të Kuvendit të Shqipërisë, 2012
- *Fletorja zyrtare*, Tiranë, 1923, 1928, 1929, 1930, 1934, 1935, 1937, 1938, 1939

- *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920 (Përmbledhje dokumentesh)* vëll.II, përgatitur nga Muin Çami, (përgjegjës), Luga (Bejtja), Tiranë: Shtypshkronja “Mihal Duri”, 1976
- *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920 (Përmbledhje dokumentesh)*, vëll.I, përgatitur nga Muin Çami, Tiranë: Shtypshkronja “Mihal Duri”, 1975
- Puto, Arben - *Çështja shqiptare në aktet ndërkombëtare pas Luftës së Parë Botërore (Përmbledhje dokumentesh)*, Tiranë: Albin, 2001

III. SHTYPI I KOHËS

- *Bashkimi*, Tiranë, 1924
- *Besa*, Tiranë, 1932, 1935
- *Buletin i Armës*, Tiranë, 1932
- *Dajti*, Tiranë, 1924
- *Demokratia*, Gjirokastër, 1937
- *Drita*, Tiranë, 1937
- *Gazeta e Korçës*, Korçë, 1928, 1931, 1937,
- *Gazeta shqiptare*, Tiranë, 1930, 1937
- *Gazeta e Re*, Tiranë, 1929
- *Hylli i Dritës*, Shkodër, 1938
- *Koha*, Tiranë, 1925
- *Liria Kombëtare*, Gjenevë, 1925, 1927
- *Shekulli i Ri*, Tiranë, 1929
- *Telegraf*, Tiranë, 1927, 1928
- *Zani i Ri*, Tiranë, 1920

IV. LITERATURA HISTORIOGRAFIKE

- Bernstein, Herman - *Mbreti Zog kallxon historinë e tij (Kujtime të një diplomati)*, Tiranë: Virgjinia, 2002
- Cami, Moisi&Cami, Tefta - *Ahmet Fetah Cami*, Tiranë: 2003
- Çami, Muin - *Shqipëria në rrjedhat e historisë (Përmbledhje studimesh) 1912-1924*, Tiranë: Onufri, 2007
- Dervishi, Kastriot - *Historia e shtetit shqiptar 1912-2005*, Tiranë: 55, 2006

- Duka Valentina - “Nga presidenca në monarki çështje të legjimitetit”, *Studime Historike*, nr.1-2, Tiranë: Instituti i Historisë, 2001
- Duka, Valentina - *Histori e Shqipërisë 1912-2000*, Tiranë: Kristalina- KH, 2007
- Fischer, Bernd - *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri*, Tiranë: Çabej, 2004
- Fischer, Bernd - *Shqipëria gjatë luftës 1939-1945*, Tiranë: Çabej, 2004
- *Fjalor enciklopedik shqiptar*, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, Tiranë: 1985
- *Fjalor enciklopedik shqiptar*, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, Tiranë: Kristalina-KH, 2008
- Frashëri, Kristo - *Historia e Dibrës (Që nga lashtësia deri në mars 1939)*, Tiranë: M&B, 2012
- Frashëri, Xhemil - *Lufta e armatosur e popullit shqiptar*, Tiranë: Dardania, 2003
- *Historia e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit shqiptar*, vëll. I, Tiranë: 8 Nëntori, 1984
- *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll.II, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, Tiranë: Toena, 2002
- *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll.III, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, Tiranë: Toena, 2007
- Kadiu, Arian - *100 vjet pavarësi, 100 figura dibranësh*, Tiranë: Ilar, 2012
- Kamberi, Mois - *Dibra në periudhën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare*, Tiranë: Maluka, 2012
- Këputa, Ferit - *Mati në kulmet e historisë kombëtare*, Tiranë: Ilar, 2012
- Kurti, Teki - “Mbi veprimtarinë e qeverisjes vendore në vitet e Monarkisë Shqiptare 1928-1938”, *Studime Historike*, nr.1-2, Tiranë: Instituti i Historisë, 2011

- *Lufta Nacionalçlirimtare e popullit dibran (Maket)*, Dibër, 1969
- Lleshi, Haxhi - *Vite, njerëz, ngjarje(Kujtime)*, Tiranë: Dituria, 1996
- Milo, Paskal - *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927*, Tiranë: Shtëpia Botuese Enciklopedike, 1992
- Murra M., Zoto G., Ndreu H., - *Elez Isufi (Trajtesa, dokumente)*, Tiranë: Marin Barleti, 1996
- Musaj, Fatmira - *Gruaja në Shqipëri 1912-1939*, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë, 2002
- Purellku, Halim - *Zona e Pushtimit Jugosllav në Shqipëri 1918-1921*, Tiranë: Kristalina-KH, 2012
- Puto, Arben - *Çështja Kombëtare Shqiptare në aktet ndërkombëtare të periudhës së imperializmit, vëll.II*, Tiranë: 8 Nëntori, 1987
- Puto, Arben - *Historia diplomatike e çështjes shqiptare, 1878-1926* Tiranë: Albin, 2003
- Puto, Arben - *Shqipëria politike 1912-1939*,Tiranë: Toena, 2009
- Rama, Fatmira - “Aspekte të luftës politike në diasporë në vitet e monarkisë” në *Studime Historike*, nr.3-4, Tiranë: Instituti i Historisë, 2009
- Selenica, Teki - *Shqipëria më 1927*, Tiranë: Shtypshkronja Tirana, 1928
- Selmani, Hysen - *Nga notimet e Zogut I Mbretit të shqiptarëve*, Tiranë: Kristalina KH, 2008
- Senkiewicz G.I.&Smirnova D.N. - *Histori e shkurtër e Shqipërisë*, Prishtinë: Rilindja, 1967
- Skëndi, Stavro – *Albania*, New York: Praeger, 1958
- Stevens. J.Robert - *Zhvillimet politike në Shqipëri 1920-1939*, Tiranë: Geer, 2004
- Strazimiri, Ismail - *Lufta kundër Pavarësimit të Shqipërisë - Kujtime historike për lëvizjen kombëtare në qarkun e Dibrës*, Tiranë: Naimi, 2010
- Swire, Joseph – *Shqipëria- ngritja e një mbretërie*,Tiranë: Dituria, 2005
- *Shqipëria më 1937*, vëll.I, Tiranë: Kristo Luarasi, 1937

- Ushtelenca, Ilir - *Diplomacia e mbretit Zogu I (1912-1939)*, Tiranë:1995
- *Vëllezërit Toto dëshmorë të atdheut*, broshurë e gjendur në Bibliotekën Kombëtare, Tiranë, Romë: 1987
- Vllamasi, Sejfi - *Ballafaqime politike në Shqipëri 1897-1942 (Kujtime dhe vlerësime historike)*,Tiranë: Neraida, 2000
- Xoxa, Zoi - *10 vjet mbretëri 1928-1938*, Tiranë: 1938
- Xhafa, Bajram - “Dibra dhe dibranët në qëndresën e 7 prillit 1939, në *Studime Historike*, nr.1-2, Tiranë: Instituti i Historisë, 2009
- Xhafa, Bajram - *Lufta e Dibrës 1920*, Shkodër: Volaj, 2001
- Zoto, Gafur - *Fole e nacionalizmit*, Durrës: Pavarësia, 2012

Abstrakt

Zhvillimet politiko-shoqërore në Dibër në vitet 1920-1939

Roli dhe vlerat strategjike të prefekturës së Dibrës, si zonë e rëndësishme kufitare në veri të vendit, janë shfaqur në çdo periudhë historike. Kjo tezë e mbështetur gjerësisht në burimet arkivore, të shtypit të kohës dhe në një literaturë të gjerë, analizon ngjarjet e zhvilluara në zonën e Dibrës në harkun kohor 1920-1939, në fushën politike, administrative, ekonomike, shoqërore dhe kulturore. Synimi është që të paraqesë pikërisht dinamikën e këtyre zhvillimeve në kuadrin e konsolidimit të shtetit shqiptar dhe të administratës lokale të kësaj krahine në veçanti, në kontekstin e zhvillimeve kombëtare. Periudha në fillim të viteve 1920 konsiderohet intensive, duke nxjerrë në pah vendosmërinë e popullsisë dibrane për të mbrojtur pavarësinë e vendit dhe territoret e saj. Kjo u shoqërua me një gjendje të paqëndrueshme politike si Lëvizja e Marsit e vitit 1922 apo Kryengritja e Qershorit e vitit 1924, të cilat patën mbështetje edhe në këtë trevë.

Gjatë viteve të Presidencës (1925-1928) dhe të Monarkisë (1928-1939) pati arritje në forcimin administrativ në qarkun e Dibrës, gjë që reflektohej në respektimin e ligjeve dhe në zbatimin e tyre etj., në përballje me mentalitetin tradicional të parisë vendase. Hartimi i një varg kodesh, ligjesh dhe reformash, të ndërmarra përgjatë Monarkisë ndikuan në forcimin e administratës dhe të ligjshmërisë në këtë trevë. Gjithashtu, reformat që ndërmori Zogu në planin ekonomik dhe shoqëror, ndonëse hasën në vështirësi për t'u zbatuar, patën rëndësinë e vet në zhvillimet gjithëplanëshe në prefekturën e Dibrës.

Fjalët kyçe: Dibër, republikë, monarki, administratë, zhvillime politiko-shoqërore

Abstract

The political-social developments in Diber during Years 1920-1939

The role and strategic values of the prefecture of Dibra, as an important border area in the north of the country, have appeared in every historical period. This thesis, based extensively on archival sources, the press of the time and an extensive literature, analyzes the events that took place in the area of Dibra in the period 1920-1939, in the political, administrative, economic, social and cultural fields. The intention is to present precisely the dynamics of these developments in the context of the consolidation of the Albanian state and the local administration of this region in particular, in the context of national developments. The period in the early 1920s is considered intense, highlighting the determination of the population of Dibra to defend the independence of the country and its territories. This was accompanied by an unstable political situation such as the March Movement of 1922 or the June Insurrection of 1924, which also had support in this area.

During the years of the Presidency (1925-1928) and the Monarchy (1928-1939) there were achievements in the administrative strengthening in the region of Dibra, which was reflected in the observance of laws and their implementation, etc., facing the traditional mentality of the local parish. The drafting of a series of codes, laws and reforms, undertaken throughout the Monarchy, had an impact on strengthening the administration and laws in this region. Also, the reforms undertaken by Zogu in the economic and social plan, even though they encountered difficulties to be implemented, had their importance in all plans' developments in the prefecture of Dibra.

Keywords: Diber, republic, monarchy, administration, socio-political developments